

АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 9 (23)*

Засновано в 1995 році

Київ 2020

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY
AT NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES
OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays
Issue 9 (23)

Founded in 1995

Kyiv 2020

УДК 32:159.9 (062.552)

Засновники:

Асоціація політичних психологів України

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук
(наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України № 886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 13/20 від 26.11.2020 р.)

У черговому випуску збірника досліджуються міжжетнічні відносини під кутом зору становлення в суспільстві соціального оптимізму, психологічні чинники формування у громадян колективного почуття власності щодо своєї країни. Розкривається проблематика психологічного супроводу населення в кризових ситуаціях, висвітлюються соціально-психологічні аспекти подолання психотраumatичного впливу пандемічної, воєнної та інших видів загроз. У політико-психологічному контексті обговорюються актуальні питання соціалізації молоді, розвитку її громадянської компетентності, формування психологічної готовності до фахової діяльності та вироблення уявлень про життєвий успіх. Окрему увагу приділено парасоціальній взаємодії у політичній сфері та розвитку медіаосвітніх практик.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ);

С. Д. Максименко (м. Київ), Н. В. Хазратова (м. Львів);

Л. А. Найдьонова (м. Київ)

Редакційна колегія:

О. В. Полунін – д-р психол. наук (голова);

Т. М. Траверсе – д-р психол. наук (заст. голови);

І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський – доктори психол. наук;

О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології; О. Молчанова – д-р психіатрії та психотерапії; Е. Фраделос (Греція), А. Васкес-Ехеверрія (Уругвай) – доктори філософії у галузі психології; В. І. Вус, Ю. І. Гулий, Л. Г. Чорна, С. Л. Чуніхіна – кандидати психол. наук

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2020

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2020

UDK 32:159.9 (062.552)

Founders:

Association of Political Psychologists of Ukraine

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine, which may publish submitted thesis outcomes for either ScD or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(Minutes No. 13/20 dd. 26.11.2020)

In the current issue of journal interethnic relations are studied from the point of view of social optimism in a society, psychological factors of formation citizens' sense of ownership of one's country. The problems of psychological support to population in crisis situations have been uncovered, some social and psychological ways to overcoming the psychological and traumatic impact of the pandemic, military and other types of threats have been discussed. Current issues of youth socialization, the development of civic competence, psychological readiness for professional activity and ideas about life success have been discussed through the political and psychological context. Particular attention is paid to the parasocial interaction and the development of media educational practices.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskyy (Head, Kyiv);
Serhii D. Maksymenko (Kyiv), *Nihora V. Khazratova* (Lviv);
Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor);
Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor);
Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynskiy*, Doctors in Psychology;
Oleh Horbaniuk (Poland), Dr.Hab. in Psychology; *Olena Molchanova*, Doctor in
Psychiatry and Psychotherapy; *Evangelos C. Fradelos* (Greece) and *Alejandro*
Vasquez-Echeverria (Uruguay), Ph. Ds. in Psychology; *Viktor I. Vus*, *Yurii I. Hulyi*,
Lidiia G.Chorna, *Svitlana L.Chunikhina*, PhD in Psychology

Editorial office: 04070, Kyiv, str. Andriivska, 15

© Association of Political Psychologist of Ukraine, 2020

© Institute for Social and Political Psychology at NAES
of Ukraine, 2020

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Васютинський В. О. Екстрапунітивні оцінки міжетнічних відносин як суперечливий чинник соціального оптимізму	9
Губеладзе І. Г. Колективне почуття власності щодо своєї країни: джерело міжнаціональної напруженості чи фактор єдності?	22

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

Горностай П. П. Інформаційна травма: феноменологія і психопатологія	38
Дворник М. С. Електронна підтримка психологічного благополуччя військовослужбовців: первинний аналіз даних.....	54
Коробанова О. Л. Соціальна взаємодія та переживання складних соціальних ситуацій в умовах пандемії COVID-19	72
Коробка Л. М. Стигматизація осіб із COVID-19 в умовах поширення пандемії коронавірусу: соціально-психологічний аспект	94
Плетка О. Т. Стратегії долаття складних соціальних ситуацій на основі символізації групового досвіду	110

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

Белік Н. О. Зміст і структура психологічної готовності до фахової ріелторської діяльності	126
Вінков В. Ю. Соціально-психологічні особливості вироблення студентами уявлень про життєвий успіх	146
Жадан І. В. Соціально-психологічні чинники громадянської компетентності майбутніх педагогів: бажане і реальне	170
Корсакевич С. С. Політичне самовизначення молоді: соціально-психологічні особливості	183

Позняк С. І. Взаємодія в освітньому середовищі як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: концептуальні основи дослідження	195

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ

Чаплінська Ю. С. Парасоціальність у політичній сфері: огляд наукових досліджень	214

Череповська Н. І. Медіаосвітні практики розвитку інформаційного патріотизму молоді	241

ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Семиліт М. В. Етнопсихологічні особливості проєктування життєвого шляху особистості	255

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGY CHALLENGES, URGENT TASKS IN POLITICAL PSYCHOLOGY AT STATE-OF-THE-ART SOCIAL DEVELOPMENT

- Vasiutynskyi V. O.** Extrapunitive assessments of interethnic relations as a contradictory factor of social optimism..... 9
- Hubeladze I. H.** Collective sense of ownership of your country: a source of inter-national tensions or a factor for unity..... 22

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN UKRAINE

- Gornostai P. P.** Information trauma: phenomenology and psychopathology..... 38
- Dvornyk M. S.** Electronic support for psychological well-being of military staff: primary data analysis..... 54
- Korobanova O. L.** Social interaction and coping with complex social situations in the covid-19 pandemic..... 72
- Korobka L. M.** Stigmatization of persons with covid-19 in the conditions of the spread of the coronavirus pandemic: socio-psychological aspect..... 94
- Pletka O. T.** Strategies to cope with complex social situations based on group experience symbolization..... 110

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL CHALLENGES OF YOUTH SOCIALIZATION WITHIN SOCIAL TRANSFORMATIONS AND REFORMS IN EDUCATION

- Belik N. O.** Content and structure of psychological readiness to professional reality activity 126
- Vinkov V. Y.** Social and psychological peculiarities of students' development of representations about life success 146
- Zhadan I. V.** Socio-psychological factors of citizenship competence of future teachers: expectations and reality 170
- Korsakevych S. S.** Political self-determination of young people: social and psychological characteristics..... 183

Poznyak S. I. Interaction in the educational environment as a factor of youth citizenship competence development: conceptual framework of the research.....	195
POLITICAL COMMUNICATIONS: PSYCHOLOGICAL PATTERNS AND PSYCHOLOGICAL INFLUENCE TECHNIQUES	
Chaplinskaya I. S. Parasociality in the political sphere: overview of scientific research.....	214
Cherepovska N. I. Development of youth information patriotism: media educational practices.....	241
HISTORIC AND ETHNIC ASPECTS OF POLITICO-PSYCHOLOGICAL THEME	
Semylit M. V. Designing a life path of a person: ethnic and psychological features.....	255

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 159.922.4 : 316.65

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-56>

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

ЕКСТРАПУНІТИВНІ ОЦІНКИ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН ЯК СУПЕРЕЧЛИВИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ОПТИМІЗМУ

Актуальність проведеного дослідження зумовлено потребою аналізу соціально-психологічних чинників розвитку суспільства в емоційно напруженому контексті орієнтацій на минуле, теперішнє і майбутнє. Зроблено спробу пов'язати оцінки майбутнього носіями різних поглядів на міжетнічні відносини і притаманний їм рівень соціального оптимізму.

Мета статті полягає у висвітленні результатів експериментального вивчення впливу оцінки міжетнічних проблем на рівень соціального оптимізму.

Метод і методологія. Було опитано 1356 студентів із різних регіонів України. Одна з частин анкети відображала оцінку відносин українців із сусідніми народами – євреями, поляками та росіянами. Відповідні індикатори сформульовано за зразком методики на ідентифікацію з усім людством. Було три варіанти цієї частини з різним спрямуванням оцінки міжетнічних проблем, що мало справити експериментальний вплив на респондентів: екстрапунітивні з погляду українців, що містять елементи етнічного фаворитизму та колективного нарцисизму; інтропунітивні (самозвинувачувальні) щодо українців; імпунітивні – нейтральні щодо всіх. Наступна частина анкети була однаковою для всіх трьох варіантів і стосувалася різних аспектів соціального оптимізму – оцінки майбутнього України через п'ять років.

Отримані **результати** показали, що збудження інтропунітивних або імпунітивних тенденцій не впливало визначальним чином на соціальний оптимізм. Відносно вищий рівень соціального оптимізму виявили респонденти,

які дали високу екстрапунітивну оцінку міжетнічних відносин. Натомість загальний рівень соціального оптимізму респондентів з «екстрапунітивної» групи був нижчим, ніж в інших групах. Тобто актуалізація у свідомості поміркованих осіб умовно «патріотичної» постави знижує рівень їхнього соціального оптимізму.

Практична значущість. Результати дослідження увиразнюють доцільність чи недоцільність зосередження громадської уваги на проблемах міжетнічних відносин у контексті орієнтації на майбутнє, розкривають психологічно складні аспекти патріотизму, надмірне акцентування якого може проблематизувати прогресивний розвиток суспільства.

Перспективи можна вбачати в розробці психологічних засобів корекції індивідуальної і колективної поведінки, переживань і ставлень у міжетнічній сфері.

Ключові слова: соціальний оптимізм; оцінка міжетнічних відносин; етнічний фаворитизм; колективний нарцисизм; екстрапунітивні оцінки; інтропунітивні оцінки; імпунітивні оцінки.

Vadym O. Vasiutynskyi

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher

Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

EXTRAPUNITIVE ASSESSMENTS OF INTERETHNIC RELATIONS AS A CONTRADICTIONARY FACTOR OF SOCIAL OPTIMISM

The **relevance** of the study is due to the need to analyze the socio-psychological factors of society development in the emotionally tense context of orientations to the past, present and future. An attempt has been made to link the assessments of the future by people of different views on interethnic relations and their inherent level of social optimism.

The paper **purpose** is to highlight the results of the experimental study of an impact of the assessments of interethnic problems on the level of social optimism. 1356 students from different regions of Ukraine were interviewed. One of the questionnaire parts reflected the assessments of Ukrainians' relations with the neighboring peoples – Jews, Poles and Russians. Relevant indicators were formulated according to the measure of identification with all humanity. There were three versions of this part with different directions of the assessments of interethnic problems, which should have the experimental impact on the respondents: extrapunitive in relation to Ukrainians, containing elements of ethnic favoritism and collective narcissism; intropunitive (self-blaming) regarding Ukrainians; impunitiv-neutral to all. The next part of the questionnaire was the same in all three options and covered different aspects of social optimism – assessing the future of Ukraine in 5 years.

The obtained **results** showed that the excitation of the intropunitive or impunitive tendencies did not have a decisive effect on social optimism. Relatively higher levels of social optimism were found by respondents who gave the high extrapunitive assessments of interethnic relations. While the general level of social optimism of the respondents from the «extrapunitive» group was lower than in other groups. That is, the actualization of conditionally «patriotic» attitudes in the moderate people's minds reduces their social optimism. The results of the study emphasize the expediency or in expediency of focusing public attention on the problems of interethnic relations in the context of future orientation. They also reveal psychologically complex aspects of patriotism, excessive emphasis on which can problematize the progressive development of society.

Prospects can be seen in a development of psychological means of correction of individual and collective behavior, experiences, and attitudes in the interethnic sphere.

Key words: social optimism; assessment of interethnic relations; ethnic favoritism; collective narcissism; extrapunitive assessments; intropunitive assessments; impunitive assessments.

Постановка проблеми. Соціальний оптимізм як віра в позитивне майбутнє відіграє важливу роль у національно-політичному самовизначенні громадян і суспільства загалом. О. Вознесенська (2018) називає соціальний оптимізм доконечною умовою перебудови державного устрою, реформування різних сфер суспільногожиття, виходу суспільства з кризи, а відтак наголошує на актуальності його вивчення. За такого розуміння соціальний оптимізм має корелювати зі свідомою громадянською та, зокрема, патріотичною позицією особи, що набуває особливих відтінків у сфері міжетнічних відносин.

Громадський інтерес до відповідних явищ і процесів дістає вираження переважно в публіцистичному дискурсі. Науковий аналіз зосереджується в політологічних та соціологічних дослідженнях. При цьому домінує констатація істотних проблем у досягненні достатнього рівня соціального оптимізму в сучасному українському суспільстві (Новікова та ін., 2018; Степико, 2019).

Натомість психологічний зміст соціального оптимізму в контексті наявних у суспільстві міжетнічних оцінок і ставлень, як і явищ, що можуть лежати в їхній основі (етнічний фаворитизм, колективний нарцисизм тощо), не набув достатнього висвітлення в науковому просторі. Психологічне підґрунтя відносин і проблем у міжетнічній сфері – як тих, що мали місце в минулому, так і тих, що є натеper, залишається великою мірою непоясненим. Дразливим, зокрема, виявляється питання про те, чи завжди безоглядна підтримка і захист «своїх» підсилюють соціальний оптимізм, сприяють його поширенню й утвердженню, а головне – чи забезпечують продуктивну функцію поступального руху в майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Соціальний оптимізм Вознесенська (2018) розглядає як позитивні очікування людини, що поширюються на суспільне життя (віра в прогрес, розвиток суспільства) і підкріплені активною громадською позицією, готовністю діяти на благо суспільства, усвідомленням себе як суспільно значущої сили. О. Петрунько і О. Рафіков (2016) трактують соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням, як систему імпліцитних та експліцитних ціннісно-світоглядних уявлень і переконань, на основі яких особа сприймає та позитивно інтерпретує події власного і соціального життя. Таке сприймання й розуміння дає людині підстави почуватися впевненою і здатною впливати на суспільні зміни та своє особисте життя.

Зарубіжні дослідження соціального оптимізму в міжетнічній сфері зосереджуються на питаннях становища і перспектив різних етнічних груп. Вивчаючи етнічні та імміграційні процеси в пострадянському Киргизстані, V. Agadjanian (2019) описує, зокрема, настрої представників етнічних меншин, пов'язані з баченням майбутнього. Ці настрої концентруються навколо власне етнічної належності та очікувань економічних змін. Корінна меншина, яка нещодавно зазнала етнічного насильства, найбільш негативно оцінює перспективи міжетнічних відносин. Натомість меншина відносно недавнього зовнішнього походження найменш оптимістично дивиться в майбутнє через економічні причини та схильється до міграції.

Багато досліджень етнічного контексту сприймання майбутнього проведено в США. Концепція етнічної ідентичності, як її описують A. Yancey, C. Aneshensel, & A. Driscoll (2001), відображає включення етнічної належності в самосприймання та її істотний зв'язок із передбачуваними соціально-психологічними наслідками статусу меншини. Усупереч ідеологічним очікуванням серед американської міської молоді представники білої раси дістають набагато нижчі оцінки, ніж американці африканського, азійського та латиноамериканського походження.

Як виявили C. Graham & S. Pinto (2018), серед малозабезпечених верств населення США представники різних етнічних і расових груп порізно оцінюють своє майбутнє. Найбільш песимістичними виявляються бідні й неосвічені білі. Натомість бідні афроамериканці та вихідці з Латинської Америки, чия життєва ситуація назагал поліпшується, мають більше життєвого оптимізму. Подібні результати отримали K. Webber & P. Smokowski (2018): з-поміж чотирьох расових/етнічних груп США про найвищий рівень оптимізму повідомила афроамери-

канська молодь, тоді як найнижчим цей рівень виявився в молоді з груп європейського походження.

J. Reitz (2012) пише про мультикультуралізм як складову національної гордості канадців. Імміграційна програма стала частиною прогресивної державної політики, яку багато хто пов'язує з канадською ідентичністю. Особливо оптимістично оцінюють канадці роль іммігрантів у розвитку економіки – як на національному рівні, так і з погляду своєї особистої ситуації. Цей економічний оптимізм поширюється й на інші – соціально-культурні – сторони громадського життя.

На тлі розлогої літератури про власні та взаємні оцінки майбутнього представниками різних етнічних груп бракує досліджень, які би безпосередньо пов'язували зміст таких оцінок і притаманний їхнім авторам рівень соціального оптимізму. **Мета цієї статті** полягає у висвітленні результатів експериментального вивчення впливу актуалізації певного типу оцінки міжетнічних відносин (екстра-, інтро- чи імпульсивного) на рівень соціального оптимізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У квітні-травні 2020 р. в режимі онлайн було опитано 1356 студентів (середній вік 19,9 року, особи жіночої статі становили 81,4%) 25 вишів із 19 міст України. Відповідно до історично-ментальної специфіки вибірку було розподілено по 4 регіонах: Київ – три виші (24% респондентів), Центр – сім (25,7%), Захід – сім (22,6%), Схід – вісім (27,7%)¹.

Анкету було розроблено в трьох варіантах.

---

¹ Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний університет культури і мистецтв, Академія мистецтв імені Павла Чубинського; Центр: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Центральнотернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький), Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігівський національний технологічний університет; Захід: Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк), Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Львівська політехніка», Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне), Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; Схід: Бердянський державний педагогічний університет, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро), Університет імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро), Запорізький національний університет, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Херсонський державний університет

Першу частину в усіх варіантах склали 25 пунктів нашого власного питальника «Психологічне тяжіння до бідности» (Васютинський, 2013), доповнені трьома індикаторами інтернальності у сфері невдач із методики на діагностику парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Бажина, Голинкіної та Еткінда і по чотири індикатори вербальної агресії та почуття провини з методики самооцінки форм агресивної поведінки – модифікованого варіанта методики Басса – Даркі (Фетискин, Козлов, & Мануйлов, 2002, с. 14–16, 387–388). Респонденти висловлювали свою згоду або незгоду зі змістом пропонованих висловів, відповідаючи «так» (2 бали) або «ні» (1 бал). Ми припускали, що тяжіння до бідности, інтернальність у сфері невдач, вербальна агресія та почуття провини по-різному відображають вплив екстра-, інтро- та імпульсивних нахилів особи і в межах цього дослідження актуалізують готовність до оцінювання соціальних явищ у відповідному контексті.

Друга частина анкети була різною в кожному з трьох варіантів. Вона містила дев'ять висловів, які показували оцінку відносин українців із сусідніми народами – євреями, поляками та росіянами, про історичні проблеми з якими громадяни України говорять найчастіше. Респонденти висловлювали свою згоду з кожним висловом за 5-бальною шкалою, відтак респондент міг набрати від 9 до 45 балів. Проте кількість балів не мала принципового значення. Ішлося про експериментальний маніпулятивний вплив на респондентів із метою формування в них ситуативної поведінки для заповнення наступної частини анкети. Специфічне спрямування оцінки міжетнічних проблем і мало виконати цю функцію.

Вислови було побудовано за зразком методики на ідентифікацію з усім людством (McFarland, Webb, & Brown, 2012), але переформульовано, по-перше, відповідно до оцінюваного явища, по-друге, згідно з трьома можливими варіантами оцінки міжетнічних проблем: як екстрапунітивні з погляду українців, «проукраїнські» – такі, що містять елементи етнічного фаворитизму та колективного нарцисизму (наприклад, «Я хочу, щоб євреї, поляки і росіяни визнавали авторитет українців»); інтропунітивні щодо українців, «антиукраїнські» («Я хочу, щоб українці активніше визнавали авторитет євреїв, поляків і росіян»); імпульсивні, нейтральні щодо всіх («Я хочу, щоб і українці, і євреї, і поляки, і росіяни активніше визнавали авторитет одні одних»).

Гіпотеза полягала в тому, що найбільш продуктивними для актуалізації позитивних оцінок майбутнього мають бути імпульсивно-нейтральні вислови, які відвертають увагу респондентів від наявності провин як психологічної проблеми, пов'язаної з минулим. Відтак це спрямовує оцінку активність у майбутнє і робить її більш

оптимістичною. Натомість звинувачення в бік українців або інших етносів посилюють схильність до пригадування колишніх кривд і тим самим відвертають від позитивної уваги до майбутнього.

Третя частина – однакова для всіх трьох варіантів – мала вигляд 18 висловів, зміст яких стосувався різних аспектів соціального оптимізму – оцінки майбутнього України через п'ять років. Їх було складено за результатами кількох попередніх опитувань та фокус-груп. Це вислови: «Стане краще, ніж тепер», «Виросте добробут населення», «Посилиться впевненість у завтрашньому дні», «Поліпшиться екологія», «Не буде війни», «Ефективніше працюватиме транспорт», «Поліпшиться стан здоров'я різних верств населення», «Знизиться рівень безробіття», «Влада діятиме ефективніше», «Стане більше оптимізму», «Зросте рівень промислового виробництва», «Поліпшаться житлові умови більшості населення», «Буде більше можливостей для повноцінного відпочинку», «Посилиться безпека громадян», «Краще працюватиме медицина», «Поліпшиться благоустрій населених пунктів», «Стануть кращими стосунки між людьми», «Підвищиться загальний рівень культури». Ці вислови теж оцінювано за 5-бальною шкалою. Рівень соціального оптимізму визначала сума оцінок усіх 18 висловів (від 18 до 90).

За першим варіантом анкети було опитано 293 особи (середній вік 20,3 року, особи жіночої статі склали 80.2%. Розподіл по регіонах виявився таким: Київ – 29%, Центр – 22.2%, Захід – 29.7%, Схід – 19.1%); за другим варіантом – 498 осіб (19.8 року, 81.5%, 26.1%, 25.9%, 20.3%, 27.7%); за третім варіантом – 565 осіб (19.8 року, 81.9%, 19.5%, 27.4%, 20.9%, 32.2%).

Для визначення відмінностей між трьома вибірками за показниками методик із першої частини анкети, які передували експериментально-маніпулятивному впливу другої частини, було використано критерій U Манна – Вітні, який показав, що відмінності є незначущими ($p = .129 \div .985$). Відтак зроблено висновок про вихідну, доекспериментальну психологічну подібність трьох груп.

Наступний крок полягав у порівнянні показників третьої частини – соціального оптимізму. Наявність значущих відмінностей мала б означати ефективність маніпулятивного впливу другої частини анкети – актуалізації екстрапунітивних, інтропунітивних або імпунітивних ставлень до міжетнічних відносин.

Сумарний показник соціального оптимізму становив 55,8 бала в «екстрапунітивній» групі, 58,9 – в «інтропунітивній», 59,3 – в «імпунітивній» групі.

Оскільки за критерієм Колмогорова – Смирнова констатовано брак нормального розподілу в усіх трьох групах, то для дальшого

порівняння між ними застосовано критерій U Манна – Вітні. Це порівняння показало наявність значущих відмінностей між показниками екстрапунітивної та інтропунітивної ($p = .027$) і екстрапунітивної та імпунітивної ($p = .007$) груп. Натомість різниця між групами інтропунітивною та імпунітивною ($p = .717$) виявилася статистично незначущою.

Для повнішої ілюстрації описаних відмінностей ми порівняли також 18 окремих індикаторів, оцінки яких становлять сумарний показник соціального оптимізму.

За результатами факторного аналізу в просторі цих індикаторів і по всій вибірці і по окремих групах виділився один значущий фактор із загальною дисперсією, відповідно, 62.1% (факторне навантаження ознак коливалося від .682 до .852), 59.2% (.611 ÷ .851), 64.4% (.707 ÷ .875) та 61.3% (.685 ÷ .85). Це стало свідченням високого рівня внутрішньої узгодженості індикаторів, уключених до цієї шкали.

Порівняння відмінностей за окремими індикаторами підтвердило вищеописану більшу загальну залежність. Не було виявлено жодних значущих відмінностей між даними інтропунітивної та імпунітивної груп ($p = .138 ÷ .994$). Натомість зафіксовано вищі показники соціального оптимізму в інтропунітивній та імпунітивній групах порівняно з екстрапунітивною: відмінності між екстрапунітивною та інтропунітивною групами досягли значущого рівня в 9 випадках із 18 ($p = .003 ÷ .035$) та ще у двох – на рівні тенденції; аналогічно й між екстрапунітивною та імпунітивною групами – в 11 випадках ($p = .001 ÷ .042$) та в трьох – на рівні тенденції.

Отже, наша гіпотеза про вплив зосередження на міжетнічних провинах на оцінку майбутнього справдилася наполовину. У показниках респондентів, які оцінювали провини інших етносів щодо українців («екстрапунітивно-проукраїнська» анкета) очікувана закономірність проявилася на достатньому статистичному рівні. Тобто актуалізація у свідомості респондентів умовно «патріотичної» постави знижує рівень соціального оптимізму.

Натомість збудження самозвинувачувальних тенденцій (чого ми намагалися досягти в «інтропунітивно-антиукраїнській» анкеті) не спричинило оцінок майбутнього, принципово відмінних від тих, що мали місце й у випадку нейтральних висловів.

Наступний аспект аналізу полягав у порівнянні соціального оптимізму тих підгруп респондентів, які показали високий або низький рівень згоди з оцінюваними висловами про міжетнічні відносини. Із цією метою ми поділили шкали етнічних оцінок (по 9 висловів за 5-бальними оцінками) на три рівні: низький – від 9 до 22 балів, середній – від 23 до 31 бала та високий – від 32 до 45 балів. Далі показників осіб

із середнім рівнем до уваги ми не брали, а порівнювали лише підгрупи з високим і низьким рівнями в межах кожної з трьох експериментальних груп.

В екстрапунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано в 54 осіб, а високий – у 109. Розподіл сумарних показників соціального оптимізму в обох підгрупах виявився нормальним. Порівняння середніх (48,1 та 59,6 відповідно) за t-критерієм показало, що різниця є значущою на рівні $p = .000$.

Середні бали за всіма окремими показниками соціального оптимізму виявилися вищими в підгрупі з високим рівнем екстрапунітивних оцінок: відмінності за критерієм U Манна – Вітні показали рівень значущості $p = .000 \div .03$.

Аналогічну процедуру було проведено в інтропунітивній та імпунітивній групах.

В інтропунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано у 202 осіб, а високий – у 67. Показники соціального оптимізму в обох підгрупах теж вишикувалися згідно з нормальним розподілом. На відміну від попередньої групи, різниця між середніми сумарними балами (56,8 у підгрупі з низьким рівнем та 60,5 – із високим) за t-критерієм виявилася незначущою ($p = .156$).

Попарне порівняння всіх окремих показників соціального оптимізму за критерієм U Манна – Вітні показало, що вони є вищими в підгрупі з високим рівнем інтропунітивних оцінок. Проте лише у двох випадках із 18 різниця досягла значущого рівня ($p = .041$ і $p = .045$), а в решті випадків була неістотною ($p = .141 \div .754$).

У групі з імпунітивним характером маніпуляції розподіл оцінок в одній із підгруп не відповідав вимогам нормальності, тому порівняння середніх було зроблено за критерієм U Манна – Вітні. Сумарний середній бал виявився вищим у підгрупі з високим рівнем оцінок: 60,8 бала проти 53,8 в підгрупі з низьким рівнем ($p = .017$).

Як і в обох попередніх групах, тут також середні показники за окремими складовими соціального оптимізму були вищими в підгрупі з високим рівнем оцінок характеру міжетнічних відносин. Проте достатнього рівня значущості відмінності досягли лише в трьох випадках ($p = .01$, $p = .013$ та $p = .034$), а ще в трьох опинилися на рівні тенденції. Натомість у решті випадків різниця коливалася між $p = .105$ і $p = .625$.

Описані особливості наводять на думку, що відносно вищий рівень соціального оптимізму виявили респонденти, які мали змогу дати високу «екстрапунітивно-проукраїнську» оцінку міжетнічних відносин.

Обмеження дослідження. Опитана вибірка має виразний статевий перекил: у ній переважають жінки. Під час опитування було

частково використано український переклад методик російськомовних (індикатори інтернальності у сфері невдач, вербальної агресії та почуття провини) та англомовної (типи ідентифікації) без наявності переконливої інформації про їхню адаптацію, що могло спричинити певне спотворення даних не лише з огляду на мову, а й через більш ґрунтовні ментальні відмінності. Можна також припустити, що на отримані результати почасти вплинув такий чинник, як схильність частини респондентів давати завищені оцінки за будь-якими шкалами, через що в усіх трьох групах високі оцінки міжетнічних відносин зовсім різного спрямування позитивно, хоч і неоднаковою мірою, корелювали із соціальним оптимізмом.

Соціальна значущість дослідження полягає в тому, що його результати увиразнюють психологічну доцільність чи недоцільність зосередження громадської уваги на проблемах міжетнічних відносин у контексті орієнтації на майбутнє. Дослідження також розкриває психологічно складні аспекти патріотизму як загалом позитивної і доконечної в сучасних умовах громадянської поведінки, неадекватне акцентування якої, проте, може проблематизувати прогресивний розвиток суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані дані показують істотну соціально-психологічну суперечливість етнічного фаворитизму та колективного нарцисизму як однозначно-безапеляційної позиції з погляду соціального оптимізму. Особи, схильні до відверто або вкрай патріотичної поведінки щодо міжетнічних відносин, виявляють відносно вищу готовність схвально оцінювати перспективи на майбутнє, що сильно мотивує їхню активність. Послідовно виправдувальна оцінка українців у міжетнічних відносинах може насажувати і надавати цілеспрямованості.

Водночас у носіїв більш поміркованих або маловиразних патріотичних поглядів в умовах, коли їх спонукають до безумовної фаворизації українства на противагу іншим етносам чи націям, слабне соціальний оптимізм, що може справляти негативний вплив на їхнє бажання діяти в інтересах майбутнього. Тому ефективність пропаганди патріотизму в контексті міжетнічних відносин і його мотиваційна продуктивність залежать від складного й делікатного балансування в просторі оцінок і ставлень – на рівні як самостійних виробників власних переконань, так і громадської думки та широких суспільних ідей.

Перспективи подальших досліджень можна вбачати в розробці психологічних засобів корекції індивідуальної і колективної поведінки в міжетнічній сфері, терапії переживань і ставлень представників різних ідеологічних груп населення з метою гармонізації їхньої взаємодії та оптимізації суспільного розвитку.

Автор висловлює щиру **подяку** за сприяння в проведенні дослідження і наснажливе професійне й особисте спілкування колегам – викладачам психології та студентам українських вишів.

Список використаних джерел

Васютинський, В. О. (2013). Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 32 (35), 54–62.

Вознесенська, О. Л. (2018). Соціальний оптимізм в умовах деструктивних інформаційних впливів. *Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах*, Матеріали XVI науково-практичної конференції (с. 40-42). Київ: Національна академія державного управління.

Новікова, О. Ф., Сидорчук, О. Г., Панькова, О. В. та ін. (2018). *Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки*. Київ: Ін-т економіки промисловості НАН України, Львів: Львівський регіон. ін-т держ. упр. НАДУ.

Петрунко, О. В., & Рафіков, О. Р. (2016). Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Т. VI: Психологія обдарованості*, 12, 169–178.

Степики, М. Т. (2019). *Проблеми реалізації консолідаційного потенціалу української нації, Аналітична записка. Серія «Гуманітарний розвиток» Нац. ін-ту стратегічних досліджень*, 2, 11.

Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., & Мануйлов, Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Ин-та психотерапии.

Agadjanian, V. (2019). Exclusion, violence, and optimism: Ethnic divides in Kyrgyzstan. *Ethnicities*, 20, 3, 457–480. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1468796819835657>.

Graham, C. & Pinto, S. (2019). Unequal hopes and lives in the USA: optimism, race, place, and premature mortality. *Journal of Population Economics*, 32, 665–733. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s00148-018-0687-y>.

McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(5), 830–853.

Reitz, J. G. (2012). Economic Opportunity, Multiculturalism, and the Roots of Popular Support for High Immigration in Canada. *Anti-immigrant sentiments, actions and policies in the North American region and the European Union*, Ed. by Mónica Vereza, Center for Research on North America, Universidad Nacional Autónoma de México, Mexico City, 291–310.

Webber, K. C. & Smokowski, P. R. (2018). Assessment of adolescent optimism: Measurement invariance across gender and race/ethnicity. *Journal of*

Adolescence, 68, 78–86. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.06.014>.

Yancey, A. K., Aneshensel, C. S., & Driscoll, A. K. (2001). The assessment of ethnic identity in a diverse urban youth population. *Journal of Black Psychology*, 27 (2), 190–208. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0095798401027002003>.

References

Agadjanian, V. (2019). Exclusion, violence, and optimism: Ethnic divides in Kyrgyzstan. *Ethnicities*, 20, 3, 457–480. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1468796819835657>. (in English)

Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuilov, H. M. (2002). *Sotsialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyykh grupp* [Social and psychological diagnostics of the development of personality and small groups], Moscow: Publishing house of the Institute of Psychotherapy. (in Russian)

Graham, C., & Pinto, S. (2019). Unequal hopes and lives in the USA: optimism, race, place, and premature mortality. *Journal of Population Economics*, 32, 665–733. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s00148-018-0687-y>. (in English)

McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(5), 830–853. (in English)

Novikova, O. F., Sydorchuk, O. H., Pankova, O. V. etc. (2018). *Stan ta perspektyvy natsionalnoi bezpeky v Ukraini: ekspertni otsinky* [Status and Prospects of National Security in Ukraine: Expert Assessments], Kyiv: Institute of Industrial Economics, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv: Lviv Regional Institute of State Management, National Academy of State Management. (in Ukrainian)

Petrunko, O. V., & Rafikov, O. R. (2016). *Sotsialnyi optymizm yak psykhologichnyi mekhanizm tsinnisnoi vzaiemodii z referentnym otocchenniam* [Social optimism as a psychological mechanism of value interaction with the reference environment]. *Aktualni problemy psykholohii* [Current issues of psychology]: Coll. Of Scient. Works of H. S. Kostiuk In-t of Psychol., NAES of Ukraine, VI: *Psykhologhiia obdarovanosti* [Psychology of Giftedness], 12, 169–178. (in Ukrainian)

Reitz, J. G. (2012). Economic Opportunity, Multiculturalism, and the Roots of Popular Support for High Immigration in Canada. *Anti-immigrant sentiments, actions and policies in the North American region and the European Union*, Ed. by Mónica Vereá, Center for Research on North America, Universidad Nacional Autónoma de México, Mexico City, 291–310. (in English)

Stepyko, M. T. (2019). *Problemy realizatsii konsolidatsiinoho potentsialu ukrainskoi natsii. Analitychna zapyska. Seriiia «Humanitarnyi rozvytok» Nats. in-tu stratehichnykh dosl.* [Problems of realization of the Ukrainian nation's consolidation potential. Analytical note. Humanitarian Development Series of the Nat. In-te of Strategic Studies], 2, 11. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2013). Pytalnyk «Psykhologichne tiazhinnia do bidnosti»: metodologichne obgruntuvannia, protsedura rozrobky, zmist [Questionnaire «Psychological inclination towards poverty»: methodological justification, development procedure, and a content]. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 32 (35), 54–62. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L. (2018). Sotsialnyi optymizm v umovakh destruktyvnykh informatsiinykh vplyviv [Social Optimism in the Conditions of Destructive Information Influences]. *Optymizm i pesymizm: ambivalentnist ukrainskoho sotsiumu v dukhovnomu i materialnomu vymirakh* [Optimism and Pessimism: Ambivalence of Ukrainian Society in Spiritual and Material Dimensions]: Materiali of XVI scient. and pract. conf. (pp. 40–42). Kyiv: National Academy of State Management. (in Ukrainian)

Webber, K. C. & Smokowski, P. R. (2018). Assessment of adolescent optimism: Measurement invariance across gender and race/ethnicity. *Journal of Adolescence*, 68, 78–86. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.06.014>. (in English)

Yancey, A. K., Aneshensel, C. S., & Driscoll, A. K. (2001). The assessment of ethnic identity in a diverse urban youth population. *Journal of Black Psychology*, 27 (2), 190–208. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0095798401027002003>. (in English)

УДК 316.61

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-44>

Губеладзе Ірина Гурамівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-8023-6408
irynagubeladze@gmail.com

КОЛЕКТИВНЕ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ ЩОДО СВОЄЇ КРАЇНИ: ДЖЕРЕЛО МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ЧИ ФАКТОР ЄДНОСТІ?

Актуальність статті зумовлена можливістю загострення між-національної напруженості і посилення різновекторності зовнішньополітичних орієнтацій України, де поряд з українською етнічною більшістю є доволі великі інші етнічні спільноти. Така загроза може бути тісно пов'язана з актуалізацією національної ідентичності і колективного почуття власності в умовах несформованості єдиної національної ідеї.

Метою статті був аналіз феномену колективного почуття власності щодо своєї країни як чинника внутрішньогрупової згуртованості громадян та посилення міжнаціонального (міжетнічного) протистояння всередині держави. У контексті психології понять «ми» і «наше» показано, що колективне почуття власності перебуває в стані інтерактивної динаміки. Обґрунтовано структуру колективного почуття власності щодо країни та чинники його формування. Визначено соціально-психологічні детермінанти формування, актуалізації чи деактуалізації колективного почуття власності щодо своєї країни, підтверджено його тісний взаємозв'язок з рівнем сформованості і проявом громадянської ідентичності.

На основі **результатів** роботи міжнаціональних фокус-груп, учасниками яких стали магістранти та аспіранти з Норвегії, Німеччини, України, Грузії, Латвії, визначено, що високий рівень наднаціональної (у цьому випадку – європейської) ідентичності формується за умови стабільного національного розвитку, відчуття громадянами безпеки щодо цілісності країни і сформованої громадянської ідентичності. Громадяни країн, які відчують загрозу втрати територій або реально переживають такі події (Грузія, Україна), натомість демонструють високий рівень актуалізації колективного почуття власності щодо своєї країни, готовності її захищати, відстоювати її національні ідентитети, такі як мова, символіка, традиції тощо. Показано, що актуалізоване колективне почуття власності щодо країни, з одного боку, може бути джерелом єднання однодумців, які утворюють інгрупу всередині країни, з другого – воно може посилювати протистояння як усередині країни (за умови несформованості

громадянської ідентичності та спільної національної ідеї), так і з представниками інших країн на міжнародній арені.

Практична значущість дослідження полягає в можливості використання його результатів для розроблення програм формування відповідального громадянства на основі розвитку та актуалізації колективного почуття власності.

Подяка. Дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи «Психологія реалізації особистістю почуття власності в соціальних практиках». Висловлюємо подяку організаторам і учасникам міжнародного проекту Eurasian Peace Study Exchange Networking (2017–2019), завдяки якому було проведено фокус-групи серед іноземних магістрантів та аспірантів на базі Державного університету Іллі (м. Тбілісі, Грузія), Арктичного університету в Тромсо (Норвегія), Американського університету Центральної Азії (м. Бішкек, Киргизстан).

Ключові слова: почуття власності; колективне почуття власності щодо своєї країни; психологічна власність; міжнаціональні загрози; громадянська ідентичність; національна ідентичність.

COLLECTIVE SENSE OF OWNERSHIP OF YOUR COUNTRY: A SOURCE OF INTER-NATIONAL TENSIONS OR A FACTOR FOR UNITY ?

Iryna H. Hubeladze

PhD in Psychological Sciences, senior researcher

Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-8023-6408

irynagubeladze@gmail.com

The **relevance** of the paper is due to the possibility of inter-national tensions escalation and strengthening the diversity of foreign policy orientations of Ukraine, where along with the Ukrainian national majority there are quite large, other national communities. Such threat may be closely linked to the actualization of national identity and collective ownership in the absence of the joint national idea.

The **purpose** of the article is to analyze the phenomenon of collective sense of ownership regarding one's country as a factor of intra-group cohesion of citizens and strengthening of inter-national confrontation within the state. Reflecting the psychology of the concepts of «we» and «our», it is shown that the collective sense of ownership arises in the interactive dynamics. The structure of the collective sense of ownership of the country and the factors of its formation are substantiated. The socio-psychological determinants of the formation, actualization or de-actualization of the collective sense of ownership as to own country are determined. Its close connection with the level of formation and manifestation of civic identity is substantiated.

Based on the **results** of international focus groups, which included masters and doctoral candidates from Norway, Germany, Ukraine, Georgia, Latvia etc. (N = 23), it is determined that a high level of supranational (in this case European) identity

is formed under conditions of stable national development, citizens' sense of security regarding the integrity of the country and the established civic identity. Citizens of countries that feel threatened by the loss of territories or actually have such facts (Georgia, Ukraine), instead demonstrate a high level of actualization of collective ownership of their country, willingness to protect it, defend its national identities such as language, symbols, traditions and more. It is shown that the actualized collective sense of ownership of the country, on the one hand, can be a source of unity of like-minded people who form a group within the country. On the other hand, it can intensify confrontation, both within the country (provided that the civic identity and common national idea are not formed) and with the representatives of other countries in the international arena.

The **practical significance** is the possibility of using the research results to develop programs for the formation of responsible citizenship based on the development and actualization of a collective sense of ownership.

Key words: sense of ownership; collective sense of ownership as to own country; psychological ownership; inter-national threats; civic identity; national identity.

The problem statement. The escalation of inter-national tensions within Ukraine and the intensification of the diversity of its foreign policy orientations is due to the fact that, along with the Ukrainian national majority, there are quite large other national communities. Such tensions can be closely linked to the actualization of national identity and collective sense of ownership in the absence of a joint national idea.

The formation of citizens' collective sense of ownership in relation to their country involves ensuring the integration, unity and entirety of society, the development of self-awareness as a responsible citizen of a multicultural society. At the same time, excessive negative actualization of a collective sense of ownership can lead to aggravation of relations between national minorities within the country, increase the stigmatization of immigrants and internally displaced persons, as well as weaken and even level globalization integration strategies.

Together with the active scientific studies in the field of civic identity and the formation of a responsible citizen as one of the key factors in the development of a democratic society, the level of citizens' collective sense of ownership, including Ukrainians in relation to their country and various national minorities. There are few attempts to substantiate the notion of collective ownership as opposed to individual or private, but there is a lack of targeted intelligence on the manifestation of this phenomenon at the level of the territorial community, country and supranational geographical and political associations.

Analysis of recent studies and publications. Over the last decade, the number of socio-psychological studies of intergroup relations has increased significantly, especially with regard to ethnic and national

minorities, immigrants and internally displaced persons. The vast majority of these studies focus on the processes of social categorization, stigmatization, realistic and symbolic threats. During this period, the theory of psychological ownership was actively developed and disseminated (Pierce, Kostova & Dirks, 2001; Pierce, Jussila, 2011). However, the issues of collective ownership for group dynamics, both at the level of local territorial communities and at the state or supranational level, were practically not studied.

Analysis of the psychological literature has shown that a sense of ownership is traditionally considered by scholars as a socio-psychological phenomenon based on an instinctive need for property, the satisfaction of which is closely linked to the formation of personality and the functioning of group consciousness. It is a psychological attribute of personality that distinguishes it from others, and is the basis for categorization and differentiation, which is possible only in social interaction (Бурменко, & Карнышев, 2003; Хазратова, & Луценко, 2011; Пайнс, 2008). Sense of ownership is defined as a concrete-subjective form of existence of the need for property, which is based on the experience of belonging to a person of certain attributes of ownership. It is based on a person's ability to extend his self to everything that belongs to him at least to some extent, to which he is entitled, about which he can say «mine» or «ours» (Хазратова & Луценко, 2011). Being a construct of a person's self-consciousness, a sense of ownership is realized in social practices and acts both as a factor and a result, the consequence of interpersonal interaction is a multidimensional formation, the specificity of which is determined by the organization of its components. The sense of ownership has a meaningful character and acts as a pillar of existence, where things and relationships become a symbol of human stability in the socio-cultural space.

Experiencing a sense of ownership, according to N. Khazratova and M. Lutsenko, contributes to the values system formation of the target of ownership (i. e., individual or community), their self-esteem, belief in their own strength, the ability to achieve a certain result. It helps to express oneself in the outside world, to self-determine in relations with others (Хазратова & Луценко, 2011). A sense of ownership is formed on the basis of the need for property, but depending on various socio-psychological factors can vary in levels, forms and ways of manifestation at different stages. Belonging to a person is experienced as a subjectively significant connection with the target of ownership, the ability to control and influence it. According to R. Pipes, a sense of ownership develops in a person a sense of self-worth and faith in their own strength (Пайнс, 2008).

A sense of ownership is manifested not only on a personal level («mine»), but also on a collective level («ours») (Pierce & Jussila, 2011;

Verkuyten, & Martinovic, 2017). A community of people who perceive themselves as «we» may have or form a common meaning of things. According to the theory of self-categorization (Turner et al., 1987), people spontaneously unite according to certain criteria and categories: personal features determine one's personal identity («Me») and social or collective self-determination form their group or collective identity («We»). Self-esteem is inextricably linked to the groups or communities to which it belongs, and vice versa (Васютинський, 2010).

However, there are few studies examining the nature and relevance of the collective sense of ownership, based on a sense of «ours», for intergroup relations. Collective psychological ownership is an important source of tension between groups (Verkuyten, & Martinovic, 2017) and may be of interest to experts in different fields and can be studied by integrating theories and research from different social sciences, and have implications for future socio-psychological studies of intergroup relations. It is promising to consider the collective sense of ownership through the prism of the psychology of ownership, marking and personalization, intergroup threats, external exclusion, and group responsibility. Such socio-psychological processes can be applied to a number of ownership and different intergroup settings, including international, national and local conditions, as well as organizations and communities.

The purpose of the article is to analyse the phenomenon of collective sense of ownership as to own country as a factor of intra-group cohesion of citizens and strengthening of inter-national confrontation within the state.

The statement of the main research material. When we talk about a collective sense of ownership, we rely on the definition of Pierce and Jussila (2010). They defined collective psychological ownership as a feeling of collective possessiveness and attachment to group, joint objects, that can be measured at the individual or group level. It is the shared sense that an (tangible or intangible) object is a possession of and belongs to the group and can be marked as «ours». These are the processes of internal regulation of human activity, which reflect the content and significance that the state has for it as a target of ownership.

It is important to distinguish property rights as a normative structure that relates to social relations between individuals and communities regarding the object of ownership, from the sense of ownership as a subjective experience of belonging to certain objects of property, which may exist even in the absence of social and legal recognition.

The collective sense of ownership is based on an instinctive nature, the so-called «territorial instinct» and involves social acceptance and recognition (Beaglehole, 1931; Джеймс, 1991; Пайпс, 2008; Хазратова, & Луценко, 2011; Verkuyten, & Martinovic, 2017). Onership issues underlie the

functioning of societies, and the collective sense of ownership has strong influences on how people behave (Ye, & Gawronski, 2016). This experience helps to organize the social and physical environment, regulates social interactions, and provides for normative and moral rights, privileges, and responsibilities. It helps to simplify the way people interact to understand and predict their behavior, in particular regarding moral violations, thefts, intrusions, annexations or vandalism specific to property.

Reflecting the psychology of the concepts «we» and «our», it is important to realize that the collective sense of ownership arises in the interactive dynamics. Its emergence and development leads to the formation of stable emotional relationships and is based on the experience of a person's interaction with the state as an object of ownership. Due to the fact that this experience can be contradictory, to have both positive and negative episodes, feelings about the target of psychological ownership are ambivalent. The same feeling can be lived and manifested in different ways, depending on the emotional state in which the person is at the moment. Sense of ownership can accompany emotions of joy, pride, interest, envy, resentment, shame and anger, and so on at different times. Social institutions have a significant role in the formation and development of a sense of ownership as one of the highest human feelings, in particular social symbols that support their stability, some traditions, norms and social practices.

The psychological experiencing of a sense of ownership regarding a state can be especially important depending on the life and social situation, acquiring a personal meaning for the subject, and begins to be protected by all physical and psychological means. Over time, the development of a sense of ownership begins to differentiate and its connection with such concepts as «money», «value», «social inequality», «justice», etc. appears.

An important aspect of understanding the collective sense of ownership is the sense of justice in the distribution of common goods and responsibilities. Researchers have found that perceptions of justice determine citizens' behavior and influence: the desire to perform their civic duties; the nature of interaction with other people, willingness to help them or participate in joint activities; desire to take revenge on the offender, determining the punishment for him; willingness to apply to a particular organization or work in it; quality of activity; deviant, including illegal behavior. Experiences of justice are individual (intimate experience), group (practice of direct settlement of relations) and social (declared and protected by morality and law) nature and are determined by the severity of the conflict between «just-for-me» (for me more than for others) and «just-for-all» («all equally») in the position of the subject (Слюсаревський, 1998). Assessing the situation from an individual, subjective point of view, the main principle and

criterion of which is «I should get the most for my own realization» is rooted in the instinct of self-preservation and is manifested in competition.

Collective sense of ownership can be manifested at the local, regional, national and supranational levels. When we talk about the national level, it can often be expressed in such statements as «this is our country», «we must regain control over our territories», «we are the proprietors here and we can determine the future vector of the country's development», «we will not allow the enemy to enter our home», etc. The consequences of collective ownership requirements at the local and especially at the national level can be far-reaching and at the same time tense, jeopardizing social cohesion and international relations in general.

The image of the state is a complex multilevel formation. It can take place in both the individual and the mass psyche (Хазратова, 2004). The collective sense of ownership regarding a country is manifested through national identities, such as language, state symbols, national culture and traditions, state institutions, and so on.

Verkuyten M. identifies three important principles on which the manifestation of a collective sense of ownership is based, including in relation to one's own country: *the principle of the first possession* (the first user of a natural resource is its owner), *the principle of labor and investment* (persons involved in the creation or formation of the target of ownership are its owners) and *the principle of formation* (forming the meaning of a certain territory for collective identity) (Verkuyten, & Martinovic, 2017).

The structural components of the collective sense of ownership regarding a country are power and control; knowledge; self-investment; self and collective efficacy; self and collective identity; perceived usefulness. It can be manifested in a sense of territoriality (passive sense of ownership), commitment to the state as an object of ownership and responsibility, both individual and collective (active sense of ownership) (Pierce, Kostova, & Dirks, 2002). The formation of a sense of ownership is due to the involvement in the activities of the group and the use of resources and opportunities. Ostrom E. spoke about the peculiarities of collective ownership as opposed to individual, emphasizing the importance of responsible attitude, use and restoration of resources. When ownership is collective, then the responsibility for it is shared between different people. The less understanding and awareness of how a particular citizen can influence the country as a target of own collective ownership, the less involving and recognizing (Остром, 2011).

A collective sense of ownership as to own country is closely connected to the level of formation and the manifestation of civic identity. A sense of attachment or group identification does not always mean a collective sense of ownership, but a collective sense of ownership means a sense of «ours» and

social identification (Verkuyten, & Martinovic, 2017; Капась, 2015). A collective sense of ownership can be in basic and reinforce the development of a sense of «who we are» and «what we have». In turn it can increase claims to ownership and tensions with outgroups. Members of the majority group are often accused of exploiting and appropriating the cultural values of minorities (Scafidi, 2005). A sense of ownership can provide a sense of collective, shared value, positive difference from others, belonging, meaningful existence, empowerment, and continuity of identity (Vignoles, 2011).

Petrovs'ka I. argues that a higher level of Ukrainian civic identity increases the desire of citizens to stay in Ukraine, teach their children in Ukrainian high educational institutions, honestly perform civic duty, work for the benefit of Ukraine. Such citizens are more focused on limiting actions and motivations that can harm others and violate social expectations and norms. The more they are focused on stability, security and harmony of society, family and themselves, the more they are focused on maintaining customs and improving well-being of people with whom they are in constant contact, as well as seek to realize their abilities, talents and achieve personal success through the exercise of competence in their country. Ukrainian civic identity in the perception of the studied citizens is associated with patriotism, active citizenship, opportunities for personal and professional realization in their country (Петровська, 2016).

Citizens use material objects that are common (eg, historic buildings, domestic products) as symbols of their group identity and to demonstrate their civic identity to others (Gineikiene et al., 2016). Collective sense of ownership promotes self-determination, a sense of home, understanding of the purpose and direction of life as a citizen, a sense of the self and community stronger, which is manifested in a sense of collective continuity throughout (Brylka et al., 2015; Nijs et al., 2020).

According to Pierce and Jussila (2011, p. 827), a sense of «we» and «our» arises as a result of joint events and actions that are collectively experienced and recognized by a group of people who feel like «we». This feeling is able to unite people and control their behavior in achieving a common goal (for example, marking and protection of the territory). The feeling of «ours» is fundamentally important in intergroup relations, but, as a rule, it is not taken into account in social psychology. There are many socio-psychological works on social categorization and related causes and consequences of thinking in the categories of «we-they» and «our-their». However, there is a lack of systematic theorizing and research of the nature and consequences of thinking in terms of «our» and «their» as a collective psychological ownership. However, such searches can play an important role in group dynamics and the processes of community and nation formation. On

the one hand, a sense of collective ownership is often involved in intra-group processes of cooperation and solidarity, but on the other hand, it can exacerbate inter-group tensions and conflicts.

At the level of countries and ethnic groups, collective sense of ownership and affiliation are strong justifications for territorial and nationalist sovereignty, and disputes over ownership of objects, cultural artifacts, and territories are frequent and tend to escalate into violence between groups (Toft, 2014). At the same time, collective sense of ownership plays a role in the isolation and exclusion of different minorities at the same time as opposed to unity.

An integral part of a sense of ownership is the ability to lose control and be deprived of property (Rochat, 2014), which leads to protective behavior and the restoration of property claims. Theft, invasion, encroachment and annexation (e.g. Crimea, Abkhazia and South Ossetia by the Russian Federation) lead to property disputes and conflicts. Collectively recognized cultural traditions, practices, norms and values may be threatened by the intensification of migration processes, or by the spread of European rules and norms. Outgroups that have a worldview and values other than intragroup, threaten the unity and common way of group's life. The symbolic threat is related to the fear that the difference, value and continuity of intragroup identity will be undermined by others. It anticipates the need for a positive and distinct sense of collective self-management and leads to identity management strategies, including positive intergroup differentiation, worldview protection, and discrimination against others (Verkuyten, & Martinovic, 2017; Toft, 2014; Turner et al., 1987).

In order for ownership to be recognized by others, it must be marked and personalized. Marking as a form of behavior in relation to the target of ownership allows not only to claim and justify control, but also to determine the identity of the group. Instrumentally, group members are involved to maintain or protect the identity and value of their group. Identification marking of collective ownership not only expresses group identity, but also provokes reactions from members of the group and outside the group, and thus can work to clarify or rethink the individual. Management labeling informs community members that a particular ownership or territory is «ours» and therefore «we» have the right to control access to or use of the facility. Marking symbolizes that the object exists and there is a need to prevent interference, misappropriation, violation of rights by «others». Depending on how clear and unambiguous the ownership and boundaries of the target are, there may be different ways of management marking. Greater ambiguity will lead to stronger behavior of owners with a higher level of management marking. Ambiguity may arise from a lack of border markers (e.g., blurring of national borders in the European Union) or from

institutional, organizational or social changes (e.g., increasing cultural diversity in the regions), which include restructuring requirements and rights. Under such conditions, community members will want to emphasize and restore their collective ownership by participating in control-oriented marking, such as distributing items, (re)emphasizing historical requirements, placing signs and boundaries, and strengthening patrols and border controls.

Sense of ownership, including collective, is not a static and inert formation, which is formed once and for all. There is a constant process of formation, reconstruction, actualization / de-actualization, reduction or increase of valence, etc. depending on specific social circumstances, intra-group processes and relevant threats.

It can change depending on a number of socio-psychological factors: the experience of common collective emotional states, internal and external realistic, symbolic and proprietary threats, reconstruction of civic identity, including related to its activities and implementation of the person in the community. A person's belonging to a particular community presupposes his identification with the values and guidelines of its other members. Consequently, the approving or negative attitude of the community to property and various methods of appropriation will affect the corresponding attitude of the individual. The higher the level of identification with a community, the stronger the influence of its collective guidelines.

Self-investment increases the level of collective ownership of a target, through the investment of strength, energy, and effort. The more a person has invested both moral and material resources to acquire, increase and maintain this psychological sense of ownership, the higher the level of its manifestation.

Self-determination of a person in the space of social relations is based on intergroup and ingroup comparison. A person's belonging to a particular community determines his self-determination, including through the actualization of a collective sense of ownership of his country. Accordingly, the change of the community or its status in it certainly affects the reassessment and transformation of the sense of ownership, its valence and intensity of manifestation.

Another important factor in the actualization of ownership is the threat (real or imagined) of loss of ownership or control over it. Citizens are beginning to actively defend their collective sense of ownership, protecting and strongly marking it, which can manifest itself even in aggressive behavior and categorical rejection of the so-called «others».

For the successful realization of the collective sense of ownership, it is important to recognize the right of an individual or community to such psychological possession or the psychological legitimization of ownership of the target of ownership. It can be implemented not only through legal rights,

but also through verbal agreements and even through non-interference. Thus, the collective sense of ownership is an important but largely unexplored phenomenon and a factor in intergroup dynamics.

In order to determine the characteristics of the collective sense of ownership as to own country, we conducted three focus groups among master students and doctoral candidates in Armenia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Latvia, Germany, Norway, Italy, Ukraine and other countries. All participants specialize in the study of political science, anthropology, and international relations on peacebuilding and security policy. The total number of participants is 23 people. The first group ($N_1 = 8$) was conducted at the American University of Central Asia (Bishkek, Kyrgyzstan, June 2019). The second focus group ($N_2 = 7$) took place at the Illia State University (Tbilisi, Georgia, September 2019). And the third focus group ($N_3 = 8$) was conducted on the basis of the Arctic University in Tromsø (Norway, November 2019). All groups were international and included representatives from many countries in both Europe and Asia.

Participants were invited to discuss the formation of a collective sense of ownership in various spheres of human activity, including the civic sphere and relations with the state, markers of collective ownership, its difference from civic identity. The next step was to discuss situations where participants felt their national and civic identity particularly acutely, the reasons for this feeling, markers, emotional experiences, reasons, ways out. In particular, participants answered the following questions:

- What was the reason for such a sharp and painful experience?
- What exactly did you feel?
- What threat did you feel to your national identity?
- What have you done (could have done) to overcome this situation and feelings?

During the focus-group working, it was determined that a high level of supranational (in this case European) identity is formed under conditions of stable national development, citizens' sense of security regarding the integrity of the country and the established civic identity. This position was expressed by participants from Germany, Norway, Italy, who demonstrated a high level of European landmarks, without threatening their national identity. At the same time, citizens of countries that feel threatened by the loss of territory or actually have such facts (for example, Georgia, Ukraine, Armenia), instead demonstrate a high level of actualization of collective ownership of their country, willingness to protect it, defend its national identities, such as language, symbols, traditions, etc. Their answers were brightly emotional, full of determination to defend their rights and identity.

During the discussion, the participants concluded that the actualized collective sense of ownership as to the country, on the one hand, can be a

source of unity of like-minded people who form a group within the country. On the other hand, it can intensify confrontation, both within the country (provided that the civic identity and a common national idea are not formed) and with the representatives of other countries in the international arena.

In particular, the main manifestations of interethnic tension may be: increasing inter-national aggression; blurring of the borders of the national group; interdependence. The stronger the manifestation of group favoritism, the stronger and more stable the boundaries of this group and the higher the level of rejection of members of the outgroup. The higher level of collective ownership as to own country and national majority is due to a less positive attitude towards national minorities who do not accept the values, culture and traditions of the majority. At the same time, they demonstrated a high level of European integration trends without fear of blurring national borders within. The level of formation of a collective sense of ownership as to own country affects the level of social and civic activity of the individual and the community and the choice of appropriate life strategies.

Practical significance of the scientific intelligence is the possibility of using research results to develop programs for the formation of responsible citizenship based on the development and actualization of collective ownership and forecasting civic activity.

Conclusions and prospects for further research. The actualization of national identity and collective sense of ownership in the absence of a common national idea can contribute to the unity of the national majority, and can escalate inter-national tensions and increase the diversity of foreign policy orientations of the country. We understand the collective sense of ownership of our country as an affective-cognitive residence of joint appropriation and attachment to the state as an object of property, which can be described as «our».

As a result of the work of international focus groups, it was determined that a high level of supranational identity is formed under conditions of stable national development, a sense of security of citizens regarding the integrity of the country and the established civic identity. In conditions of feeling the threat of loss of territories or real facts, citizens demonstrate a higher level of actualization of the collective sense of ownership of their country, readiness to protect it, defend its national identities, such as language, symbols, traditions etc. It is shown that the actualized collective sense of ownership of the country, on the one hand, can be a source of unity of like-minded people who form a group within the country. On the other hand, it can intensify confrontation, both within the country (provided that the civic identity and a common national idea are not formed) and with the representatives of other countries in the international arena.

Manifestation of a collective sense of ownership as to own country may depend on a number of socio-psychological factors: the experience of common collective emotional states, internal and external realistic, symbolic and proprietary threats, feelings of dominance or dependence, intergroup and group comparison, threat of loss of ownership, self-investment, psychological sense of ownership, social competition, reconstruction of civic identity, including those related to its activities and the realization of the individual in the community.

Prospects for further research are in the empirical study of the level of collective ownership of Ukrainians in relation to their own country and representatives of different ethnic minorities lived in Ukraine, determining the relationship between ownership and the level of civic and ethnic identity, tolerance for other smaller, different ideological orientations. Also, future areas of research may be a systematic study of the factors and intergroup consequences of the actualization of the collective sense of ownership of their country. In our opinion, systematic attention to the issues of collective sense of ownership is important and very promising. It can promote social psychological thinking and research and can increase the field's contribution to understanding intergroup tensions and conflicts in different contexts and situations around the world.

Gratitude. The study was performed within the scientific study «Psychology of personal sense of ownership realization in social practices». We thank the organizers and participants of the international project Eurasian Peace Study Exchange Networking (2017–2019), which included focus groups among foreign master students and doctoral candidates at the Illia State University (Tbilisi, Georgia), the Arctic University in Tromso (Norway), American University of Central Asia (Bishkek, Kyrgyzstan).

Bibliography

Бурменко, Т. Д., Карнышев, А. Д. (2003). *Собственность: психолого-экономический анализ*. Иркутск: БГУЭП.

Васютинський, В. О. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ.

Джеймс, У. (1991). *Психология*. Москва.

Карась, А. Ф. (2015). Цивілізаційний проект розгортання громадянської ідентичності в контексті «утіленого розуму». В *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей* (с. 70–93). Київ.

Остром, Э. (2011). *Управляя общим. Эволюция институтов коллективной деятельности*. Москва.

Пайпс, Р. (2008). *Собственность и свобода*. М. : Московская школа политических исследований.

Петровська, І. Р. (2016). Громадянська ідентичність: міждисциплінарний аспект наукових досліджень. *Проблеми політичної психології*, 3 (17), 49–58.

Слюсаревський, М. М. (1998). *Люзії і колізії*. Київ.

Хазратова, Н. В. (2004). *Психологія відносин особистості й держави*. Луцьк.

Хазратова, Н. В., & Луценко, М. Ю. (2011). Потреба у власності як соціально-психологічний феномен. *Психологія особистості*, 3, 113–121.

Beaglehole, E. (1931) *Property: A Study in Social Psychology*. London.

Brylka, A., Мдхнен, Т. А., & Jasinskaja-Lahti, I. (2015). National identification and intergroup attitudes among members of the national majority and immigrants: Preliminary evidence for the mediational role of psychological ownership of a country. *Journal of Social and Political Psychology*, 3(1), 24–45. Retrieved from <https://doi.org/10.5964/jsp.311.275>

Furby, L. (1980). The origins and early development of possessive behavior. *Political Psychology*, 2, 30-42. doi:10.2307/3790969

Gineikiene, J., Schlegelmilch, B. B., & Auruskeviciene, V. (2016). «Ours» or «theirs»? Psychological ownership and domestic products preferences. *Journal of Business Research*. doi:10.1016/j.jbusres.2016.11.003

Nijs, T., Martinovic, B., Verkuyten, M., & Sedikides K. (2020). «This country is OURS»: The exclusionary potential of collective psychological ownership. *British Journal of Social Psychology*, 1-25. <https://doi.org/10.1111/bjso.12386>

Pierce, J. L., & Jussila, I. (2011). *Psychological ownership and the organizational context: Theory, research evidence, and application*. Northampton, MA: Edward Elgar.

Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002). *The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research*.

Rochat, P., Robbins, E., Passos-Ferreira, C., Oliva, A. D., Dias, M. D., & Guo, L. (2014). Ownership reasoning in children across cultures. *Cognition*, 132, 471–484.

Scafidi, S. (2005). *Who owns culture: Appropriation and authenticity in American law*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Toft, M. D. (2014). Territory and war. *Journal of Peace Research*, 51, 185–198. doi:10.1177/0022343313515695

Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford, UK: Blackwell.

Verkuyten, M., & Martinovic, B. (2017). Collective Psychological Ownership and Intergroup Relations. *Perspect Psychol Sci*, 12(6), 1021–1039. doi: 10.1177/1745691617706514

Vignoles, V. L. (2011). Identity motives. In Luycke K., Schwartz S. J., & Vignoles V. L. (Eds.), *Handbook of identity theory and research*. New York, NY, pp. 403–432.

Ye, Y., & Gawronski, B. (2016). When possessions become part of the self: Ownership and implicit self-object linking. *Journal of Experimental Social Psychology*, 64, 72–87. doi:10.1016/j.jesp.2016.01.012

References

Beaglehole, E. (1931) *Property: A Study in Social Psychology*. London. (in English)

Brylka, A., Мдхунен, Т. А., & Jasinskaja-Lahti, I. (2015). National identification and intergroup attitudes among members of the national majority and immigrants: Preliminary evidence for the mediational role of psychological ownership of a country. *Journal of Social and Political Psychology*, 3(1), 24–45. Retrieved from <https://doi.org/10.5964/jsp.p.v3i1.275> (in English)

Burmenko, T. D., & Karnyshev, A. D. (2003). *Sobstvennost: psikhologo-ekonomicheskii analiz* [Ownership: psycho-economic analysis. Irkutsk. (in Russian)

Furby, L. (1980). The origins and early development of possessive behavior. *Political Psychology*, 2, 30–42. doi:10.2307/3790969 (in English)

Gineikiene, J., Schlegelmilch, B. B., & Auruskeviciene, V. (2016). «Ours» or «theirs»? Psychological ownership and domestic products preferences. *Journal of Business Research*. doi:10.1016/j.jbusres.2016.11.003<https://doi.org/10.1111/bjso.12386> (in English)

James, W. (1991). *Psikhologiya* [Psychology]. Moscow. (in Russian)

Karas, A. F. (2015). Tsyvilizatsiynyi proekt rozhortannia hromadianskoi identychnosti v konteksti «utilenoho rozumu» [A civilizational project of unfolding civic identity in the context of the «embodied mind»]. *Filosofia finansovoi tsyvilizatsii: liudyna u sviti hroshei* [Philosophy of Financial Civilization: Man in the World of Money], Kyiv, pp. 70–93. (in Ukrainian)

Khazratova, N. V. (2004). *Psikhologhiya vidnosyn osobystosti i derzhavy*. [Psychology of the relationship between the individual and the state]. Lutsk. (in Ukrainian)

Khazratova, N. V., & Lutsenko, M. Yu. (2011). Potreba u vlasnosti yak sotsialno-psykholohichnyy fenomen [Need for a property as a social and psychological phenomenon]. *Psikhologhiya osobystosti* [Psychology of personality], 3, 113–121. (in Ukrainian)

Nijs, T., Martinovic, B., Verkuyten, M., & Sedikides, K. (2020). «This country is OURS»: The exclusionary potential of collective psychological ownership. *British Journal of Social Psychology*, 1–25. (in English)

Ostrom, E. (2011). *Upravlyaya obshchim. Evolyutsiya institutov kollektivnoy deyatel'nosti* [By managing shared. Evolution of institutions of collective action]. Moscow. (in Russian)

Petrovska, I. R. (2016). Hromadyanska identychnist: mizhdystsyplynarnyi aspekt naukovykh doslidzhen [Civic identity: an interdisciplinary aspect of the research]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 3 (17), 49–58. (in Ukrainian)

Pierce, J. L., & Jussila, I. (2011). *Psychological ownership and the organizational context: Theory, research evidence, and application*. Northampton, MA: Edward Elgar. (in English)

Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002) *The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research*. (in English)

Pipes, R. (2008). *Sobstvennost i svoboda* [Ownership and freedom]. Moscow: Moscow School of Political Studies. (in Russian)

Rochat, P., Robbins, E., Passos-Ferreira, C., Oliva, A. D., Dias, M. D., & Guo L. (2014). Ownership reasoning in children across cultures. *Cognition*, 132, 471–484. (in English)

Scafidi, S. (2005). *Who owns culture: Appropriation and authenticity in American law*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (1998). *Iliuzii i kolizii* [Illusions and collisions]. Kyiv. (in Ukrainian)

Toft, M. D. (2014). Territory and war. *Journal of Peace Research*, 51, 185–198. doi:10.1177/0022343313515695 (in English)

Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford, UK: Blackwell. (in English)

Vasiutynskiy, V. O. (2010). *Psychologichni vymiry spilnoty* [Psychological dimensions of community]. Kyiv. (in Ukrainian)

Verkuyten, M., & Martinovic, B. (2017). Collective Psychological Ownership and Intergroup Relations. *Perspect Psychol Sci*, 12(6), 1021–1039. doi: 10.1177/1745691617706514 (in English)

Vignoles, V. L. (2011). Identity motives. In Luycke K., Schwartz S. J., & Vignoles V. L. (Eds.), *Handbook of identity theory and research*. New York, NY, pp. 403–432. (in English)

Ye, Y., & Gawronski, B. (2016). When possessions become part of the self: Ownership and implicit self-object linking. *Journal of Experimental Social Psychology*, 64, 72–87. doi:10.1016/j.jesp.2016.01.012 (in English)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

УДК 316.776.23

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-45>

Горностай Павло Петрович

доктор психологічних наук, професор,

головний науковий співробітник

лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-2327-6213

pavelgorn13@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНА ТРАВМА: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ І ПСИХОПАТОЛОГІЯ

Актуальність. Статтю присвячено темі інформаційних травм як особливого виду індивідуальних чи колективних психічних травм, зумовлених переважно інформаційними чинниками. Показано, що проблема інформаційних травм загострилася в сучасному світі у зв'язку з терористичними та гібридними війнами, зокрема в Україні – у зв'язку з інформаційною війною, яка ведеться російською пропагандою протягом останніх років.

Мета статті – розробити основні положення концепції інформаційних травм, розкрити їхні основні прояви та чинники.

У **результаті** аналітичного огляду тематичних досліджень та публікацій визначено, що інформаційна травма супроводжує всі інші види та форми колективних травм і є їхнім обов'язковим компонентом. Інформаційну складову розглянуто як один із найважливіших чинників поширення травми в популяції і механізм перетворення її на колективну травму. Звернуто увагу на те, що в поширенні інформаційної травми особливу роль відіграє вторинний травматичний стрес, що виникає у випадку ураження людини травмою, яка трапляється з іншими людьми. Наголошується, що психіка людини є суб'єктивною за своєю природою і дуже сприйнятливою до впливу інформаційної агресії. Розглядаються основні чинники інформаційної травматизації, а саме використання, тотальної дезінформації, поширення спеціально спотвореної інформації, створення «паралельних реальностей», перебування суспільства в ситуації «подвійних стандартів», замовчування та заборона суспільно важливої інформації. Як окремий вид інформаційної травми представлено травму

пандемії COVID-19. Зауважено, що в разі інформаційної травматизації найбільш чутливою є емоційна сфера; у випадку колективних інформаційних травм у групі актуалізуються різноманітні емоційні стани, зокрема страх, агресія та соціальна фрустрація; ці емоційні стани є досить небезпечними і спричиняють з часом багато проблем.

Практична значущість дослідження пов'язана із збагаченням арсеналу способів підтримки постраждалих від наслідків інформаційних травм, наданням їм необхідної допомоги як індивідуально, так і в групах шляхом більш широкого застосування різних когнітивно-поведінкових та раціонально-емотивних технік з використанням елементів соціодрами та інших методів дії.

Ключові слова: інформаційна травма; колективна травма; медіа травма; інформаційна агресія; інформаційний вплив; дезінформація; «паралельні реальності»; травма пандемії.

Pavlo P. Gornostai

Psychology Doctor, Professor,

Institute of Social and Political Psychology

of National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-2327-6213

pavelgorn13@gmail.com

INFORMATION TRAUMA: PHENOMENOLOGY AND PSYCHOPATHOLOGY

Actuality. The article is devoted to the topic of informational traumas as a special type of individual or collective psychological traumas, which are caused mainly by informational factors. The problem of informational traumas has been accentuated currently because of the terrorist and hybrid wars, in particular the information war waged by Russian propaganda in recent years.

Article objective: to develop the basic provisions of the information traumas concept, to discover their main manifestations and factors.

As a **result** of an analytical review of case studies and publications, it was determined that information trauma accompanies all other types and forms of collective traumas and is its obligatory component. The information component is one of the most important factors in the spread of trauma in the population and is a mechanism for transforming it into a collective trauma. Secondary traumatic stress, which occurs when a person is traumatized by trauma that occurs to other people, plays a special role in the spread of information trauma. The human psyche is subjective in nature and very susceptible to the effects of information aggression. The paper considers the main factors of information trauma, namely: the use of total disinformation, artificially distorted information, the creation of «parallel realities», being in a social situation of «double standards», suppression and prohibition of socially important information. Pandemic trauma is considered as a separate type of information trauma. The emotional sphere is most sensitive to information trauma.

During collective informational traumas, various emotional states are actualized in the group, among which fear, aggression and social frustration are typical. These emotional states are quite dangerous and cause many problems.

The practical importance of the material is related to the identified means of helping victims of information trauma, which can be done individually and in groups, based on various cognitive-behavioral and rational-emotional techniques using elements of sociodrama and other action methods.

Key words: information trauma; collective trauma; media trauma; information aggression; information influence; disinformation; «parallel realities»; pandemic trauma.

Постановка проблеми. Інформаційна травма є особливим видом індивідуальної чи колективної психічної травми. Вона супроводжується специфічними порушеннями психічної діяльності, які виникають унаслідок стихійного або навмисно організованого *інформаційного впливу*. Через тривалу дію на психіку різноспрямованої емоційно значущої інформації в людей може різко знижуватися критичність мислення і сприймання інформації, спостерігаються різні форми емоційного зараження, що часом набуває ознак епідемії, – власне, є всі ознаки психології натовпу, про які писав Г. Лебон (1896). Щодо деяких жертв інформаційної агресії можна застосувати запропонований у 2014 р. Борисом Немцовим термін – «інформаційно контужені». Поведінку таких груп людей можна також описати за допомогою термінів «інформаційна інтоксикація», «інформаційне ураження», «інформаційне зараження» тощо.

Як соціальні наслідки інформаційної травматизації дослідники розглядають зростання агресії в суспільстві, групову напруженість, суспільні конфлікти, соціальну фрустрацію, страх майбутнього, нетерпимість до інших, формування «образу ворога», «чорно-біле» мислення. Як засіб захисту психіки від інформаційної травматизації група використовує специфічні колективні захисні механізми, які можуть бути конструктивними, неконструктивними і навіть деструктивними.

Проблема інформаційних травм загострилася в сучасному світі у зв'язку з терористичними та гібридними війнами, зокрема в Україні – у зв'язку з інформаційною війною, яку цілеспрямовано веде російська пропаганда протягом останніх років. Інформаційні війни ведуться не одне тисячоліття, вони завжди були психологічним двигуном усіх «гарячих» воєн. Інформаційна травматизація також є однією з основних цілей «холодної» війни. На сучасному етапі історії ця проблема піднялася на якісно новий рівень у зв'язку зі стрімким розширенням кола проблем, притаманних інформаційному суспільству.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблематика інформаційних травм є новою і недостатньо розробленою. Проте останнім часом вона набуває дедалі більшої популярності серед науковців у зв'язку з поширенням пропаганди та інших інформаційних технологій, спрямованих на досягнення певних політичних цілей. Серед різних типів інформаційних травм наразі найкраще вивчено травми, пов'язані із засобами масової інформації та комунікації (є навіть спеціальний термін – «медіатравма»). Ці проблеми почали висвітлюватися порівняно недавно. Серед досліджень на цю тему можна назвати роботи О. Браточкіна (2015), О. Вознесенської (2017), Ю. Доброносової (2017), О. Зеленько (2017), К. Очеретяного (2016), О. Плетки (2017) та ін.

Проблема інформаційних травм тісно пов'язана з темою *інформаційних воєн*, яка останнім часом досить часто стає предметом наукового аналізу. Ці питання висвітлюються в працях Е. Вальтца (Waltz, 1998), І. Владленової і Е. Кальницького (2012), О. Курбана (2015), Г. Почепцова (2015), М. Сенченка (2014) та ін. Тема інформаційних воєн перегукується з проблемами *інформаційного насилля* (Борщов, 2010; Столяров, 2012) та *інформаційного тероризму* (Турунок, 2011; Григорьев, & Родюков, 2015; Очеретяный, 2016).

У генезисі інформаційних травм завжди відображаються процеси деструктивного впливу на психіку людини і соціальних груп. Це окрема важлива наукова проблема, яка набагато ширша за проблематику інформаційних травм. Для нас становлять інтерес праця С. Кара-Мурзи (2005), присвячена *маніпулюванню свідомістю*, та робота Д. Янагізава-Дротта (Yanagizawa-Drott, 2014), у якій аналізується деструктивний вплив *пропаганди*, що стала причиною масштабного злочину геноциду.

Важливий інструмент і засіб пропаганди – різні види *дезінформації*, які також є чинниками інформаційної травматизації. Важливі аспекти психології брехні та її використання в політиці, медіа, міжособовій комунікації та інших сферах висвітлюються в роботах О. Баришпольця (2013), О. Тарасова (2007), П. Екмана (2017). Не можна оминати увагою монографію О. Сусської (2008), присвячену проблемі психологічного захисту в інформаційному просторі, зокрема виробленню *інформаційного імунітету* як засобу профілактики від інформаційних травм.

Незважаючи на наявність наукової літератури, що прямо чи дотично стосується проблематики інформаційних травм, зокрема інформаційних воєн, інформаційного насилля і тероризму, пропаганди та методів впливу на свідомість, психології брехні та інших важливих питань, проблематика психологічних аспектів інформаційних травм,

особливостей інформаційно травмованої психіки розроблена далеко не достатньо. Особливо це стосується феномену колективних інформаційних травм.

Мета статті – розробити основні положення концепції інформаційних травм, розкрити їхні основні прояви та чинники.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інформаційна травма більшою чи меншою мірою супроводжує всі інші види та форми колективних травм і є їхнім обов'язковим компонентом. Власне, інформаційна складова – це один із найважливіших чинників поширення травми в популяції і це той механізм, за допомогою якого травма перетворюється на колективну, тобто притаманну всій групі, навіть якщо окремі її члени не зазнали прямої травматизації.

У поширенні інформаційної травми особливу роль відіграє *вторинний травматичний стрес*, тобто стрес, що виникає в разі ураження людини травмою, яка трапляється з іншими людьми. Тут інформаційний компонент має надзвичайне значення; можна навіть стверджувати, що цей вид стресу є, по суті, інформаційною травмою. Так, А. Шутценбергер описує травматичний шок у солдатів армії Наполеона під час відступу, які ніби відчували «вітер» гарматного ядра, що вбивав чи калічив тих, хто був поряд. Дослідник використовує для цього термін «травматизм вітру гарматних ядер» (Шутценбергер, 2005, с. 40). Є також спеціальний термін «травма свідка», тобто травма, що виникає через сприймання іншої травми. Особливостями травми свідка є почуття безсилля через неможливість втрутитися й допомогти і пов'язані із цим почуття провини й сорому. Інформаційна складова колективних (зокрема історичних) травм постає також як механізм їх міжпоколінної передачі, закріплюючись в історичній пам'яті та актуалізуючись у нових історичних реаліях.

Сприйнятливість психіки до інформаційної травматизації.

Психіка людини є суб'єктивною за своєю природою, отже, вона дуже сприйнятлива щодо різних інформаційних впливів. Для неї інформація під час безпосереднього сприймання подій навколишнього світу і в разі обробки їх, наприклад, медіазасобами принципово не відрізняється. Більше того, так само сприймаються навіть штучно створені (можна сказати – сфабриковані) сучасними технологіями інформаційні продукти. До того ж через стереотипи, упередження, особливості світогляду людина схильна спотворювати навіть цілком «об'єктивну» інформацію. Помітно впливають і ситуативні чинники, такі як емоційний стан людини в момент сприймання, умови сприймання, коли доступними є лише окремі аспекти явища, за якими відтворюється образ об'єкта, що часом дуже відрізняється від свого прототипу. Це створює

практично необмежені можливості для маніпулювання свідомістю і поведінкою людей. Як організм людини еволюційно не виробив засобів захисту від радіаційного випромінювання (людина просто нездатна відчувати смертельну дозу опромінення), так само психіка виявилася повністю безсилою проти інформаційної агресії, не встигнувши створити ніяких способів реальної протидії недостовірній інформації.

Такий стан речей зумовив критичне ставлення не лише до потенційної дезінформації, а й до будь-якої інформації взагалі. Відбувається руйнування традиційного уявлення про верифікацію – підтвердження або спростування інформації. Дехто навіть говорить про принципову неможливість верифікації, що девальвує такі поняття, як «правда», «істина». З'явилися концепції «постправди», в яких поняття «інформація» позбавлене ознак істинності і переведене в розряд звичайного інформаційного продукту. Він може набувати будь-яких функцій, залежно від цілей його замовника та/або виробника.

Насправді тут справа не в «зникненні правди» як такої, а в розмиванні критеріїв оцінки її достовірності в суспільній свідомості та груповому несвідомому. Ми є свідками кризи «вироблення інформації», причина якої – у розриві між темпами технічного прогресу в галузі інформаційних технологій (зокрема у сфері комунікацій) і гуманітарним осмисленням його здобутків. Різке відставання останнього, власне, і зумовило цю кризу, до подолання якої виявилися наразі неготовими практично всі цивілізаційні інститути людства, зокрема психологічні і психотерапевтичні школи.

Чинники інформаційних травм. Можна виділити низку психологічних чинників інформаційних травм. Насамперед це інформація, яка використовується для *заялювання*: жахлива, загрозлива, непередбачувана. Травматичною є інформація про зовнішню загрозу або демонстрація загрози зовнішньої сили. Ці прийоми використовувалися з давніх-давен в усіх «гарячих» війнах. Хіба мало в історії випадків, коли виставляли голови загиблих ворогів, не знімали трупи із шибениць і хрестів розп'яття, демонстрували палі з насадженими страченими, коли пускали річками плоти з трупами, щоб багато людей могли це побачити і вжахнутися? Цю саму мету – передусім заяляти – ставлять і терористичні акти, організація масової загибелі людей. У сучасних умовах для підсилення ефекту використовують медіа, зокрема інтернет. Яскравим прикладом тут може бути оприлюднення в мережі страт тисяч людей (розстріли, відтіяті голови тощо), які здійснювали бойовики терористичної організації «Ісламська Держава».

До інформаційної травми може призводити *неправдива чи навмисно спотворена інформація*, хоча тут дія часто не пряма (як у

випадку залякування), а опосередкована. Так, травматичний вплив справляють тривала публічна дезінформація, викривлення інформації або спотворене ставлення до реальних фактів дійсності. Повна *дезінформація* (явна брехня) є одним з основних джерел інформаційного травмування. Найбільш інтенсивна і тривала пропагандистська дезінформація застосовується під час інформаційної війни. Це часто відбувається в умовах усунення (недоступності або ігнорування) інших джерел інформації. Дезінформація здатна значно змінювати психологію людини і перетворювати її на маріонетку тих, хто розробляє і регулює цей інформаційний потік. Вплив тривалої дезінформації у великих обсягах, коли вона починає сприйматися як правда, оскільки психіка людини нездатна протидіяти їй через її тривалість і кількість, можна назвати «ефектом Геббельса».

Спотворення правди, напівправа є більш витонченим, а тому й більш небезпечним видом дезінформації. Одну з таких технологій можна проілюструвати формулою: « $1/2$ правди + $1/2$ правди = брехня». Тут ідеться про створення штучного інформаційного продукту, який виглядає цілком правдоподібним, у чому можна переконатись, перевіривши окремі факти. Прикладом такого типу дезінформації є, по суті, уся кремлівська пропаганда під час гібридної війни Росії проти України, коли комбінація різних інформаційних фрагментів, що самі по собі не є вигаданими, а взяті з дійсності, дає абсолютно спотворений результат, який, проте, виглядає як документальна правда.

Ще більш витонченим видом дезінформації є системна дезінформація, яка ставить за мету створення так званих «*паралельних реальностей*», штучної дійсності. Це можна назвати «синдромом Орвелла» (за іменем автора відомої антиутопії «1984»). Мета такої дезінформації – підміна понять, повна зміна свідомості людини, «переселення» її в паралельну реальність, створену засобами інформаційних технологій, і тривале сприймання цієї дійсності. Така травматизація характерна для суспільства, де вся ідеологія побудована на пропаганді. Прикладом є комуністичні, псевдокомуністичні і деякі посткомуністичні режими: колишній СРСР, КНДР, КНР (особливо в епоху «культурної революції»), певною мірою сучасна Росія. Яскравим прикладом тут, безумовно, може бути інформаційно травмоване населення ОРДЛО, яке фактично живе в паралельній реальності реанімованої «радянської дійсності».

Один з чинників інформаційної травматизації – тривале перебування в соціумі, де немає правового реагування на порушення прав людини, групи, суспільства, де постійно виникають та підтримуються ситуації несправедливості, де в суспільній реальності поширюються

нещирість і *«подвійні стандарти»*, коли всі все розуміють, але роблять вигляд, що це не так. Соціум переживає колективний когнітивний дисонанс. Тут інформаційну травму спричинює тривале сприймання абсурдної дійсності, що можна назвати *синдромом «театру абсурду»*.

Можна навести чимало прикладів з новітньої історії України, які підтверджують це положення. Один із найяскравіших – це непокараність винуватців за тяжкі, резонансні злочини протягом усіх років незалежності України: топ-корупцію, фальсифікацію виборів Президента України 2004 р., криваві події під час Євромайдану 2014 р., здачу національних інтересів України, що призвела до втрати територіальної цілісності, інші злочини, зокрема вчинені політиками найвищого рангу. Фактично узаконеними є *«подвійні стандарти»* у ставленні до сучасних реалій: коли війна і є, і її немає; коли є окупація і анексія, але ці поняття в засобах інформації намагаються обходити, начебто їх немає; коли на словах декларується патріотизм, а насправді ухвалюються політичні рішення, що ставлять під загрозу національну безпеку; коли робиться вигляд, що вершиться правосуддя, якого насправді немає.

Це досить специфічний чинник інформаційної травматизації, який не дуже помітний і практично не досліджений. Але сприймання несправедливої дійсності, особливо коли воно довготривале, впливає на колективну психіку найбільш *«підступним»* чином – це призводить до розщеплення суспільної свідомості, соціальної депресії, політичного нігілізму, зрештою – до соціопатології всього суспільства, з великою кількістю наслідків, які звідси випливають. Такий стан немовби *«воскрешає»* уже в сучасних умовах старі історичні травми, які не були свого часу вилікувані, і ми потрапляємо в їхній *«потенційний вир»*, не в змозі стати на шлях прогресивних змін.

Досить сильним чинником інформаційної травматизації є *блокування інформації, заборона та замовчування важливих тем*. Замовчування (приховування) правди саме по собі є травматичним. Суспільний страх, поширення тривоги, соціальна депресія можуть бути наслідком дефіциту інформації. Проте найбільш підступною є заборона важливої (принципової, ключової) інформації, що додатково викликає страх за порушення накладеної заборони.

Яскравим прикладом заборони й одночасного замовчування важливої інформації є Голодомор в Україні 1932–1933 років, коли ця тема взагалі перебувала під суворим табу. Така ситуація фактично стала повторною травматизацією. Це був справжній психологічний (інформаційний) геноцид, спрямований на знищення історичної пам'яті народу. Він тривав майже півстоліття, особливо жорстоко – протягом перших двох десятиліть (до смерті Сталіна). Інформаційний геноцид

мав не менш важкі психологічні наслідки для суспільства, ніж фізичний геноцид, хоча вони й не такі помітні, як смерть мільйонів людей. Колективний психіциз нації було завдано колосального удару. Вона довго перебувала в «розщепленому» стані, коли потреба оплакати найбільшу з національних трагедій наштовхувалася на тотальну заборону, аж до загрози фізичних репресій.

Травма пандемії – новий вид інформаційної травми. Наше сьогодення породило особливу проблему, пов'язану з пандемією COVID-19. Пандемії були і раніше, причому з набагато жакливішими наслідками. Так, пандемія бубонної чуми в середині XIII ст., відомої під назвою «чорна смерть», забрала життя від 30 до 60 % населення середньовічної Європи. Проте сучасну пандемію відрізняє якраз наявність яскраво вираженого «інформаційного компонента»: масоване тиражування в медіа інформації про невтішну динаміку зараження, поширення коронавірусної інфекції у світі, жакливі історії про перебіг цієї хвороби.

Усе це спричиняє серед населення панічні настрої, хронічну тривогу, що часом переходить у депресію. На це накладаються наслідки жорстких карантинних заходів, обмеження свободи пересування, вимушена ізоляція, втрата роботи і збитки в бізнесі. Окремим негативним результатом стала порушена внаслідок цих процесів комунікація між людьми, що спричинило безліч конфліктів, руйнування сімейних стосунків, розрив професійних контактів тощо. Ми спостерігаємо всі прояви інформаційної травми, для якої придумали навіть окремий термін – «вірусобія». Це чимось схоже на інформаційну травму, спричинену Чорнобильською катастрофою 1986 р., яку тоді назвали «радіобія».

Наслідки інформаційної травматизації не такі помітні, як смерть від хвороби, проте вони підступніші. Це поширення соціальної депресії, що позначається на всіх сферах життя соціуму; це психосоматичні хвороби, не пов'язані з вірусом, викликані психічними факторами, насамперед страхом; зрештою, це різка зміна ставлення до світу, до життя, до людей, до влади і політики, зневіра в собі і в людях, підлив ресурсів для долаття труднощів та інші проблеми. Є всі підстави вважати, що важливим компонентом соціальної кризи, викликаній пандемією COVID-19, є колективна інформаційна травма, наслідки якої ще не вивчені достеменно, але вони неодмінно будуть проявлятися.

Емоційна складова інформаційної травматизації. У разі інформаційної травматизації найбільш чутливою є емоційна сфера. Через колективні інформаційні травми в групі актуалізуються різноманітні емоційні стани, серед яких типовими є страх, агресія та

соціальна фрустрація. Емоційна реакція *страху* практично завжди притаманна особистості чи групі у випадку інформаційної травми. Цілеспрямована експлуатація цієї емоції часто є основною метою міжгрупових конфліктів і її можна розглядати як засіб інформаційної війни. Вона, наприклад, є одним із способів деморалізації військ суперника, щоб істотно знизити їхню боєздатність.

Іншою поширеною емоцією у випадку інформаційної травми є *агресія*. У нашому контексті агресію як реакцію на травму слід відрізнити від агресії, що виникає в потенційного агресора. Остання може бути підсилена інформаційними технологіями, які за певних умов також можна розглядати як травматичну дію. Цей вплив здатен перетворити будь-яку групу на агресивний натовп, яким можна маніпулювати заради тих чи тих політичних цілей. Агресія як захисна реакція може виникати в будь-якій травмованій групі (незалежно від її позиції в міжгруповому конфлікті) і проявлятися в активній чи пасивній формі. Взаємодіючи, групи-агресори і групи-жертви часто міняються ролями, а сама агресія стає каталізатором пролонгації міжгрупових конфліктів (Горностай, 2019).

Навмисна експлуатація агресії здатна породжувати всі можливі форми міжгрупових конфліктів і провокувати найстрашніші злочини, якими є для людства війни, геноцид і тероризм. Яскравим прикладом тут може бути німецький нацизм. Учасники війни на сході України також є інформаційно травмованими російською пропагандою – принаймні це справедливо для сторони агресора щодо російських найманців, які воюють на боці так званих ДНР/ЛНР. Одним із найяскравіших прикладів агресії, навіяної пропагандою, є геноцид у Руанді 1994 р., де за три місяці було знищено кожного п'ятого жителя країни. У цій «історії» особливу роль зіграло місцеве пропагандистське ЗМІ – «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів», яке фактично спричинило нечуваний рівень агресії в суспільстві (Yanagizawa-Drott, 2014).

Це одна поширена емоція в умовах інформаційної травми – *соціальна фрустрація*, дуже болісний емоційний стан. Групова фрустрація часто пов'язана з втратою групових цінностей, руйнуванням звичної картини світу. Захищаючись від болісних переживань, група може переходити від неагресивної форми реагування на травму до більш агресивних стратегій. Це не є конструктивним вирішенням проблеми, оскільки веде лише до зростання травми. Тривале переживання стану фрустрації може призводити до *суспільної депресії*, яка хоч і є неагресивною стратегією, проте не може вважатися і конструктивною. Це схоже на колективну форму синдрому вивченої

безпорадності. Суспільство потрапляє в потенційний «вир» колективної травми, з якого довго не може вибратись.

Допомога постраждалим від інформаційних травм. Для надання допомоги постраждалим від наслідків інформаційних травм є різноманітні засоби. Слід розуміти, що цей вид травматизації має специфічні особливості. Насамперед це стосується людей, які живуть в умовах цілеспрямованої, інтенсивної, безперервної і при цьому односторонньої пропаганди. Тут є певні спільні характеристики із жертвами тоталітарних релігійних сект, таких як «Біле братство», «Аум Синрікьо» і подібних до них. Отже, певною мірою можуть стати в пригоді напрацювання в галузі дослідження *психічної залежності від деструктивних культів* (Ліщинська, 2008).

Однак слід зважати і на специфічні психологічні проблеми, зумовлені інформаційними травмами, що пов'язано зі специфікою психологічної допомоги. Важливе завдання – робота з емоціями, спричиненими травмою, особливо якщо вони стали деструктивними і нав'язливими. Необхідно усунути «емоційні домінанти», які є ключовими у формуванні патогенних емоцій, насамперед агресії – джерела ксенофобії. Для цього треба послабити ефект дегуманізації представників інших груп, спричинений пропагандою, що дасть змогу знизити рівень ксенофобії та перейти до більш «олюдненого» сприймання іншої сторони.

Інформаційно травмовані люди потерпають від руйнування групових цінностей, втрати звичної картини світу. Щоб відновити зруйновані цінності, слід спробувати віднайти способи підвищення когнітивної складності особистості, що дає змогу відмовитися від чорно-білого бачення («хороший-поганий») та перейти до менш оцінного якісно-багатовимірного сприйняття світу. Вирішувати ці завдання можна індивідуально і в групах, спираючись на різні когнітивно-поведінкові та раціонально-емотивні техніки з використанням елементів соціодрами та інших методів дії. В окремих випадках потрібна клінічна допомога, наприклад у разі проявів ПТСР.

Висновки. Інформаційна травма є особливим видом індивідуальної чи колективної психічної травми, яка спричиняється переважно інформаційними чинниками. Серед наслідків і проявів, пов'язаних з інформаційною травматизацією, переважають сфери, пов'язані з інформацією. Це насамперед сприймання та опрацювання інформації, створення штучної реальності, спотворення картини світу, зміна світогляду та уявлень про дійсність. Можна стверджувати, що, на відміну від інших видів колективних травм, від інформаційної травматизації досі немає надійного психологічного захисту.

Причиною інформаційних травм найчастіше стає навмисне застосування інформаційної зброї – пропаганди, інформаційної агресії тощо. Проблеми інформаційних травм, пов'язаних з недоброякісною пропагандою, дуже важливі та актуальні для нашого суспільства, яке потерпає від гібридної війни, що триває на сході України. Ці проблеми стануть ще актуальнішими згодом, після повернення окупованих українських територій та у зв'язку з необхідністю їх дезінтоксикації від «інформаційного ураження».

Інформаційно травматичними для психіки можуть бути різні чинники. Особливу силу при травматизації великих груп має не явна дезінформація чи брехня, і навіть не прихована дезінформація, а системна пропагандистська робота зі створення «паралельних реальностей», коли внаслідок штучного поєднання правди і неправди унеможливорюється сприймання реальної дійсності. Найбільш підступним і непередбачуваним серед чинників є «розщеплення» колективної психіки через «подвійні стандарти», адже тривале перебування в умовах тотальної соціальної несправедливості може призводити до колективного когнітивного дисонансу. Подібні наслідки спостерігаються і в разі тотальної заборони або замовчування важливої для соціуму інформації.

Психологія інформаційних травм – дуже важлива тема соціальної та політичної психології, особливо коли йдеться про взаємодію і комунікацію між великими групами людей. Розуміння механізмів інформаційної травматизації не лише допоможе ефективно їх опрацювати, а й дасть змогу зрозуміти, як узагалі виникають колективні травми, які механізми їх міжпоколінної передачі, у чому причини їхньої живучості. Це дасть цінний матеріал для вироблення засобів соціального зцілення від травм, спричинених цими проблемами.

Список використаних джерел

Баришполець, О. Т. (2013). *Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації*. Кіровоград : Імекс-ЛТД.

Борщов, Н. А. (2010). Информационное насилие в современном обществе. *Вестник Саратовского государственного технического университета*, 2(45), 281–289.

Браточкин, А. (2015). Культурная травма и медиа. *Михаил Гефтер* Взято из <http://gefter.ru/archive/15301>.

Владенова, И. В., & Кальницкий, Э. А. (2012). Особенности информационной войны как средства разрешения социально-политических конфликтов: философский анализ. В *Психолого-педагогичні проблеми в освітньому процесі* (с. 19-25). Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди.

Вознесенська, О. Л. (2017). Імплицитна типологія медіатравм в контексті медіаактивності особистості. *Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20-21 червня 2017 р. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/voznensenska-o-l-implitsyna-typologiyamediatravm-v-konteksti-mediaaktyvnosti-osobystosti/>

Горностай, П. П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 8 (22), 89–114.

Григорьев, Н. Ю., & Родюков, Э. Б. (2015). Информационный терроризм. *Вестник ГУУ*, 5, 175–180.

Доброносова, Ю. Д. (2017). Екзистенціальна специфіка медіатравматичного досвіду. *Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20-21 червня 2017 р. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/dobronosova-yu-d-ekzystentsialna-spetsyfika-mediatravmatychnogo-dosvidu/>

Зеленько, О. А. (2017). Суспільно-політична невизначеність як передумова психотравми особистості у складній життєвій ситуації. *Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20-21 червня 2017 р. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/zelenko-o-a-suspilno-politychna-nevyznachenist-yak-peredumova-psyhotravmy-osobystosti-u-skladnij-zhytteryvij-sytuatsiyi/>

Кара-Мурза, С. Г. (2005). *Манипуляция сознанием*. Москва: Эксмо.

Курбан, О. В. (2015). Теорія інформаційної війни: базові основи, методологія та понятійний апарат. *ScienceRise*, 11(1), 95–100.

Лебонь, Г. (1896). *Психология народовъ и массъ*. Санкт-Петербург: Изд-во Ф. Павленкова.

Ліщинська, О. А. (2008). *Культова психічна залежність: передумови, чинники, механізми*. Київ: Легко інк.

Очеретяный, К. А. (2016). Медиатерроризм и эстетика информационной травмы. В Т. С. Юрьева (Ред.), *Террор и культура*. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета.

Плетка, О. Т. (2017). Вторинна травматизація: класифікація медіатравм. *Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20-21 червня 2017 р. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/pletka-o-t-vtorynna-travmatyzatsiya-klassyfikatsiya-mediatravm/>

Почепцов, Г. Г. (2015). *Сучасні інформаційні війни*. Київ: Києво-Могилянська Академія.

Сенченко, М. І. (2014). *Латентна світова інформаційна війна*. Київ: Стебеляк.

Столяров, А. В. (2012). *Информационная свобода и информационное насилие*. (Автореф. дис. кандид. филос. наук). Московский государственный университет, Москва.

Суська, О. О. (2008). *Інформаційний імунітет: Проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі*. Київ.

Тарасов, А. Н. (2007). *Ложь в политике, или желтый логарифм*. Москва: Книжный мир.

Турунок, С. Г. (2011). Информационный терроризм: выработка стратегии противодействия. *Общественные науки и современность*, 4, 131–140.

Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.

Щербатых, Ю. В. (2005). *Искусство обмана. Популярная энциклопедия*. Москва: Эксмо-Пресс.

Экман, П. (2017). *Психология лжи. Обмани меня, если сможешь*. Санкт-Петербург: Питер.

Waltz, E. (1998). *Information warfare: Principles and operations*. Boston: Artech House.

Yanagizawa-Drott, D. (2014). Propaganda and Conflict: Evidence from the Rwandan Genocide. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 129, Is. 4, pp. 1947–1994. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/qje/qju020>

References

Baryshpolets, O. T. (2013). *Brekhnia v informatsiinomu prostori ta mizhosobovii komunikatsii* [Lies in the information space and interpersonal communication]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Borshchov, N. A. (2010). Informatsionnoye nasiliye v sovremennom obshchestve [Information violence in modern society]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta* [Bulletin of the Saratov State Technical University], 2 (45), 281–289. (in Russian)

Bratochkin, A. (2015). Kulturnaya travma i media [Cultural trauma and media]. *Mikhail Gefter*. Retrieved from <http://gefter.ru/archive/15301>. (in Ukrainian)

Dobronosova, Yu. D. (2017). Ekzystentsialna spetsyfika mediatravmatychnoho dosvidu [Existential specifics of media traumatic experience]. *Mediatravma v umovakh informatsiinoi viiny: psykholohichni ta pedahohichni aspekty* [Mediatrauma in the conditions of information war: psychological and pedagogical aspects]. Materials All-Ukrainian scientific-practical conf., June 20-21, 2017. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/dobronosova-yu-d-ekzystentsialna-spetsyfika-mediatravmatychnoho-dosvidu/>. (in Ukrainian)

Ekman, P. (2017). *Psikhologiya lzhi. Obmani menya, yesli smozhesh* [The psychology of lies. Fool me if you can]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Gornostai, P. P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannya na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a form of response to collective trauma]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 8 (22), 89–114. (in Ukrainian)

Grigoryev, N. Yu., & Rodyukov, E. B. (2015). *Informatsionnyy terrorizm* [Information terrorism]. *GUU Bulletin*, 5, 175–180. (in Russian)

Kara-Murza, S. G. (2005). *Manipulyatsiya soznaniyem* [Manipulation of consciousness]. Moscow: Eksmo. (in Russian)

Kurban, O. V. (2015). *Teoriia informatsiinoi viiny: bazovi osnovy, metodolohiia ta poniatiinyi aparat* [The theory of information warfare: basic principles, methodology and conceptual apparatus]. *ScienceRise*, 11 (1), 95–100. (in Ukrainian)

Lebon, G. (1896). *Psikhologiya narodov i mass* [Psychology of peoples and masses]. St. Petersburg: Publishing house F. Pavlenkov. (in Russian)

Lishchynska, O. A. (2008). *Kultova psykhychna zalezhnist: peredumovy, chynnyky, mekhanizmy* [Cult mental dependence: preconditions, factors, mechanisms]. Kyiv: Lenko-Ink. (in Ukrainian)

Ocheretyanyy, K. A. (2016). *Mediaterorizm i estetika informatsionnoy travmy* [Media terrorism and the aesthetics of information trauma]. In T. S. Yurieva (Ed.), *Terror i kultura* [Terror and Culture]. St. Petersburg: Publishing house of St. Petersburg. universitet. (in Russian)

Pletka, O. T. (2017). *Vtorynna travmatyzatsiia: klasyfikatsiia mediatravm* [Secondary trauma: classification of media injuries]. *Mediatravma v umovakh informatsiinoi viiny: psykholohichniy ta pedahohichniy aspekty* [Mediatrauma in the conditions of information war: psychological and pedagogical aspects]. Materials All-Ukrainian scientific-practical conf., June 20-21, 2017. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/pletka-o-t-vtorynna-travmatyzatsiya-klasyfikatsiya-mediatravm/>. (in Ukrainian)

Pochepstov, H. H. (2015). *Suchasni informatsiini viiny* [Modern information wars]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. (in Ukrainian)

Senchenko, M. I. (2014). *Latentna svitova informatsiina viina* [Latent world information war]. Kyiv: Stebeliak. (in Ukrainian)

Stolyarov, A. V. (2012). *Informatsionnaya svoboda i informatsionnoye nasiliye* [Information freedom and information violence]. (Abstract. of Ph. D. dissertation). Moskovskiy gosudarstvennyy universitet, Moscow. (in Russian)

Susska, O. O. (2008). *Informatsiinyi imunitet: Problemy psykholohichnoho zakhystu v informatsiinomu prostori* [Information immunity: Problems of psychological protection in the information space]. Kyiv. (in Ukrainian)

Tarasov, A. N. (2007). *Lozh v politike, ili zheltiy logarifm* [Lies in politics, or the yellow logarithm]. Moscow: Book World. (in Russian)

Turonok, S. G. (2011). *Informatsionnyy terrorizm: vyrabotka strategii protivodeystviya* [Information terrorism: developing a countermeasures strategy]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* [Social sciences and modernity], 4, 131–140. (in Russian)

Schützenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneratsionnyye svyazi, semeynyye tayny, sindrom godovshchiny, peredacha travm i prakticheskoye*

ispolzovaniye genosotsiogrammy [Syndrome ancestors. Transgenerational relations, family secrets, anniversary syndrome, transfer of injuries and the practical use of genosociogram]. Moscow: Institute of Psychotherapy. (in Russian)

Shcherbatykh, Yu. V. (2005). *Iskusstvo obmana. Populyarnaya entsiklopediya* [The art of deception. Popular encyclopedia]. Moscow: Eksmo-Press. (in Russian)

Vladlenova, I. V., & Kalnitskiy, E. A. (2012). Osobennosti informatsionnoy voyny kak sredstva razresheniya sotsialno-politicheskikh konfliktov: filosofskiy analiz [Features of information war as a means of resolving socio-political conflicts: philosophical analysis]. *Psykholoho-pedahohichni problemy v osvitiomu protsesi* [Psychological and pedagogical problems in the educational process]: a collection of scientific articles (pp. 19-25). Kharkiv National Pedagogical University G. Skovoroda. (in Russian)

Voznesenska, O. L. (2017). Implitsyna typolohiia mediatravm v konteksti mediaaktyvnosti osobystosti [Implicit typology of media injuries in the context of media activity of the individual]. *Mediatravma v umovakh informatsiinoi viiny: psykholohichni ta pedahohichni aspekty* [Mediatrauma in the conditions of information war: psychological and pedagogical aspects]. Materials All-Ukrainian scientific-practical conf., June 20-21, 2017. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/voznescenska-o-l-implitsyna-typologiyamediatravm-v-konteksti-mediaaktyvnosti-osobystosti/>. (in Ukrainian)

Waltz, E. (1998). *Information warfare: Principles and operations*. Boston: Artech House. (in English)

Yanagizawa-Drott, D. (2014). Propaganda and Conflict: Evidence from the Rwandan Genocide. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 129, Is. 4, pp. 1947–1994. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/qje/qju020>. (in English)

Zelenko, O. A. (2017). Suspilno-politychna nevyznachenist yak peredumova psyhotravmy osobystosti u skladnij zhyttievij sytuatsii [Socio-political uncertainty as a prerequisite for personality trauma in a difficult life situation]. *Mediatravma v umovakh informatsiinoi viiny: psykholohichni ta pedahohichni aspekty* [Mediatrauma in the conditions of information war: psychological and pedagogical aspects]. Materials All-Ukrainian scientific-practical conf., June 20-21, 2017. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/zelenko-o-a-suspilno-politychna-nevyznachenist-yak-peredumova-psyhotravmy-osobystosti-u-skladnij-zhyttievij-sytuatsiyi/>. (in Ukrainian)

УДК 364.628:004-057.36

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-46>

Дворник Марина Сергіївна

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії

соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-1505-0169

dvornyk.marina@gmail.com

ЕЛЕКТРОННА ПІДТРИМКА ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ПЕРВИННИЙ АНАЛІЗ ДАНИХ

Дослідження ставило за мету з'ясувати, як українські військово-службовці використовують електронну підтримку для підвищення свого психологічного благополуччя та одержання такої підтримки.

Методологічні засади дослідження. Основними методологічними конструктами, використаними в роботі, стали психологічне благополуччя, онлайн-поведінка, соціально-психологічна підтримка, соціальна ідентифікація. Дослідження було організовано на платформі Google-Forms, збирання даних тривало з травня по вересень 2020 р. Вибірку склали 86 військовослужбовців, переважно чоловіки, середній вік яких 35 років, у більшості своїй – містяни, що проживають у повних сім'ях, мають середній місячний дохід у межах 16 000–18 000 грн. Для аналізу даних використано описові статистики.

Результати дослідження. За конструктом психологічного благополуччя респонденти продемонстрували доволі високі показники (в середньому понад 83% з-поміж них тією чи іншою мірою згодні з позитивними твердженнями щодо психологічного благополуччя). Найбільш виражені компоненти – компетентність і здатність виконувати важливу діяльність та оптимістичний погляд на майбутнє (по 88% тією чи іншою мірою позитивних відповідей); найменш виражений компонент – відчуття підтримки та винагороди від наявних соціальних стосунків (77%). Активність онлайн-поведінки щодо одержання електронної психологічної підтримки виявилася доволі низькою: більшість респондентів, щоб дістати підтримку, дуже рідко користуються електронними засобами (майже 70%) і це зазвичай може тривати не більше 10 хв (майже 55% відповідей), рідше – до 30 хв (майже 20%) протягом місяців. Найчастіше серед перелічених електронних засобів військовослужбовці обирали функцію «просто ввести запит у Google-пошук, а потім обрати варіант підтримки з-поміж результатів» (понад 60%), рідше – користувалися спільнотами в соцмережах (17%), вибраними сайтами/форумами (14%), групами в месенджерах типу Viber, Telegram (13%). Серед названих вебресурсів, до яких опитані

військовослужбовці зверталися за соціально-психологічною підтримкою, – bezbroni.net; veteranhub.com.ua; dovidnykmpz.info. Намагаючись одержати соціально-психологічну підтримку онлайн, більшість респондентів орієнтується саме на інформаційний її компонент – переважно тільки читає інформацію (77%) чи ставить запитання (8%). В електронному форматі військовослужбовці частіше можуть натрапити на ідеї, яких справді потребували (36% тією чи іншою мірою позитивних відповідей), хороші поради щодо того, як подолати кризову ситуацію (34%), знайти рішення своїх проблем (33%), але набагато рідше вони були готові ділитися інтимною інформацією про себе, розкриватися, довірятися (13%). Відповідно, низькими виявилися показники соціальної ідентифікації військовослужбовців з електронними спільнотами, де вони, власне, одержують підтримку (в середньому лише 13% позитивних відповідей).

Перспективи подальших досліджень. Результати потребують подальшого багатомірного аналізу для з'ясування характеру залежності між змінними та вироблення рекомендацій щодо користування електронними засобами підтримки психологічного благополуччя українських військовослужбовців.

Ключові слова: психологічне благополуччя; психосоціальна підтримка; соціально-психологічний супровід; електронні засоби; онлайн-спільноти; військовослужбовці.

Maryna S. Dvornyk

Ph. D. in Social Psychology,

Head of the Laboratory of Social Psychology of Personality,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-1505-0169

dvornyk.marina@gmail.com

ELECTRONIC SUPPORT FOR PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF MILITARY STAFF: PRIMARY DATA ANALYSIS

Background and purpose. The study is aimed to clarify the specifics of receiving electronic support by Ukrainian militaries to increase their psychological well-being. The main methodological constructs used in the work are psychological well-being, online behavior, socio-psychological support, social identification. The study was organized on the Google-Forms base, data collection lasted from May to September 2020. Descriptive statistics were used to analyze the data. The sample consisted of 86 militaries, mostly men, average age of 35, the majority are citizens living in full families, having an average monthly income of UAH 16,000-18,000. According to the construct of psychological well-being, the respondents showed quite high indicators (on average, more than 83% of positive statements).

Findings. The most uttered components: competence and ability to perform important activities, and an optimistic view of the future (88% of positive answers);

the least uttered – a sense of support and reward from existing social relationships (77%). The activity of online behavior for receiving e-psychological support was quite low: most respondents use e-means to receive support very rarely (almost 70%) and this can usually take no more than 10 minutes (almost 55% of responses) and up to 30 minutes (almost 20%) for whole months. Most often, among the listed electronic means, military staff choose to simply enter a query in Google search, and then choose the option of support from the results (over 60%), less often – use communities on social networks (17%), selected sites/ forums (14%), groups in messengers such as Viber, Telegram (13%). Among the mentioned web resources, to which the interviewed servicemen turn for psychosocial support, are bezbroni.net; veteranhub.com.ua; dovidnykmpz.info. Receiving socio-psychological support online, most respondents focus on its information component, mostly just reading information (77%) or asking questions (8%). Due to electronic means, militaries are more often getting the ideas they really needed (36% of positive answers), the good advice on how to overcome the crisis (34%), find solutions to their problems (33%), but much less often – are able to share intimate information about themselves (13%). Accordingly, the indicators of social identification of servicemen with their electronic support communities are low (on average, only 13% of positive responses).

Practical applications of the results. The results require further multidimensional analysis to determine the nature of the relationship between variables and to make recommendations for the use of electronic means to support the psychological well-being of Ukrainian military staff.

Keywords: psychological well-being; psychosocial support; socio-psychological assistance; electronic means; online community; military staff.

Постановка проблеми. На тлі політичних викликів, соціальної невизначеності у зв'язку з пандемією COVID-19, гібридної війни на території України зростає роль альтернативних засобів одержання населенням соціально-психологічної підтримки. Ідеться про електронні та онлайн-інструменти, які стають усе більш доступними й поширеними, зокрема для формування віртуальних спільнот, де можна одержати відповідну підтримку. Згідно з численними даними, такі цифрові сервіси можуть бути доволі успішними з погляду підвищення психологічного благополуччя населення. А в умовах, коли добробут усього населення пов'язаний зі способами психологічного відновлення військовослужбовців, які безпосередньо стикаються з викликами гібридної війни, й такого очікуваного переходу до миру (паралельно з усіма іншими соціально-політичними викликами), одержання ними екстреної, миттєвої соціально-психологічної підтримки електронними засобами видається надзвичайно ресурсним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Є чимало сучасних вітчизняних досліджень, присвячених соціально-психологічному супроводу військовослужбовців (Дацюк, 2010; Кокун, Агаєв, Пішко,

Лозінська, & Остапчук, 2017; Павлик, 2019; Потапчук, 2004; Сиропятов, Дзежуринська, Шемчук, & Маруценко, 2020; Osodlo, Perepeliuk, Kravchuk, Osadchenko, & Vintaniak, 2020). Однак на потенціал інформаційно-комунікативних технологій у наданні соціально-психологічної підтримки військовим майже не звертається увага.

Водночас значну кількість робіт присвячено проблемам впливу онлайн-комунікації на психологічне благополуччя користувачів, і в центрі дискусій зазвичай стоїть питання позитивних та негативних ефектів. Доки одні дослідження апелюють до недоліків соціально-психологічної підтримки електронними засобами, звертаючи увагу на неможливість отримати фізичний контакт та ймовірність відмови в подальшому вступати в реальну взаємодію, ризики появи інтернет-залежності, дезінформування та інформаційних перевантажень (Barak, Boniel-Missim, & Sler, 2008; Mo, & Coulson, 2014), інші усіляко підкреслюють позитивну роль залученості до спільнот онлайн-підтримки. Так, у роботах Kolawole (2019), Iliffe, & Thompson (2019) показано, що завдяки онлайн-спільнотам підтримки, ознайомленню з успішними практиками учасників групи досліджувані навчилися краще виражати себе, долати стигматизацію і приймати більш виважені рішення щодо власного здоров'я. Дослідження Barak et al. (2008) свідчить про те, що завдяки групам онлайн-підтримки в особистості посилюється відчуття контролюваності свого життя, упевненості в собі та більшої незалежності, розширюється коло її соціальних взаємодій та поліпшується здатність виражати власні почуття. За даними Malik, & Coulson (2010), онлайн-спільнота підтримки дає змогу її членам проявлятися одразу після емоційної події, що дає таку терапевтичну перевагу, яку навряд чи може запропонувати очна група. Тобто віртуально опосередкована групова підтримка надає майже ті самі ресурси, що й традиційні групи взаємодопомоги: обмін інформацією та практичними порадами, емоційну підтримку та підбадьорювання, вдячність, емпатію, вираження почуттів та спільне вирішення проблем (Bambina, 2007). Утім, ресурсність такої віртуальної підтримки в сучасному українському суспільстві може викликати дискусії, незважаючи на повсюдне користування електронними пристроями та відповідними сервісами (соцмережами, месенджерами, інформаційними сайтами, форумами тощо). Особливий інтерес викликає залученість військовослужбовців до користування електронними засобами для одержання соціально-психологічної підтримки, зокрема поліпшення свого психологічного благополуччя.

Мета статті – на основі первинного аналізу даних емпіричного дослідження з'ясувати особливості одержання електронної підтримки

українськими військовослужбовцями для підвищення їхнього психологічного благополуччя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Збирання даних дослідження здійснювалося на платформі Google-Forms у травні-вересні 2020 р. Досліджувані могли заповнювати форму в будь-який час і в зручному для них місці. Для онлайн-опитування було сформовано блоки за досліджуваними ознаками: 1. Психологічне благополуччя; 2. Онлайн-поведінка щодо одержання соціально-психологічної підтримки; 3. Одержання електронної соціально-психологічної підтримки; 4. Соціальна ідентифікація зі спільнотою електронної підтримки, а також блок демографічних даних. Із загальної вибірки було відібрано 86 анкет військовослужбовців віком від 28 до 43 років. Для первинної обробки результатів, представлених у цій статті, було використано одномірний аналіз даних – описові статистики.

Демографічні характеристики

Оскільки під час дослідження психологічного благополуччя відстежуються певні тенденції зв'язку його рівня з окремими демографічними показниками, їх було включено в опитування. Так, респонденти-військовослужбовці зазначали свою стать, повний вік, населений пункт, освіту, стан проживання (сімейний стан) та середній дохід на місяць (табл. 1).

Вибірка виявилася практично гомогенною за статевою ознакою – майже 97% опитаних становили чоловіки, що, зрозуміло, не було несподіванкою, зважаючи на рід зайнятості респондентів. Найчисленнішою віковою групою була група досліджуваних віком від 33 до 36 років (понад 40%); майже порівну розподілилися вікові групи 28–32 і 37–39-річних (близько 24% та 21%, відповідно); решту, 14% від загальної чисельності вибірки, склали респонденти віком 40–43 роки.

Понад половину опитуваних (майже 56%) зазначили, що проживають у м. Києві, близько 5% були з інших обласних центрів, ще понад третину виявилися містянами з різних областей, а решту (6%) становили мешканці сіл та селищ міського типу. Абсолютна більшість військовослужбовців зазначили, що мають повну вищу освіту (понад 97%).

Понад третину досліджуваних засвідчили, що проживають у повних сім'ях з партнером(-кою) і дитиною/дітьми (дехто з них не приймав стандартну відповідь, зазначаючи, що проживає з «жінкою та дітьми» або «в сім'ї»), ще близько 21% – у великих родин. Майже 14% опитуваних проживають у нуклеарних сім'ях тільки з партнером (-кою), і порівну тих, хто розділяє житлоплощу зі співмешканцями/друзями або проживає сам (приблизно по 11%). Близько 8%

чоловіків вибірки зазначили, що проживають з дитиною/дітьми, ще 2% – мешкають із батьками.

Таблиця 1

Демографічні характеристики опитаних військовослужбовців

Показник	Частота	Частка, %
стать		
жінка	3	3,5
чоловік	83	96,5
повний вік, років		
28-32	21	24,42
33-36	35	40,69
37-39	18	20,93
40-43	12	13,95
населений пункт		
село	3	3,48
селище міського типу	2	2,33
місто	29	33,72
обласний центр	4	4,65
Київ	48	55,81
освіта		
неповна середня	-	0
повна середня	1	1,16
незакінчена вища / середня спеціальна	1	1,16
повна вища	84	97,67
науковий ступінь	-	0
стан проживання		
один(-на)	9	10,47
з партнером(-кою)	12	13,95
з батьками	2	2,33
зі співмешканцями/друзями	9	10,47
з партнером(-кою) і дитиною/дітьми	29	33,72
з дитиною/дітьми	7	8,14
у великій родині	18	20,93
середній дохід на місяць		
до 3 000 грн	-	0
3 000 - 5 000 грн	-	0
5 000 - 7 000 грн	-	0
7 000 - 10 000 грн	3	3,49
10 000 - 12 000 грн	3	3,49
12 000 - 14 000 грн	6	6,98
14 000 - 16 000 грн	10	11,63
16 000 - 18 000 грн	34	39,53
18 000 - 20 000 грн	16	18,60
від 20 000 грн і більше	14	16,28

Найбільша кількість представників вибірки (майже 40%) має дохід у межах 16 000–18 000 грн на місяць. Понад 18% і 16% респондентів мають ще вищі доходи –18 000–20 000 грн та від 20 000 грн і більше, відповідно. Близько 12% опитаних заробляють від 14 000 до 16 000 грн на місяць. Тих, хто отримує місячний дохід у 12 000–14 000 грн, майже 7%, а тих, хто отримує 7 000–10 000 грн і 10 000–12 000 грн, по 3,5%, відповідно.

Психологічне благополуччя

Оскільки під час попередніх досліджень ми виявили, що конструкт психологічного благополуччя у транзитивні періоди має включати такі компоненти, як (1) позитивні стосунки, (2) внесок у благополуччя інших, (3) відчуття компетентності та спроможності здійснювати осмислену активність, (4) наявність персональних цілей, (5) самоповага та оптимізм (Дворник, 2020), то для діагностування цього параметра було обрано «Шкалу розквіту (благополуччя)» Е. Дінера та Р. Бісвас-Дінера (в перекладі на українську А. Голокціонової) (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей опитаних військовослужбовців за «Шкалою розквіту (благополуччя)» Е. Дінера та Р. Бісвас-Дінера (у %)

Твердження	1 – абсолютно не погоджуюсь	2 – не погоджуюсь	3 – частково не погоджуюсь	4 – не можу ні погодитись, ні заперечити	5 – частково погоджуюсь	6 – погоджуюсь	7 – повністю погоджуюсь
1	3,49	0	4,65	5,81	10,47	53,49	22,09
2	8,14	6,98	6,98	9,30	13,95	46,51	8,14
3	4,65	0	2,33	3,49	11,63	60,47	17,44
4	5,81	0	4,65	12,79	23,26	41,86	11,63
5	4,65	0	3,49	3,49	8,14	60,47	19,77
6	4,65	0	1,16	8,14	13,95	48,84	23,26
7	4,65	0	2,33	4,65	9,30	47,67	31,40
8	4,65	0	1,16	8,14	16,28	58,14	11,63
<i>Середні</i>	5,09	0,87	3,34	6,98	13,37	52,18	18,17

Досліджуванам пропонувалося висловити міру згоди із твердженнями за шкалою від 1 до 7 балів (що більша сума, то вищий рівень благополуччя): 1. Абсолютно не погоджуюсь; 2. Не погоджуюсь; 3. Частково не погоджуюсь; 4. Не можу ні погодитись, ні заперечити; 5. Частково погоджуюсь; 6. Погоджуюсь; 7. Повністю погоджуюсь.

Твердження були такими:

1. Я веду цілеспрямоване і змістовне життя.

2. Мої соціальні стосунки дають мені підтримку і відчуття винагороди.

3. Я задіяний(-а) і зацікавлений(-а) в моїй повсякденній життєдіяльності.

4. Я роблю активний внесок у благополуччя і добробут інших людей.

5. Я компетентний(-а) і здатний(-а) здійснювати важливу для мене діяльність.

6. Я хороша людина і маю хороше життя.

7. Я з оптимізмом дивлюся у своє майбутнє.

8. Люди поважають мене.

Загалом, досліджувані продемонстрували доволі високі показники психологічного благополуччя, найчастіше обираючи на запропоновані твердження відповідь «погоджуюсь» – у середньому понад 52% відповідей (див. табл. 2). Доволі часто на всі твердження респонденти обирали й відповіді «повністю погоджуюсь» (понад 18%) та «частково погоджуюсь» (понад 13%). Цікаво, що проміжний варіант відповідей «не можу ні погодитися, ні заперечити» обрали лише близько 7% опитуваних, що може свідчити про їхнє бажання долати сумніви й непевну позицію.

Утім, найбільше сумнівів викликало твердження (4) «Я роблю активний внесок у благополуччя і добробут інших людей»: майже 13% опитаних не змогли ні погодитися, ні заперечити, і приблизно 23% погоджувалися з ним, але тільки частково.

Найбільше респондентів (понад 22%) дали негативні відповіді «абсолютно не погоджуюсь», «не погоджуюсь» та «частково не погоджуюсь» на твердження (2) «Мої соціальні стосунки дають мені підтримку і відчуття винагороди», з яким також серед інших тверджень найрідше погоджувалися респонденти (давали відповідь «повністю погоджуюсь» – 8,4% при середній частоті 18,2%).

Найбільшу міру згоди отримали твердження (3) «Я задіяний(-а) і зацікавлений(-а) в моїй повсякденній життєдіяльності» та (5) «Я компетентний(-а) і здатний(-а) здійснювати важливу для мене діяльність» – по 60% відповідей «погоджуюсь». А найбільше граничних відповідей «повністю погоджуюсь» (понад 31%) отримало твердження (7) «Я з оптимізмом дивлюся у своє майбутнє».

Онлайн-поведінка щодо одержання соціально-психологічної підтримки

Активна поведінка користувачів у мережі передбачає публікування контенту, створення електронних спільнот, обмін повідомленнями тощо. Це сприяє залученості та відчуттю освоєності інтернет-

простору, зокрема, і для одержання психологічної підтримки. У цьому блоці ми поставили респондентам чотири запитання щодо їхньої онлайн-активності, коли вони потребують психологічної підтримки. Було використано дизайн питань, запронованих у дослідженні Uden-Kraan et al. (2008). Опитані мали змогу обрати із запронованих варіантів декілька відповідей або зазначити власні. У додатковому питанні (необов'язковому до заповнення) ми попросили респондентів поділитися посиланнями або назвами електронних / інтернет-ресурсів, де саме вони одержують психологічну підтримку. Хоча дизайн анкети передбачав, що її мають заповнювати тільки ті, хто безпосередньо має досвід одержання психологічної підтримки електронними засобами, ми включили до спостережень усі випадки. Тому результати відображають більш повний зріз реальності користування електронними засобами при пошуку психологічної підтримки опитаними військовослужбовцями (табл. 3).

Загалом, спостерігаємо, що онлайн-поведінка досліджуваних військовослужбовців щодо одержання електронної психологічної підтримки не є надто активною. Доволі показовими є часті репліки опитуваних щодо браку зацікавленості в користуванні таким інструментом, на кшталт «не потребую», «не користуюся», «не довіряю електронному формату». Це може свідчити про негативний досвід її одержання, необізнаність щодо можливостей віртуальної психологічної підтримки чи певні упередження взагалі щодо віртуального простору або одержання психологічної підтримки.

На питання «Якими електронними засобами Ви користуєтеся, якщо потребуєте психологічної підтримки?» найпопулярнішою відповіддю респондентів (понад 60%) була «Вводжу запит у Google-пошук, потім обираю з-поміж результатів». Серед більш специфічних джерел одержання електронної психологічної підтримки опитані найчастіше називали спільноти в соцмережах (понад 17%), вибрані сайти/форуми (майже 14%), спільноти в месенджерах типу Viber, Telegram (близько 13%). Майже 20% респондентів обирали відповідь «інше», де зазначали переважно, що не потребують підтримки взагалі чи такого її формату: «ніякими», «не користуюсь», «близькі допомагають», «в електронних засобах психологічну підтримку шукати не доводилось» тощо.

Закономірно тоді, що на питання «Як часто Ви користуєтеся зазначеними вище засобами?» респонденти найчастіше відповідали «дуже рідко» (понад 68%) або обирали відповідь «інше» (майже 20%), де переважно наголошували, що не відчувають необхідності користуватися цими засобами взагалі. Тривалість одержання більшістю

військовослужбовців (майже 55%) електронної підтримки не перевищує 10 хв, а приблизно 18% респондентів може присвятити цьому процесові від 10 до 30 хв. Ще понад 15% опитаних узагалі не витрачають свій час на одержання психологічної підтримки в мережі.

Таблиця 3

Розподіл відповідей опитаних військовослужбовців за конструктом «Онлайн-поведінка щодо одержання соціально-психологічної підтримки»

Показник	Частота	Частка, %
1. Якими електронними засобами Ви користуєтеся, якщо потребуєте психологічної підтримки?		
Вводжу запит у Google-пошук, потім обираю з-поміж результатів	52	60,47
Вибрані сайти/форуми	12	13,95
Спеціальні комп'ютерні програми	3	3,49
Психологічні додатки у смартфоні	2	2,33
Чатботи	1	1,16
Спільноти в месенджерах (Viber, Telegram тощо)	11	12,79
Спільноти в соцмережах	15	17,44
Відеозустрічі груп підтримки	0	0,00
Індивідуальні онлайн-консультації / терапія	1	1,16
Групова онлайн-терапія	2	2,33
Інше:	17	19,77
«Не користуюсь» / «не потребую»	14	16,28
«Спілкування з близькими»	2	2,33
«Відповіді не відповідають запитанню»	1	1,16
2. Як часто Ви користуєтеся зазначеними вище засобами?		
дуже рідко	59	68,60
менше одного разу на місяць	2	2,33
один раз на місяць	1	1,16
два-три рази на місяць	1	1,16
раз на тиждень	0	0,00
два-три рази на тиждень	1	1,16
майже щодня	5	5,81
декілька разів на день	1	1,16
Інше:	16	18,60
«Не користуюсь» / «Ніколи» / «Жодного»	12	13,95
«Постійно»	1	1,16
«Користуюсь Viber, Telegram, Facebook, Instagram та месенджерами для спілкування з друзями»	1	1,16

Показник	Частота	Частка, %
«Не зрозумів»	1	1,16
«Віддаю перевагу розмовам тет-а-тет»	1	1,16
3. Скільки зазвичай триває одержання Вами психологічної підтримки електронними засобами?		
менш як 10 хвилин	47	54,65
10-30 хвилин	16	18,60
30-60 хвилин	0	0,00
понад годину	5	5,81
декілька годин	3	3,49
Інше:	15	17,44
«0 хв» / «відсутнє» / «немає потреби»	13	15,12
«Залежно від свого морально-психологічного стану»	1	1,16
«Незрозуміле питання»	1	1,16
4. Як би Ви описали свою залученість до електронного формату одержання психологічної підтримки?		
Тільки читаю інформацію	66	76,74
Реагую на дописи (коментарями, вподобайками)	4	4,65
Ставлю питання	7	8,14
Відповідаю на чийсь запитання	1	1,16
Ділюся своїм досвідом	2	2,33
Створюю дописи, інший контент	0	0,00
Взаємодію короткими повідомленнями (текст/звук/відео)	4	4,65
Долучаюся до відеозустрічей	1	1,16
Інше:	11	12,79
«Не користуюсь» / «Ніяк»	10	11,63
«Не довіряю електронному формату одержання психологічної підтримки»	1	1,16
Поділіться, будь ласка, електронними / інтернет-ресурсами, де Ви одержуєте психологічну підтримку (посилання або назви)		
Не вказано	47	54,65
«Не користуюсь»	11	12,79
«Важко відповісти / згадати»	7	8,14
«Відомі всім» / «різні»	2	2,33
Google	9	10,47
Viber / Facebook / Twitter / Youtube	5	5,81
«Психологічна підтримка»	1	1,16
«РБК»	1	1,16
bezbroni.net	1	1,16
veteranhub.com.ua	1	1,16
dovidnykmpz.info	1	1,16

Описуючи характер своєї залученості до електронного формату одержання психологічної підтримки, абсолютна більшість військово-службовців (понад 76%) обирали відповідь «тільки читаю інформацію». Такий феномен луркінгу (проявляти активність, не залишаючи слідів у мережі) є доволі очікуваним і може бути виграшним для психологічного благополуччя. Крім того, досліджувані зазначали, що також можуть ставити питання іншим користувачам (понад 8%), реагувати на дописи коментарями, вподобайками (майже 5%), взаємодіяти короткими текстовими/звуковими/відеоповідомленнями (близько 5%).

Майже 78% опитаних не назвали жодних електронних/інтернет-ресурсів, де могли б одержувати психологічну підтримку. А серед конкретних ресурсів зазначено такі, як bezbroni.net; veteranhub.com.ua; dovidnykmpz.info.

Одержання електронної соціально-психологічної підтримки

Наступний блок анкети було присвячено з'ясуванню того, яку міру соціально-психологічної підтримки респонденти здатні одержати через електронний формат. В оригінальній шкалі Social Support Survey (Holden, Lee, Hockey, Ware, & Dobson, 2014) було запропоновано 6 питань. Утім, після тестових анкетувань на групі експертів та висловлених зауважень щодо семантичного дублюжу двох питань перелік було зведено до п'яти пунктів:

1. Як часто Ви знаходите рішення своїх проблем завдяки електронним засобам психологічної підтримки?

2. Як часто Ви вислуховуєте проблеми інших користувачів у спільноті, де одержуєте електронну психологічну підтримку?

3. Як часто завдяки електронним засобам психологічної підтримки Ви одержуєте хороші поради щодо того, як подолати кризову ситуацію?

4. Як часто у спільноті електронної психологічної підтримки Ви можете поділитися інтимною інформацією про себе (розкритися, довіритися)?

5. Як часто завдяки електронним засобам психологічної підтримки Ви одержуєте ідеї, яких справді потребували?

Для формування відповідей респондентам було запропоновано 5-бальну шкалу від 1 – «майже ніколи» до 5 – «доволі часто».

Як бачимо з таблиці 4, близько половини респондентів найчастіше давали на всі питання відповідь «майже ніколи», ще 22% у середньому обирали відповідь «доволі рідко» і лише 20% респондентів зазначали, що іноді все ж відчують соціально-психологічну підтримку за пропонованими параметрами.

Таблиця 4

Розподіл відповідей опитаних військовослужбовців за конструктом «Одержання електронної соціально-психологічної підтримки» (%)

Питання	1 – майже ніколи	2 – доволі рідко	3 – іноді	4 – доволі часто	5 – майже завжди
1	37,21	30,23	20,93	8,14	3,49
2	53,49	23,26	18,60	3,49	1,16
3	41,86	24,42	23,26	9,30	1,16
4	74,42	12,79	10,47	2,33	0,00
5	43,02	20,93	26,74	8,14	1,16
Середні	50,00	22,33	20,00	6,28	1,39

Так, серед інших питань найбільше респондентів (майже 27%) відповіли «іноді» на питання (5) «Як часто завдяки електронним засобам психологічної підтримки Ви одержуєте ідеї, яких дійсно потребували?». Це може свідчити про їхню центрованість саме на інформаційній підтримці, яку можна одержати в мережі.

Найчастіша гранична відповідь респондентів «майже завжди» (близько 4% при середній частоті 1,4%) стосується до питання (1) «Як часто Ви знаходите рішення своїх проблем завдяки електронним засобам психологічної підтримки?». Зважаючи на високі показники за таким джерелом пошуку психологічної підтримки, як «запит у Google-пошук» (нагадуємо, що його обрали понад 60% респондентів), можемо говорити про спрямованість респондентів на конкретні рішення, позбавлену емоційного чи оцінкового компонентів соціальної підтримки.

Утім, невеличка частина вибірки (майже 10%) усе ж зазначила, що доволі часто завдяки електронним засобам психологічної підтримки може одержати хороші поради щодо того, як подолати кризову ситуацію.

Найменшу готовність виявили респонденти до того, аби ділитися інтимною інформацією про себе (розкритися, довіритися) у спільноті електронної психологічної підтримки – понад 74% з них щодо відповідного питання обрали варіант «майже ніколи».

Соціальна ідентифікація зі спільнотою електронної підтримки

Вимірювання соціальної ідентифікації було введено до анкетування у зв'язку з ідеєю, що ідентифікування себе зі спільнотою (зокрема електронною), яка надає психологічну підтримку, може позитивно впливати на психологічне благополуччя особи. Взявши за основу опитувальник Single Item Social Identification measure (Postmes et al., 2012), ми використали в нашій анкеті такі твердження:

1. Я відчуваю відданість тій спільноті, яка надає мені електронну психологічну підтримку.

2. Я радий(-а) відвідувати ту спільноту, де одержую електронну психологічну підтримку.

3. Я є невід'ємною частиною тієї спільноти, де одержую електронну психологічну підтримку.

Для оцінювання тверджень було використано 5-бальну шкалу з градаціями від «абсолютно не погоджуюсь» до «повністю погоджуюсь».

Як видно з таблиці 5, тією чи іншою мірою незгодних із твердженнями щодо соціальної ідентифікації зі спільнотою електронної підтримки було майже дві третини (65%) респондентів. Не могли ні погодитися із пропонуваними твердженнями, ні заперечити їх майже 23% опитаних. А тією чи іншою мірою згодних, на загал, було не більше 13%.

Таблиця 5

Розподіл відповідей опитаних військовослужбовців за конструктом «Соціальна ідентифікація зі спільнотою електронної підтримки»

Твердження	1 – абсолютно не погоджуюсь	2 – частково не погоджуюсь	3 – не можу ні погодитись, ні заперечити	4 – частково погоджуюсь	5 – повністю погоджуюсь
1	41,86	26,74	19,77	9,30	2,33
2	34,88	22,09	24,42	13,95	4,65
3	53,49	13,95	24,42	8,14	0,00
<i>Середні</i>	<i>43,41</i>	<i>20,93</i>	<i>22,87</i>	<i>10,46</i>	<i>2,33</i>

Найбільше позитивних відповідей (майже 19% тією чи іншою мірою згодних) отримало твердження «Я радий(-а) відвідувати ту спільноту, де одержую електронну психологічну підтримку», найменше (близько 8%) – твердження «Я є невід'ємною частиною тієї спільноти, де одержую електронну психологічну підтримку». А твердження «Я відчуваю відданість тій спільноті, яка надає мені електронну психологічну підтримку» набрало серед інших найбільшу кількість відповідей «частково не погоджуюсь» (майже 27%).

Дискутуючи щодо описаних результатів, можемо зауважити, що електронний формат є певною мірою суперечливим з поглядом одержання соціально-психологічної підтримки українськими військовослужбовцями. Незважаючи на те, що вони доволі часто вказують на певну активність щодо одержання інформаційної підтримки онлайн, усе ж ніби осторонь залишаються емоційний, оцінковий, мережевий, матеріалізований компоненти соціальної підтримки, які теж можна одержати у віртуальному просторі. Крім того, попри доволі високі показники за загальним параметром психологічного благополуччя, усе ж простежується тенденція до їх зниження, якщо говорити про відчуття

підтримки і винагороди з боку соціальних стосунків опитаних. Це може свідчити про певну прогалину в продуктивних стратегіях психологічного відновлення, одержання підтримки саме за допомогою соціальних зв'язків, яка екстраполюється з реального життя в поведінку онлайн.

Обмеження дослідження. Описане дослідження послуговується одномірним частотним аналізом даних, що є першим етапом емпіричної роботи, тому інтерпретації та припущення мають імовірнісний характер.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідницьку онлайн-форму заповнили 86 військовослужбовців, переважно чоловіки, середній вік яких 35 років, у своїй більшості – містяни, що проживають у повних сім'ях і мають середній місячний дохід у межах 16 000–18 000 грн. За конструктором психологічного благополуччя респонденти продемонстрували доволі високі показники, особливо щодо компетентності й здатності виконувати важливу діяльність, а також оптимістичного погляду на майбутнє. Утім, найменш вираженням компонентом психологічного благополуччя досліджуваних виявилось відчуття підтримки та винагороди від наявних соціальних стосунків, що позначилося на характері відповідей на питання про одержання підтримки (хоч і екстрапольованої на електронний формат). Так, активність онлайн-поведінки щодо одержання електронної психологічної підтримки серед опитаних військовослужбовців виявилася доволі низькою. Більшість респондентів зазначали, що для одержання підтримки дуже рідко користуються електронними засобами і це зазвичай може тривати не більше 10-30 хв протягом місяців. Найчастіше серед перелічених електронних засобів вони обирають функцію «просто ввести запит у Google-пошук, а потім обрати варіант підтримки з-поміж результатів», рідше – користуються спільнотами в соцмережах, вибраними сайтами/форумами, групами в месенджерах типу Viber, Telegram. Серед названих вебресурсів, до яких опитані військовослужбовці звертаються за соціально-психологічною підтримкою, – bezbroni.net; veteranhub.com.ua; dovidnykmpz.info. Одержуючи соціально-психологічну підтримку, більшість респондентів орієнтуються саме на інформаційний її компонент – переважно тільки читають інформацію чи ставлять запитання, але залишають дещо поза увагою інші можливості підтримки – емоційну, оцінкову, мережеву чи матеріалізовану. В електронному форматі військовослужбовці частіше можуть одержати хороші поради щодо того, як подолати кризову ситуацію, знайти рішення своїх проблем, та взяти ідеї, яких справді потребували, але набагато рідше – ділитися інтимною інформацією про себе (розкриватися, довірятися). Відповідно, низькими є показники соціальної ідентифікації досліджуваних з електронними спільнотами, де

вони одержують підтримку, і лише показник емоційного схвалення наявності таких спільнот свідчить про деяку міру спроможності опитаних відчувати себе їх частиною та скористатися можливостями соціально-психологічної підтримки.

Робота виконується в межах наукового дослідження лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за темою «Соціально-психологічний супровід постраждалих від воєнних дій у період переходу до умов мирного життя» (номер державної реєстрації 0119U000141). У подальших публікаціях заплановано здійснити багатомірний аналіз даних та з'ясувати характер залежності між змінними, аби зробити більш прицільні висновки щодо особливостей електронної підтримки психологічного благополуччя військовослужбовців та інших категорій населення України.

Подяка. Виражаємо щирі вдячність за організаційну допомогу в збиранні даних заступнику начальника кафедри суспільних наук Гуманітарного інституту НУОУ імені Івана Черняховського, кандидату психологічних наук полковнику О. П. Ковальчуку.

Список використаних джерел

Дзюк, І. П. (2010). *Механізми соціального захисту військовослужбовців у трансформаційному суспільстві* (Дис. д-ра психол. наук). Донецький державний університет управління, Донецьк.

Дворник, М. С. (2020). Психологічне благополуччя особистості під час переходу від війни до миру. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 79–87.

Кокур, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., & Остапчук, В. В. (2017). *Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками АТО на етапі відновлення*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.

Павлик, Н. В. (2019). *Психологічний супровід військовослужбовців, спрямований на психологічну реабілітацію постстресових психічних розладів*. Взято з <https://bit.ly/3jX1KqH>.

Потапчук, Є. М. (2004). *Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців*. Хмельницький: Вид-во Нац. академії ДПСУ.

Сиропатов, О., Дзеружинська, Н., Шемчук, О., & Марущенко, К. (2020). Концепція медико-психологічного супроводу військовослужбовців Збройних сил України. *Вісник Національного університету оборони України*, 56(3), 102–111.

Bambina, A. (2007). *Online Social Support: The Interplay of Social Networks and Computer-Mediated Communication*. Youngstown, NY: Cambria.

Barak, A., Boniel-Nissim, M., & Suler, J. (2008). Fostering empowerment in online support groups. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1867–1883.

Iliffe, L. L., & Thompson, A. R. (2019). Investigating the beneficial experiences of online peer support for those affected by alopecia: An interpretative phenomenological analysis using online interviews. *British Journal of Dermatology*. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bjd.17998>.

Kolawole, O. (2019). *Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being*. Retrieved from <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018>.

Malik, S. H., & Coulson, N. S. (2010). Coping with infertility online: An examination of self-help mechanisms in an online infertility support group. *Patient Education and Counselling*, 81(2), 315–318.

Mo, P. K., & Coulson, N. S. (2014). Are online support groups always beneficial? A qualitative exploration of the empowering and disempowering processes of participation within HIV/AIDS-related online support groups. *International journal of nursing studies*, 51(7), 983–993.

Osodlo, V. I., Perepeliuk, T. D., Kovalchuk, O. P., Osadchenko, I. I., & Vintoniak, V. F. (2020). The Development of Professional Motivation of the Activity Subject under Specific Conditions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*, 8(2), 196–204.

Postmes, T., Haslam, S. A., & Jans, L. (2012). A single-item measure of social identification: Reliability, validity, and utility. *British Journal of Social Psychology*, 52(4), 597–617.

Uden-Kraan, C. F., Drossaert, C. H., Taal, E., Shaw, B. R., Seydel, E. R., & Mart A. F. J. Van De Laar. (2008). Empowering Processes and Outcomes of Participation in Online Support Groups for Patients With Breast Cancer, Arthritis, or Fibromyalgia. *Qualitative Health Research*, 18(3), 405–417.

References

Bambina, A. (2007). *Online Social Support: The Interplay of Social Networks and Computer-Mediated Communication*. Youngstown, NY: Cambria. (in English)

Barak, A., Boniel-Nissim, M., & Suler, J. (2008). Fostering empowerment in online support groups. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1867–1883. (in English)

Datsyuk, I. P. (2010). *Mekhanizmy sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtziv u transformatsiinomu suspilstvi* [Mechanisms of social protection of servicemen in a transformational society (Doctoral dissertation). Donetskyy derzhavnyi universytet upravlinnia, Donetsk. (in Ukrainian)

Dvornyk, M. S. (2020). Psykholohichne blahopoluchchya osobystosti pid chas perekhodu vid viyny do myru [Personality's psychological well-being during the transition from war to peace]. *Scientific Studios in Social and Political Psychology*, 45(48), 79–87. (in Ukrainian)

Iliffe, L. L., & Thompson, A. R. (2019). Investigating the beneficial experiences of online peer support for those affected by alopecia: An interpretative phenomenological analysis using online interviews. *British Journal of Dermatology*.

Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/bjd.17998>. (in English)

Kokun, O. M., Ahayev, N. A., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., & Ostapchuk, V. V. (2017). *Psykhologichna robota z viiskovosluzhbovtsiamy-uchasnykamy ATO na etapi vidnovlennia* [Psychological work with servicemen – participants of anti-terrorist operation at the recovery stage]. Kyiv: NDTs HP ZSU. (in Ukrainian)

Kolawole, O. (2019). *Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being*. Retrieved from <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018>. (in English)

Malik, S. H., & Coulson, N. S. (2010). Coping with infertility online: An examination of self-help mechanisms in an online infertility support group. *Patient Education and Counselling*, 81(2), 315–318. (in English)

Mo, P. K., & Coulson, N. S. (2014). Are online support groups always beneficial? A qualitative exploration of the empowering and disempowering processes of participation within HIV/AIDS-related online support groups. *International journal of nursing studies*, 51(7), 983–993. (in English)

Osodlo, V. I., Perepeliuk, T. D., Kovalchuk, O. P., Osadchenko, I. I., & Vintoniak, V. F. (2020). The Development of Professional Motivation of the Activity Subject under Specific Conditions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*, 8(2), 196–204. (in English)

Pavlyk, N. V. (2019). *Psykhologichnyi suprovid viiskovosluzhbovtziv, spriamovanyi na psykhologichnu rehabilitatsiiu poststresovykh psykhichnykh rozladiv* [Psychological support of servicemen aimed at psychological rehabilitation of post-stress mental disorders]. Kyiv. Retrieved from <https://bit.ly/3jX1KqH>. (in Ukrainian)

Postmes, T., Haslam, S. A., & Jans, L. (2012). A single-item measure of social identification: Reliability, validity, and utility. *British Journal of Social Psychology*, 52(4), 597–617. (in English)

Potapchuk, Ye. M. (2004). *Teoriia ta praktyka zberezhennia psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtziv* [Theory and practice of maintaining the mental health of servicemen]. Khmelnytskyi: Natsionalna Akademiia DPSU. (in Ukrainian)

Syropyatov, O., Dzeruzhynska, N., Shemchuk, O., & Marushchenko, K. (2020). Kontseptsiiia medyko-psykhologichnoho suprovodu viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh syl Ukrainy [The conception of medical-psychological support of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 56(3), 102–111. (in Ukrainian)

Uden-Kraan, C. F., Drossaert, C. H., Taal, E., Shaw, B. R., Seydel, E. R., & Mart A. F. J. Van De Laar. (2008). Empowering Processes and Outcomes of Participation in Online Support Groups for Patients With Breast Cancer, Arthritis, or Fibromyalgia. *Qualitative Health Research*, 18(3), 405–417. (in English)

УДК 159.9.075: 316.454.5

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-47>

Коробанова Ольга Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-3539-871X

olga.korobanova@ispp.org.ua

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Метою статті є дослідження змін у взаємодії, переживаннях та соціальних уявленнях студентської молоді під тиском пандемії COVID-19.

Метод і методологія. Дослідження проводилося в рамках наукового підходу до соціальної взаємодії як динаміки групового свідомого і несвідомого. Методом збирання даних стало анонімне онлайн-опитування, у якому взяла участь студентська молодь з різних областей України. У процесі обробки отриманих результатів встановлювалися зв'язки, які утворюють соціальні уявлення молодих людей про складні соціальні ситуації, практики та моделі поведінки і взаємодії молоді, а також їхні переживання з цього приводу.

Результати. Проведене дослідження поряд з ознаками стресу виявило також позитивні переживання, пов'язані здебільшого із взаємодією. Встановлено зростання під час карантину виявів онлайн-соціальної взаємодії (на 62,6 %), користування соцмережами (на 59,6 %), офлайн-соціальної взаємодії (на 15,3 %). Виявлено, зокрема, зв'язки між занепокоєнням через можливість захворіти на COVID-19 і користуванням соцмережами; між користуванням соцмережами і онлайн-соціальною взаємодією; між офлайн-взаємодією і волонтерськими активностями. Зауважено негативний семантичний зв'язок між моделлю поведінки «носити медичну маску» і задоволеністю стилем життя. Отримані дані свідчать про низьку диференціацію уявлень респондентів про соціальну ситуацію, а також аглютинацію різних суспільних питань у їхній свідомості. Виявлено потребу молодих людей у піклуванні про них і позитивні очікування щодо зацікавленості всього суспільства у вирішенні проблем молоді. Висловлено припущення, що це зумовлює вразливість молодих людей до маніпулятивних політичних впливів.

Практична значущість та перспективи подальших досліджень. Отримані дані щодо використання молодими людьми онлайн-платформ соціальної взаємодії можна застосовувати в соціальній рекламі, спрямованій на закріплення бажаних форм поведінки (соціального дистанціювання, маскового

режиму тощо). Також дослідження відкриває простір для подальшого вивчення змін соціальної взаємодії молоді в умовах диджиталізації.

Ключові слова: COVID-19; соціальна взаємодія; складні соціальні ситуації; переживання; молодь; соціальні уявлення.

UDC 159.9.075: 316.454.5

Olha L. Korobanova

Phd in Psychology, Senior Research Officer at the Laboratory of Small Group and Inter-group Psychology, Institute of Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-3539-871X

olga.korobanova@ispp.org.ua

SOCIAL INTERACTION AND COPING WITH COMPLEX SOCIAL SITUATIONS IN THE COVID-19 PANDEMIC

The purpose of the article is studying the changes in interaction, experiences and social perceptions of student youth within the COVID-19 pandemic.

The method and methodology. The study was carried out as part of applying a scientific approach to social interaction as the dynamics for group conscious and group unconscious. The anonymous online survey was used as the data collection method, and the student youth from various regions of Ukraine was actively involved in it. When processing the findings of the study, there were established links that form social perceptions of young people about complex social situations, practices, behaviours and interactions of young people and their experiences.

The results. Along with signs of stress, the study revealed the presence of positive experiences mainly related to interactions. There was identified an increase in online social interaction by 62.6 per cent, in using social networks by 59.6 per cent, and offline social interaction during quarantine by 15.3 per cent. Moreover, there were identified links between (1) anxiety to becoming ill with COVID-19 and using social networks; (2) social network use and online social interaction; and (3) offline interaction and volunteer activities. A negative semantic relationship has been established between behavioural model of «wearing a medical mask» and enjoying an own lifestyle. The retrieved data illustrate low differentiation of respondents' perceptions over social situation, as well as agglutination of various social issues in their minds. In addition to the above findings, the need for communication between young people was revealed, as well as positive expectations towards the whole society getting involved in solving the problems of young people. This actually makes young people vulnerable to manipulative political influences.

Practical importance and prospects for further research. The obtained data regarding young people use the online social interaction platforms can be further used in social advertising, which in turn can be aimed at strengthening the desirable behavioural patterns (social distancing, wearing masks, etc.). The study also unlocks

the opportunity to explore changes in social interaction between young people in the context of digitalization process.

Keywords: COVID-19; social interaction; social situations; experiences; youth, social perceptions.

Постановка проблеми. Наприкінці 2019 р. виникла нова небезпечна хвороба – COVID-19, яка швидко поширилася світом і дісталася зрештою і до України. Не маючи досвіду життя в умовах епідемій і пандемій такого масштабу, як зараз, суспільство зіткнулося зі складними соціальними ситуаціями в різних сферах життя. Оскільки такі ситуації мають значний суспільний резонанс, відбулися зміни в міжособовій взаємодії людей та в моделях їхньої звичної поведінки, що позначилося на сфері переживань та когніцій. Після того як інформаційний вакуум щодо пандемії коронавірусу потроху наповнився та відхлинула перша хвиля емоційних реакцій, виявилось, що в нових умовах, продиктованих небезпекою нового захворювання, доведеться жити ще довго. Отже, проблема складних ситуацій, пов'язаних з пандемією, має не тільки медичний аспект, а й багато соціальних, соціально-психологічних наслідків.

Однією з незахищених верств, яка повною мірою відчула соціально-психологічні наслідки пандемії, стала студентська молодь. Навесні 2020 р. було запроваджено карантин (жорсткий локдаун), унаслідок чого навчання в більшості закладів вищої освіти було переведено в дистанційний режим, і це вплинуло на соціальну ситуацію в різних сферах життя. На часі залишається перебудова поведінки та засвоєння нових її моделей у взаємодії з урахуванням зменшення можливостей для передавання інфекції. Такі зміни не можуть бути швидкими, одномоментними, а завжди передбачають складності, пов'язані з неочікуваністю, раптовістю, ризиком захворіти, обмеженнями та їхньою тривалістю, неможливістю простих рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна взаємодія досліджувалася за умов, що склалися під тиском складної ситуації – пандемії COVID-19. Людям властиво реагувати на ситуацію на основі того, як вони її інтерпретують, тобто суб'єктивно, оскільки поведінку визначає те, якою ця ситуація бачиться суб'єктові в його переживанні, як вона ним сприймається (Rauthmann, Sherman, Nave, & Funder, 2015). Також ситуація відбиває певну сукупність ставлень людини до світу та переживань нею необхідності діяти певним чином (Роменець, 2006; Glasman, & Albarracin, 2006; Rocklage, & Fazio, 2015). Складність ситуацій, у яких суб'єкт відчуває неможливість реалізації власних інтенцій, може бути описана через категорії переживань (Василюк, 1984; Frymier, & Nadler, 2017). Визначаючись щодо певних ситуацій, люди конст-

руюють той соціальний світ, у якому вони живуть (Ickes, Holloway, Stinson, & Hoodenpyle, 2006; Buunk, & Gibbons, 2007; Perkins, Wiley, & Deaux, 2014; Костромина, Гришина, Зиновьева, & Москвичева, 2018).

Отже, складні ситуації знаходять су'єктивний вияв у переживанні, інтерпретації обставин та конструюванні образу ситуації в контексті життєвого досвіду. У складних соціальних ситуаціях важливим є те, що люди самі конструюють такі ситуації, тобто категоризують, структурують, моделюють їх, при цьому суб'єктивна інтерпретація ситуації відбувається в результаті взаємодії особистості і середовища (Taylor, Hume, & Welsh, 2010).

Дослідження показали, що в разі зростання складності середовища або стресу індивідуальна або групова концептуальна структура стає все більш складною, абстрактною, до певного максимуму, а у випадку подальшого підвищення складності навколишнього середовища, так би мовити, перевантаження складністю, складність змодельованої соціальної ситуації починає знижуватись (Каталевский, 2015). Звідси випливає, що усвідомлення, розуміння інформації щодо умов навколишнього середовища не справляє прямого впливу на сприймання ситуації. Провідними критеріями оцінки складних ситуацій вважають стресогенність, можливість збереження особистісних ресурсів, ступінь невизначеності (визначеності), можливість розв'язання, міру включеності або відстороненості учасників (Александрова, 2017).

Переживання складності можуть викликати стрес і стресові стани. Дослідження хвилювання та інших стресових переживань, таких як тривога, страх, визначають ситуації, у яких виникають переживання негативної модальності, як складні, нові, загрозливі, важливі для суб'єкта (Кондраш, 1981; Ильин, 2001; Воскресенская, Мельник, & Кухтова, 2015). Соціокультурні зміни, які є занадто швидкими для абсорбування, можуть спричинити «хвороби стресу»: змінену стресом взаємодію деякі автори розглядають як соціально-психологічний субсиндром стресу (Китаев-Смык, 1983; Крюкова, & Сапоровская, 2016), за якого виникають «рольова невизначеність (двозначність)», «рольовий конфлікт». У разі домінування соціально-психологічних проявів стресу суб'єкт частіше звертається до суспільної думки, зростає потреба в груповій підтримці, перебудові рольової структури групи (Eisenck, 1975; La-Rocco, & Jones, 1978; Korobanova, 2018), що пов'язано з недостатністю наявних моделей поведінки людей у нових соціальних контекстах складної ситуації. Взаємодія у стресових умовах змінюється: дослідники спостерігали не тільки прояви групової динаміки, появу і розпад мікрогруп, а й неефективну взаємодію, конфлікти, незадоволення (Новиков, 1981; Китаев-Смык, 1983; 2012; Лебедев, 1989; Chorna et al., 2018), поглиблення

інтроверсії, депресії, занепокоєння, хвилювання, зниження лідерства і домінування (Bakhmutova, 2020).

У цьому контексті досліджувалися адаптація до повсякденних стресів і кризових ситуацій (Титаренко, 2011), адаптованість до соціальних змін (Злобіна, 2005), стратегії адаптації спільноти до умов воєнного конфлікту (Коробка, 2018).

Поряд з негативно забарвленими переживаннями людям властиві позитивні, які, згідно з концепцією психологічного благополуччя, можуть виникати, зокрема, завдяки переживанню задоволеності взаємодією, якістю комунікації та міжособових стосунків, а також позитивній оцінці стану соціуму (Ruff, 1989; Ексакусто, 2019).

Дослідження взаємодії в умовах обмежень, зумовлених пандемією COVID-19, показали, що необхідність спілкуватися з іншими, задовольняти потребу в належності, долати самотність у непевні часи часто спонукає людей до розширення контактів, незважаючи на рекомендації залишатися соціально віддаленими (Marmarosh, Forsyth, Strauss, & Burlingame, 2020). Соціальне дистанціювання та дотримання заходів безпеки під час пандемії вплинули на стосунки між людьми і сприйняття ними емпатії (Saladino, Algeri, & Augiemma, 2020). Унікальність ситуації пандемії дослідники пов'язують з браком живого спілкування, відчуженням між людьми на тлі тривоги, страху, роздратованості, невпевненості в майбутньому (Титаренко, 2020а; 2020б). Тривога мобілізує інформаційну поведінку людей щодо ризиків, тривалості загрози, алгоритмів дій в умовах пандемії. Проте спричинені інфодемією сильні емоції, які відчувають споживачі медіаконтенту, можуть блокувати позитивні зміни поведінки, призводити до дезадаптації, паніки, виснажувати людину і шкодити її здоров'ю (Найдьонова, 2020). За необхідності обмежувати соціальні контакти спостерігається тенденція до зміни комунікативних практик: в умовах пандемії частина взаємодії переходить в онлайнний формат (Коробанова, 2020).

Виділення невирішених частин проблеми. Наразі бракує досліджень психологічних наслідків, зумовлених різкою зміною способу життя молодих людей через карантинні обмеження під час пандемії, на українських вибірках. Ідеться насамперед про переживання учасниками подій та обставин, пов'язаних з пандемією COVID-19, що визначають сучасну соціальну ситуацію і не мають аналогів. Недостатньо вивчено також зміни в соціальній взаємодії, комунікативних практиках та ставленні до цих змін самих учасників взаємодії, а також переживання складних ситуацій студентами у світлі їхніх уявлень про соціальну ситуацію.

Мета статті – розширити уявлення про переживання українськими студентами складних соціальних ситуацій, пов’язаних з пандемією COVID-19; проаналізувати соціально-психологічні складники переживання молодими українцями складних соціальних ситуацій та їхню модальність; визначити характер змін соціальної взаємодії у складних соціальних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час карантину (так званого локдауну), введеного в Україні для запобігання поширенню COVID-19, у травні 2020 р. було проведено анонімне онлайн-опитування 197 студентів з різних областей України. Серед учасників були 175 жінок (88,83 %) і 22 чоловіки (11,17 %) віком від 17 до 36 років. Опитування проводилося на основі гугл-форми із 38 питань, розробленої міжнародною командою авторів (з університетів Нідерландів, Німеччини, Італії, Фінляндії, України), очолюваної професором Амстердамського вільного університету Є. Сюринною (E. Syurina). Зміст опитування стосувався соціальної взаємодії, ставлень і модальностей переживань, а також психологічного благополуччя студентської молоді в ситуації пандемії. Обробка результатів проводилася із застосуванням програми IBM SPSS Statistics 21.

У нашій емпіричній моделі соціальна взаємодія досліджується як джерело практик на тлі переживання та конструювання соціальних ситуацій у комплексі вирішення проблем, актуальних для студентства. Переживання ми розглядаємо як у позитивній (наприклад, добре самопочуття, задоволеність від взаємодії, задоволеність стилем життя, оптимістичне почуття та т.ін.), так і в негативній (наприклад, дискомфорт, больові відчуття, нервовість, роздратування, напруженість, тривожність, хвилювання) модальності; як ситуативні, мінливі переживання і настрої (наприклад, натхнення, наснага, переживання успіху або дискомфорт внаслідок критики), так і досить стійкі довготривалі почуття (наприклад, симпатія, прихильність, теплі почуття до друга/подруги).

Задоволеність соціальними стосунками респонденти оцінили так: надзвичайно задоволена(-ий) – 19,79 %, повною мірою задоволена(-ий) – 30,97 %, ані так, ані ні – 28,43 %, певною мірою незадоволена(-ий) – 14,22 %, надзвичайно незадоволена(-ий) – 6,59 %. Оцінка учасниками опитування почуття самотності дала змогу проконтролювати справжній рівень задоволеності/незадоволеності респондентів: між задоволеністю соціальними стосунками (протягом останнього тижня) і почуттям самотності (протягом останнього тижня) простежується статистично значуща від’ємна кореляція ($r=-0,432$, $p\leq 0,01$), що свідчить про їх високу від’ємну взаємозалежність. Отже, абсолютно не почувалися

самотньо 23,35 %, почувалися не дуже самотньо – 18,27 %, почувалися нейтрально – 24,88 %; почувалися дещо самотньо – 25,89 %, почувалися надзвичайно самотньо – 7,61 % учасників дослідження. Цікавим видається і те, як змінилися соціальні стосунки під час карантину (табл. 1). Зауважимо, що онлайн-взаємодія, надмірне користування месенджерами та соцмережами тягнуть за собою небезпеку виникнення соціально-психологічних феноменів деіндивідуалізації взаємодії і групового мислення, поляризації та «соціальних лінощів».

Таблиця 1

Тенденції зміни соціальної взаємодії в умовах обмеження соціальних контактів

Характеристика взаємодії	Вияв (у % відповідей)			Середній час, присвячений протягом тижня (у год)
	збільшився	зменшився	залишився без змін	
соціальна взаємодія офлайн	15,3	48,6	36,2	8,56
соціальна взаємодія онлайн	62,6	9,3	28,1	10,80
користування соціальними мережами	59,6	10,9	29,5	13,97
залученість до волонтерських активностей	5,3	25,9	68,8	0,24

Виявлено значущі кореляційні зв'язки (за Пірсоном) між занепокоєнням через небезпеку захворіти на COVID-19 і користуванням соцмережами ($r=0,154$; $p \leq 0,05$), користуванням соцмережами та онлайнвою соціальною взаємодією ($r=0,415$; $p \leq 0,01$), офлайнвою соціальною взаємодією і волонтерськими активностями ($r=0,174$; $p \leq 0,05$). Отже, цілком очікувано переживання небезпечної ситуації привело до переведення взаємодії у віртуальну сферу і збільшило користування соцмережами. Користування соцмережами суттєво активізувало онлайнвову соціальну взаємодію, а залученість до волонтерських активностей була пов'язана з офлайн-взаємодією наживо.

Практики, пов'язані з підтримкою здоров'я на належному рівні та протидією стресу, досить популярні серед молоді. Молоді люди виявляють суб'єктність, прагнення до керування власним життям і станом здоров'я: 57,87 % учасників дослідження регулярно виконують фізичні вправи; 40,10 % зазначають, що стали тренуватися частіше,

лише 15,23 % – рідше; 59,39 % – регулярно ходять на прогулянки, при цьому у зв'язку з карантинном 17,25 % стали більше часу проводити на прогулянках, а 39,08 % – менше. Займаються релаксацією 27,92 % молодих людей; 15,23 % респондентів відмітили, що в умовах карантину стали більше займатися релаксаційними вправами, а 11,68 %, навпаки, зменшили час занять.

Хоча ставлення до обмежень карантину у молодих людей може суттєво відрізнитися, статистична обробка отриманих даних оприявила певні тенденції щодо дотримання нових запобіжних моделей поведінки: залишатися вдома, носити маску та/або рукавички, мити руки, уникати дотиків до очей та обличчя. Було виявлено статистично значущий зв'язок ($p \leq 0,01$) між окремими обмеженнями, запропонованими у зв'язку з пандемією, як-от: залишатися вдома, використовувати маску та/або рукавички, дотримуватися соціальної дистанції з іншими, уникати соціальних контактів з друзями та родичами, часто мити руки, уникати дотиків до очей та обличчя (рис.).

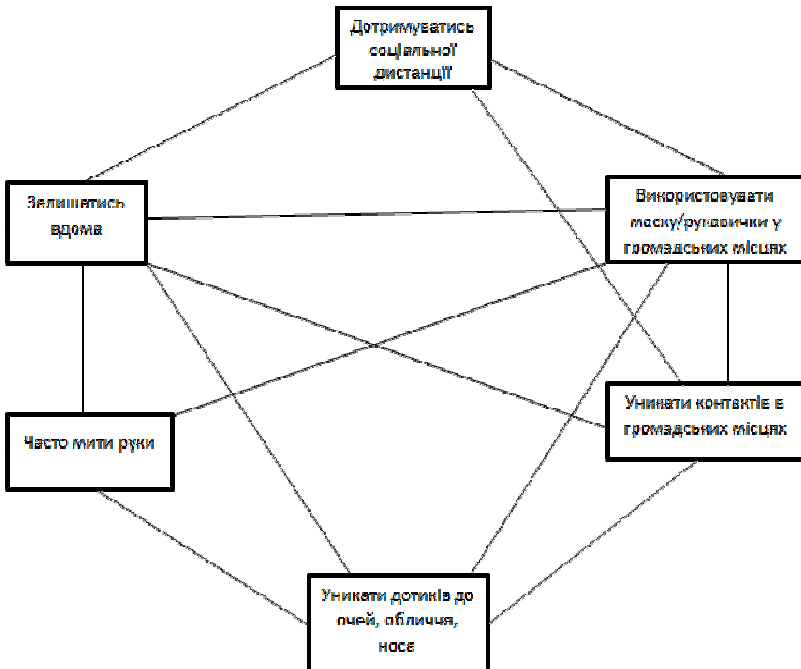

Рис. Модель запобіжної протиепідемічної поведінки
(для всіх зв'язків $p \leq 0,01$)

Дотримання нових зразків захисної поведінки, цілком очікувано, пов'язано з занепокоєнням через небезпеку захворіти на COVID-19 ($r=0,223$, $p\leq 0,01$); також нові зразки захисної поведінки виявилися негативно пов'язаними із задоволеністю стилем життя загалом: носіння маски та рукавичок у громадських місцях утворює негативну кореляцію із задоволеністю стилем життя ($r=-0,194$, $p\leq 0,01$); так само часте миття рук негативно пов'язане із задоволеністю стилем життя ($r=-0,163$, $p\leq 0,05$). Вважаємо, що це свідчить про важкість зміни звичних поведінкових моделей і засвоєння нових зразків поведінки у зв'язку з пандемією.

Конструювання ситуації студентами під час пандемії знаходить відображення і в їхніх уявленнях щодо занепокоєння суспільства різними аспектами суспільної ситуації (табл. 2).

Таблиця 2

Соціальні уявлення студентів щодо уваги суспільства до суспільних питань (у %)

Як би ти оцінив, наскільки у твоєї країні (після ескалації ситуації з COVID-19) суспільство переймається такими питаннями:	Майже ніколи	Зрідка	Іноді	Часто	Постійно
фінансові труднощі	5,5	6,1	11,0	35,4	42,0
академічні навчальні вимоги	4,4	14,4	24,3	45,3	11,6
умови проживання	10,6	18,9	28,9	28,9	12,7
проблеми здоров'я	8,8	12,7	16,6	40,3	21,6
перспективи працевлаштування	6,0	12,1	14,8	28,0	39,1
глобальні процеси	12,1	15,9	30,8	30,8	10,4
особисті, дружні стосунки	8,9	21,7	27,2	36,1	6,1
релігійні питання	17,2	28,9	29,4	20,1	4,4
екологічні питання	12,7	28,2	28,2	24,3	6,6

Переживання студентами психологічного благополуччя пов'язане певним чином з їхніми уявленнями про увагу суспільства до суспільних питань. Що більше молоді люди впевнені в тому, що суспільству не байдуже те чи інше питання, то більш благополучно вони почуваються. Виявлено зв'язки між переживанням молодими людьми задоволеності стилем життя і опікуванням ситуацією з боку суспільства: сферою академічних навчальних вимог ($r=0,186$, $p\leq 0,05$); сферою особистих, дружніх стосунків ($r=0,178$, $p\leq 0,05$).

Визначено зв'язки між уявленнями респондентів про ступінь опікування з боку суспільства ситуацією в різних сферах та пережи-

ванням психологічного благополуччя (за останній тиждень). Так, соціальна ситуація у сфері фінансів пов'язана з переживанням напруженості, тривожності та нервозності ($r=0,175$, $p\leq 0,05$), відчуттям себе нещасливим(-ою) ($r=0,210$, $p\leq 0,01$); ситуація в академічній сфері – з напруженістю, тривожністю і нервозністю ($r=0,256$, $p\leq 0,01$), відчуттям себе нещасливим(-ою) ($r=0,167$, $p\leq 0,05$), переживанням роздратованості під час комунікації з іншими людьми ($r=0,170$, $p\leq 0,05$), що має негативний зв'язок із задоволеністю тим, що студенти робили ($r=-0,166$, $p\leq 0,05$). Умови проживання молодих громадян як складники соціальної ситуації пов'язані з напруженістю, тривожністю і нервозністю ($r=0,329$, $p\leq 0,01$), з відчуттям необхідності до когось звернутися, коли справи йдуть погано ($r=0,252$, $p\leq 0,01$); з тим, що турбували хвороби, біль та фізичний дискомфорт ($r=0,222$, $p\leq 0,01$), порушення сну ($r=0,165$, $p\leq 0,05$); з відчуттям, що інші критикують ($r=0,219$, $p\leq 0,01$); з відчуттям себе нещасливим(-ою) ($r=0,312$, $p\leq 0,01$). Негативний зв'язок проявляється з добрим самопочуттям ($r=-0,187$, $p\leq 0,05$), а також із задоволеністю зробленим ($r=-0,157$, $p\leq 0,05$).

Соціальна ситуація у сфері охорони здоров'я пов'язана з такими виявами психологічного благополуччя/неблагополуччя: напруженістю, тривожністю і нервозністю ($r=0,248$, $p\leq 0,01$), з відчуттям необхідності до когось звернутися, коли справи йдуть погано ($r=0,326$, $p\leq 0,01$), стражданнями через хвороби, біль, фізичний дискомфорт ($r=0,227$, $p\leq 0,01$), відчуттям себе нещасливим (-ою) ($r=0,247$, $p\leq 0,01$), а також має негативний зв'язок з добрим самопочуттям ($r=-0,172$, $p\leq 0,05$). Соціальна ситуація у сфері перспектив щодо роботи та працевлаштування пов'язана з напруженістю, тривожністю і нервозністю ($r=0,318$, $p\leq 0,01$), відчуттям необхідності до когось звернутися, коли справи йдуть погано ($r=0,155$, $p\leq 0,05$), стражданнями через хвороби, біль, фізичний дискомфорт ($r=0,182$, $p\leq 0,05$), порушення сну ($r=0,146$, $p\leq 0,05$), відчуттям себе нещасливим(-ою) ($r=0,202$, $p\leq 0,01$). Отже, соціальна ситуація у сферах фінансів, охорони здоров'я, академічних критеріїв, перспектив подальшого працевлаштування, а також умов проживання є складною і викликає загальні переживання напруженості, тривожності і нервозності; соціальна ситуація у сферах охорони здоров'я, перспектив подальшого працевлаштування та умов проживання також пов'язана із стражданнями через хвороби, біль та фізичний дискомфорт, переживанням стану нещасливості. Простежуються також зв'язки з іншими негативними переживаннями; при цьому статистичних зв'язків з позитивними переживаннями не виявлено. Зауважимо, прагнення задовольнити потребу афіліації за місцем проживання та отримати поради і підтримку щодо перспектив працевлаштування, звернутися до

когось, коли справи йдуть погано, є психологічним ресурсом покращення соціальної ситуації, як вона представлена в інтерпретаціях і переживаннях студентів вишів.

Соціальна ситуація у сфері глобальних процесів пов'язана з відчуттям себе здатним(-ою) впоратися самотійно, коли справи йшли погано ($r=0,188$, $p\leq 0,05$), почуттями тепла і прихильності до когось ($r=0,181$, $p\leq 0,05$), стражданнями через хвороби, біль, фізичний дискомфорт ($r=0,213$, $p\leq 0,01$), напруженістю, тривожністю і нервозністю ($r=0,217$, $p\leq 0,01$), порушеннями сну ($r=0,146$, $p\leq 0,05$). Отже, щодо питань глобалізації та об'єднання студенти проявляли дружельюбність і суб'єктність на тлі дискомфортних тривожних переживань.

Соціальна ситуація у сфері особистих, дружніх стосунків пов'язана з напруженістю, тривожністю і нервозністю ($r=0,287$, $p\leq 0,01$), відчуттям необхідності до когось звернутися, коли справи йдуть погано ($r=0,264$, $p\leq 0,01$), стражданнями через хвороби, біль, фізичний дискомфорт ($r=0,163$, $p\leq 0,05$), порушення сну ($r=0,227$, $p\leq 0,05$), відчуттям себе нещасливим(-ою) ($r=0,223$, $p\leq 0,01$), переживанням роздратування під час спілкування з іншими ($r=0,173$, $p\leq 0,05$). Негативний зв'язок опікування з боку суспільства сферою особистих, дружніх стосунків виявлено з добрим самопочуттям молодих людей ($r=-0,187$, $p\leq 0,05$), задоволеністю від зробленого ($r=-0,152$, $p\leq 0,05$), наснагою робити більше потрібних речей ($r=-0,194$, $p\leq 0,05$), відчуттям критики з боку інших ($r=-0,170$, $p\leq 0,05$). Отже, опікування з боку соціуму особистими, дружніми стосунками (як досить інтимними) заважає проявам суб'єктності молодих людей, наснаженості в справах, почуття задоволеності від зробленого, просто доброго самопочуття.

Соціальна ситуація у сфері релігійних питань пов'язана з напруженістю, тривожністю і нервозністю ($r=0,216$, $p\leq 0,01$), відчуттям себе здатним(-ою) впоратися самотійно, коли справи йдуть погано ($r=0,190$, $p\leq 0,05$). Суспільне опікування соціальною ситуацією у сфері екологічних питань має зв'язок з відчуттям себе здатним впоратися самотійно, коли справи йдуть погано ($r=0,168$, $p\leq 0,05$), а також відчуттям тепла і прихильності до друга (подруги) ($r=0,172$, $p\leq 0,05$). Отже, сфери глобалізації, релігії та екології студенти вважають сферами власної відповідальності, де вони частково здатні впоратися самотійно. При цьому з почуттям тепла і прихильності до друзів пов'язана соціальна ситуація у сферах глобалізації та екології.

Яким чином пов'язані переважні практики взаємодії з уявленнями респондентів щодо *суспільної уваги до соціальної ситуації*? Було виявлено значущий зв'язок між користуванням студентами соціальними медіа та уявленнями про опікування з боку суспільства з:

фінансовими труднощами ($r=0,167$, $p\leq 0,05$), проблемами здоров'я ($r=0,177$, $p\leq 0,05$), перспективами роботи та працевлаштування ($r=0,176$, $p\leq 0,05$), глобальними процесами ($r=0,172$, $p\leq 0,05$). Також зв'язок простежується між онлайн-взаємодією та уявленнями щодо опікування з боку суспільства глобальними процесами ($r=0,182$, $p\leq 0,05$), особистими, дружніми стосунками ($r=0,160$, $p\leq 0,05$). Офлайн-взаємодія пов'язана з уявленнями щодо опікування з боку суспільства фінансовими труднощами ($r=0,182$, $p\leq 0,05$), проблемами здоров'я ($r=0,191$, $p\leq 0,05$), перспективами роботи і працевлаштування ($r=0,159$, $p\leq 0,05$).

Вважаємо важливим, що жива взаємодія пов'язана з найбільш актуальними проблемами студентів та опікуванням з боку соціуму цими проблемами – фінансовими труднощами, проблемами здоров'я та перспективами роботи і працевлаштування. Водночас онлайн-взаємодія і користування соціальними медіа пов'язані з опікуванням з боку соціуму глобальними процесами і дружніми стосунками.

Крім того, простежується значущий зв'язок між задоволеністю студентів своєю соціальною взаємодією та їхніми уявленнями про суспільну увагу до соціальної ситуації в галузі фінансових труднощів ($r=0,166$, $p\leq 0,05$), академічних вимог ($r=0,195$, $p\leq 0,05$), умов проживання ($r=0,179$, $p\leq 0,05$), проблем здоров'я ($r=0,187$, $p\leq 0,05$), особистих дружніх стосунків ($r=0,199$, $p\leq 0,05$). Отже, турбота соціуму про поліпшення ситуації позитивно впливає на задоволеність взаємодією, а відтак і на психологічне благополуччя молоді. Це підтверджує виявлений негативний зв'язок між почуттям самотності у студентів та опікуванням з боку соціуму проблемами: академічними ($r=-0,164$, $p\leq 0,05$), умов проживання ($r=-0,240$, $p\leq 0,01$), збереження здоров'я ($r=-0,243$, $p\leq 0,01$), працевлаштування ($r=-0,182$, $p\leq 0,05$), а також глобальними процесами ($r=-0,158$, $p\leq 0,05$), особистими, дружніми стосунками ($r=-0,347$, $p\leq 0,01$), екологічними питаннями ($r=-0,232$, $p\leq 0,01$). Тобто уявлення студентів про те, що соціум не байдужий до багатьох соціальних проблем студентства, сприяє зниженню у них почуття самотності, а отже, підвищенню якості життя.

Слід зауважити, що отримані результати базуються на змісті свідомості досліджуваних; виявлено, що уявлення про суспільну ситуацію слабо диференційовані і різні змістовні кластери ситуації (фінанси, здоров'я, житлові умови, академічні вимоги, перспективи працевлаштування, глобалізація, релігія, екологія та особисті дружні стосунки), на думку молодих людей, що взяли участь в опитуванні, пов'язані між собою ($p\leq 0,01$). Отже, можна вважати, що опитані не дуже добре розуміються на соціальній ситуації, що склалася; можливо, це пов'язано з її надмірною складністю.

Під час карантину задоволеність молодих людей своїм стилем життя зазнала змін. Середня оцінка студентами стилю життя за шкалою від 0 до 5 становила 3,41 ($b=1,12$), причому 43,5 % учасників дослідження зазначили, що їхнє задоволення стилем життя знизилося, 40,4 % – залишилося без змін, 16,1 % зазначили підвищення рівня задоволеності. Разом з тим відповіді на питання щодо проявів психологічного благополуччя/неблагополуччя (конкретні хвороби, біль, фізичний дискомфорт, порушення сну, втома, знесилення тощо) відбивають незадоволеність рівнем психологічного благополуччя у 59,39 % учасників опитування. Убачаємо суперечність між відповіддю на пряме питання щодо задоволеності стилем життя від початку карантину (багато респондентів зазначають, що задоволеність залишилася без змін або підвищилася) і відповідями на непряме питання щодо самопочуття та психофізичних проявів, а також кореляційних зв'язків, які утворюються між опікуванням з боку суспільства тими чи іншими аспектами соціальної ситуації, здебільшого з проявами неблагополуччя. Це може свідчити про потребу молоді в опікуванні з боку суспільства та позитивні очікування щодо зацікавленості всього суспільства у вирішенні проблем молоді.

Було виявлено прояви стресу, що полягали в переживанні больових відчуттів різної етіології; утомі та знесиленні; порушеннях сну; зменшенні часу, що відводиться на оздоровчі практики (тренувальні фізичні вправи і релаксацію). Больові відчуття непокоїли 87,30 % опитаних, при цьому 52,79 % зазначили, що прояв больових відчуттів у складних соціальних ситуаціях збільшився. Ще 25,38 % відчували втому, зниження енергійності, знесилення, 24,36 % – порушення сну. Такі прояви стану здоров'я можна інтерпретувати як погіршення функціонального стану організму внаслідок впливу стресових переживань.

Що ж до особливостей переживання ситуації карантину на психофізіологічному рівні, то відчуття втоми і знесилення в учасників опитування пов'язані з порушеннями сну ($r=0,466$, $p\leq 0,01$). Відчуття напруженості, тривожності та нервозності пов'язані із: занепокоєнням через небезпеку захворіти на COVID-19 ($r=0,174$, $p\leq 0,05$); тим, що турбували болі різної етіології та фізичний дискомфорт ($r=0,502$, $p\leq 0,01$); порушеннями сну ($r=0,370$, $p\leq 0,01$); почуттям не щастливості ($r=0,496$, $p\leq 0,01$); відчуттям роздратованості ($r=0,342$, $p\leq 0,01$); прагненням до когось звернутися за психологічною підтримкою, коли справи йдуть погано ($r=0,485$, $p\leq 0,01$); неприємним відчуттям, що критикують інші люди ($r=0,230$, $p\leq 0,01$). Разом з тим напруженість, тривожність та нервозність виявилися пов'язаними з такими ознаками

особистісної суб'єктності студентів та їхнього психологічного благополуччя, як: добре самопочуття ($r=0,438$, $p\leq 0,01$); задоволеність тим, що робив(-ла) ($r=0,381$, $p\leq 0,01$); відчуттям наснаги робити більшість потрібних речей ($r=0,295$, $p\leq 0,01$); почуттям оптимізму щодо майбутнього ($r=0,347$, $p\leq 0,01$); досяганням успіху в тих справах, які сприймалися як важливі ($r=0,423$, $p\leq 0,01$). Тобто напруженість, тривожність, нервованість є обов'язковим початковим етапом ефективної роботи, яка згодом вселяє оптимізм щодо майбутнього.

Зазначимо, що опанування ситуації відбувається завдяки осмисленню зв'язків між умовами, подіями і власними діями, а, як наслідок, виникають позитивні переживання задоволеності, наснаги, оптимізму тощо. Негативно забарвлені переживання молодих людей свідчать про складність, незрозумілість ситуації, непослідовність подій і дій, пов'язані з необхідністю адаптації та неможливістю встановити простий, зрозумілий зв'язок між умовами ситуації і поведінкою. Занепокоєність через небезпеку захворіти на COVID-19 виявилася пов'язаною у молодих людей з прагненням звернутися до когось за психологічною підтримкою ($r=0,155$, $p\leq 0,05$) і разом з тим – з відчуттям власної здатності впоратися із труднощами самостійно ($r=0,223$, $p\leq 0,01$). Задоволеність стилем життя пов'язана з такими ознаками психологічного благополуччя, як добре самопочуття ($r=0,198$, $p\leq 0,01$), задоволеність справами ($r=0,274$, $p\leq 0,01$), відчуття наснаги робити потрібні речі ($r=0,257$, $p\leq 0,01$), оптимістичне почуття щодо власного майбутнього ($r=0,202$, $p\leq 0,01$), досягнення успіху в бажаних справах ($r=0,196$, $p\leq 0,01$), виконання фізичних вправ ($r=0,221$, $p\leq 0,01$), задоволеність раціоном харчування ($r=0,331$, $p\leq 0,01$), прогулянки пішки ($r=0,182$, $p\leq 0,05$).

Негативні кореляції виявлено між задоволеністю стилем життя і такими ознаками психологічного неблагополуччя: почуттями напруженості, тривожності і нервозності ($r=-0,249$, $p\leq 0,01$), прагненням до когось звернутися, коли справи йдуть погано ($r=-0,239$, $p\leq 0,01$), порушеннями сну ($r=-0,181$, $p\leq 0,05$), відчуттям себе нещасливим(-ою) ($r=-0,304$, $p\leq 0,01$), роздратованістю через комунікацію з іншими ($r=-0,148$, $p\leq 0,05$). Тобто задоволеність стилем життя виникає тоді, коли немає переживань психологічного неблагополуччя.

Отже, наслідком переживання молодими людьми складних соціальних ситуацій та відображення в перебігу соціальної взаємодії їхніх окремих суттєвих умов та обставин є конструювання уявного образу соціальної ситуації, відповідно до якого молодь надалі, власне, і діє.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проаналізовано соціально-психологічні складники емоційної атмосфери пережи-

вання молодими людьми складних соціальних ситуацій та їхню модальність як складову адаптації до стресових умов. Щодо взаємодії молоді в умовах пандемії спостерігалася тенденція до змін, які полягали в переведенні частини взаємодії в онлайн-режим та соцмережі. Молодь турбується про власне здоров'я, підтримує оздоровчі практики, свідомо і цілеспрямовано формує моделі поведінки, пов'язані із захистом від інфікування COVID-19. Разом з тим зразки захисної протиепідемічної поведінки (носіння масок і часте миття рук) утворюють негативні зв'язки із задоволеністю стилем життя.

Соціальні уявлення студентів про ступінь суспільної занепокоєності через такі питання, як фінансові труднощі, перспективи працевлаштування, здоров'я, академічні вимоги, житлові умови, дружні стосунки, значуще впливають на їхнє почуття психологічного благополуччя.

Умови і події пандемії та карантину у зв'язку з COVID-19 вплинули на всі сфери людського життя. Емоційне тло соціальної ситуації наразі досить складне і суперечливе: нинішні складні ситуації є джерелом емоційного, психофізіологічного дискомфорту, оскільки природні прагнення молодих людей в умовах соціальної ситуації пандемії багато в чому не знаходять утілення, а також унаслідок того, що ситуативні вимоги епідемічної безпеки продукують чимало прямих та опосередкованих соціальних обмежень. Отже, адаптація до ситуацій у зв'язку з пандемією, карантин, прагненням зберегти здоров'я потребує зміни звичних практик і моделей поведінки, а такі зміни не бувають швидкими і легкими. Негативна модальність переживань, пов'язаних з умовами проживання, а також фінансовими, академічними, медичними аспектами ситуативних труднощів, свідчить про їхню безперечну складність, яку студенти не в змозі подолати самотужки, а також фіксує непродуктивну опіку з боку суспільства цими напрямками. Дружні стосунки не потребують втручання соціуму, і зайва увага до цієї складової зумовлює негативний зв'язок з добрим самопочуттям і задоволеністю від дій. Водночас проблеми глобалізації, релігії та екології молоді люди беруть під власну відповідальність і вважають себе здатними впоратися самостійно з труднощами в цих сферах. Отже, незважаючи на досить високу оцінку суспільної уваги до питань фінансових труднощів, працевлаштування, здоров'я, академічних вимог, дружніх стосунків, умов проживання, глобальних процесів та академічних питань, виходячи зі ставлень і переживань, пов'язаних з ними, соціальна ситуація викликає у молоді здебільшого негативні переживання, тому молоді люди ставляться до ситуації, що склалася, як до складної.

Хотіли б звернути увагу на те, що уявлення молодих людей про складні соціальні ситуації загалом слабо диференційовані, а тому в соціальних уявленнях поєднуються різні змістові кластери і фрагменти складних соціальних ситуацій. Це можна розглядати як участь частково не усвідомлюваних та несвідомих процесів в інтерпретації та конструюванні складних соціальних ситуацій. Отже, ставлення до світу, суспільства, соціальних ситуацій пов'язані з переживаннями та виникають поза волею і бажанням людей.

Залишається відкритим питання про міру складності ситуації, яка може блокувати конструктивну її оцінку та викликати спрощення змодельованої соціальної ситуації. Такий ракурс переживання і конструювання соціальної ситуації потребує подальших досліджень. Також перспективу подальших досліджень убачаємо у визначенні психологічних ресурсів молоді, коли йдеться про соціальну взаємодію в складних соціальних ситуаціях.

Висловлюємо **подяку** представникам міжнародної дослідницької команди з університетів Нідерландів, Німеччини, Італії, Фінляндії, України, очолюваної професором Амстердамського вільного університету Е. Сюриною (Е. Syurina), за люб'язно надані методичку опитування та матеріали, що стосуються української частини вибірки.

Список використаних джерел

Александрова, О. В. (2017). *Дифференциально-психологические факторы переживания копинг-поведения взрослых в трудной жизненной ситуации*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург.

Василюк, Ф. Е. (1984). *Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций*. Москва: Изд-во МГУ.

Воскресенская, Е. В., Мельник, Е. В., & Кухтова, Н. В. (2015). *Психология страха и тревоги в спортивной деятельности (теория и практика)*. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова.

Злобіна, О. Г. (2005). *Особистість як суб'єкт соціальних змін*. (Автореф. дис. д-ра соціол. наук). НАН України, Інститут соціології, Київ.

Ильин, Е. П. (2001). *Эмоции и чувства*. Санкт-Петербург: Питер.

Каталевский, Д. Ю. (2015). *Основы имитационного моделирования и системного анализа в управлении*. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС.

Китаев-Смык, Л. А. (2012). *Организм и стресс: стресс жизни и стресс смерти*. Москва: Смысл.

Китаев-Смык, Л. А. (1983). *Психология стресса*. Москва: Наука.

Кондраш, О. (1981). *Хвилювання: страх перед випробуванням*. Київ: Радянська школа.

Коробанова, О. Л. (2020). Деякі особливості соціальної взаємодії в онлайн групах в умовах пандемії. В *Кіберсоціалізація в умовах пандемії*, Матеріали IV наукового семінару (м. Київ, 5 листопада 2020 р.). Взято з iv-mizhinstytutskiy-seminar-kibersotsializatsiya-v-umovah-pandemiyi

Коробка, Л. М. (Ред.) (2018). *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні страждання адаптації*. Київ.

Костромина, С. Н., Гришина, Н. В., Зиновьева, Е. В., & Москвичева, Н. Л. (2018). Жизненная модель как конструкт изучения жизненного сценария личности. *Вестник СПбГУ. Психология*. Т. 8, № 4, 341–357.

Крюкова, Т. Л., & Сапоровская, М. В. (2016). Стрессы семейных отношений: тенденции и эффекты совладания. *Социальная психология малой группы. Социальная и экономическая психология*. Т. 1, №1, 174–195.

Лебедев, В. И. (1989). *Личность в экстремальных условиях*. Москва: Политиздат.

Левин, К. (2001). *Динамическая психология. Избранные труды*. Москва: Смысл.

Найдьонова, Л. А. (2020). Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка. Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 р. «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 р. «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину». Взято з https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf

Новиков, М. А. (1981). Психофизиологические и экпсихологические аспекты межличностного взаимодействия в автономных условиях. *Проблема общения в психологии* (с. 178–218). Москва: Наука.

Роменець, В. А. (2006). Вчинок і постання канонічної психології. В. В. О. Татенко (Ред.), *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* (с. 11–36). Київ: Либідь.

Росс, Л., & Нисбетт, Р. (1999). *Человек и ситуация. Уроки социальной психологии*. Москва: Аспект пресс.

Титаренко, Т. М. (2020a). *Особистісне повсякдення в умовах пандемії: константи і трансформації. Горизонти посттравматичного особистісного життятворення*. Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. Взято з https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/Horizons_of_post-traumatic_personal_life-creation.pdf

Титаренко, Т. М. (Ред.) (2011). *Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових ситуацій*. Київ: Міленіум.

Титаренко, Т. М. (2020b). Ситуація пандемії в житті особистості: спектр оцінок та інтерпретацій. В І. В. Данилюк, І. В. Ващенко, Г. К. Юрчинська (Ред.), *Особистість у життєвій ситуації: світові тенденції та національні особливості* (с. 111–113). Київ.

Хекхаузен, Х. (1986). *Мотивация и деятельность*. Т. 1. Москва: Педагогика.

Эксакусто, Т. В. (2019). Психологическое благополучие молодых людей с разным опытом отношений в родительской семье. В *Психология стресса и совладающее поведение: вызовы, ресурсы, благополучие*, Материалы V Международной научной конференции, Кострома, 26-28 сентября 2019 г. Т. 2 (с. 121–125). Кострома.

Bakhmutova, L. (2020) Peculiarities of interpersonal relationships of Ukrainian Antarctic expeditions participants. *Mental Health Global Challenges Journal. Special Issue* Vol. 4, 2, 50–55.

Buunk, A. P., & Gibbons, F. X. (2007). Social comparison: The end of a theory and the emergence of a field. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 102(1), 3–21.

Chorna, L., Gornostai, P., Tsyhanenko, H., Pletka, O., Korobanova, O., & Vus, V. (2018). Mental Health: Dislocation of the concept in the small group. *Mental Health: Global Challenges of XXI century. MNCG Journal*, pp. 17–20. doi: <https://doi.org/10.32437/mhgcej.v1i1>.

Frymier, A. B., & Nadler, M. K. (2017). *The Relationship Between Attitudes and Behaviors From Persuasion: Integrating Theory, Research, and Practice*. Kendall Hunt Publishing.

Glasman, L. R., & Albarracin, D. (2006). Forming attitudes that predict future behavior: A meta-analysis of the attitude-behavior relation. *Psychological Bulletin*, 132 (5), 778–822.

Eisenck, H. J. (1975). A genetic model of anxiety. *Issues in Mental Health Nursing*, Vol. 7, is. 1–4, 159–199.

Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. (2016). Subgroup relations: A comparison of mutual intergroup differentiation and common ingroup identity models of prejudice reduction. *Personality and social psychology bulletin*, 242–256.

Hyman, R., Shroder, H. M., Driver, M. J., & Streufert, S. (1970). Human Information Processing - Individuals and Group Functioning in Complex Social Situations. *The American Journal of Psychology*, 83(1), 136. doi: 10.2307/1420865

Ickes, W., Holloway, R., Stinson, L. L., & Hoodenpyle, T. (2006). Self-Monitoring in Social Interaction: The Centrality of Self-Affect. *Journal of Personality*, 74(3), 659–684. doi: 10.1111/j.1467-6494.2006.00388.x

Korobanova, O. (2018). Group support for vulnerable groups as a prerequisite for mental health. *Mental Health Global Challenges XXI Century*. Conference proceedings, pp. 52–53. Retrived from <https://www.mhgc21.org/site-static/MHGC-Proceedings-2018.pdf>

La-Rocco, J. M., & Jones, A. P. (1978). Co-worker and leader support as moderators of stress-strain. Relationships in work situations. *Journal Appl. Psychology*, vol. 63, is. 5, 629–634.

Magnusson D. (Ed.) (1981). *Toward a psychology of situations: An interactional perspective*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.

Marmarosh, C. L., Forsyth, D. R., Strauss, B., & Burlingame, G. M. (2020). The psychology of the COVID-19 pandemic: A group level perspective. *Group*

Dynamics: Theory, Research, and Practice, 24(3), 122–138. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1037/gdn0000142>

Perkins, K., Wiley, S., & Deaux, K. (2014). Through which looking glass? Distinct sources of public regard and self-esteem among first- and second-generation immigrants of color. *Cultural Diversity And Ethnic Minority Psychology*, 20(2), 213–219. doi: 10.1037/a0035435

Rauthmann, J. F., Sherman, R. A., Nave, C. S., & Funder, D. C. (2015). Personality-driven situation experience, contact, and construal: How people's personality traits predict characteristics of their situations in daily life. *Journal of Research in Personality*, 55, 98–111. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2015.02.003>

Rocklage, M. D., Fazio, R. H. (2015). On the dominance of attitude emotionality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42 (2), 259–270.

Ryff, C. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081.

Saladino, V., Algery, D., Auriemma, V. (2020). The psychological and Social impact of Covid-19: new perspectives of well-being. *Frontiers in Psychology*. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.577684>

Taylor, L. M., Hume, I. R., & Welsh, N. (2010). Labelling and Self-esteem: The impact of using specific versus generic labels. *Educational Psychology*, 1, 1–12.

References

Aleksandrova, O. V. (2017). *Differentsialno-psikhologicheskiiye faktory perezhyvaniya koping-povedeniya vzroslykh v trudnoy zhiznennoy situatsii* [Differential psychological factors of coping behavior of adults in a difficult life situation]. (Ph abstract of candidate's thesis). St. Petersburg. (in Russian)

Bakhmutova, L. (2020) Peculiarities of interpersonal relationships of Ukrainian Antarctic expeditions participants. *Mental Health Global Challenges Journal. Special Issue – MHGC Proceeding 2020*, Vol. 4, is. 2, 50–55. (in English)

Buunk, A. P., & Gibbons, F. X. (2007). Social comparison: The end of a theory and the emergence of a field. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 102(1), 3–21. (in English)

Chorna, L., Gornostai, P., Tsyhanenko, H., Pletka, O., Korobanova, O., & Vus, V. (2018). Mental Health: Dislocation of the concept in the small group. *Mental Health: Global Challenges of XXI century. MNCG Journal*. doi: <https://doi.org/10.32437/mhgcj.v1i1> (in English)

Eisenck, H. J. (1975). A genetic model of anxiety. *Issues in Mental Health Nursing*. Vol. 7, is. 1–4, 159–199. (in English)

Frymier, A. B., & Nadler, M. K. (2017). *The Relationship Between Attitudes and Behaviors From Persuasion: Integrating Theory, Research, and Practice*. Kendall Hunt Publishing. (in English)

- Glasman, L. R., & Albarracin, D. (2006). Forming attitudes that predict future behavior: A meta-analysis of the attitude-behavior relation. *Psychological Bulletin*, 132 (5), 778–822. (in English)
- Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. (2016). Subgroup relations: A comparison of mutual intergroup differentiation and common ingroup identity models of prejudice reduction. *Personality and social psychology bulletin*, 242–256. (in English)
- Hyman, R., Shroder, H. M., Driver, M. J., & Streufert, S. (1970). Human Information Processing - Individuals and Group Functioning in Complex Social Situations. *The American Journal of Psychology*, 83(1), 136. doi:10.2307/1420865 (in English)
- Ickes, W., Holloway, R., Stinson, L. L., & Hoodenpyle, T. (2006). Self-Monitoring in Social Interaction: The Centrality of Self-Affect. *Journal of Personality*, 74(3), 659–684. doi:10.1111/j.1467-6494.2006.00388.x (in English)
- Ilyin, Ye. P. (2001). *Emotsii i chuvstva* [Emotions and feelings]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Katalevskiy, D. Yu. (2015). *Osnovy imitatsionnogo modelirovaniya i sistemnogo analiza v upravlenii* [Fundamentals of Simulation and Systems Analysis in Management]. Moscow: Izdatelskiy dom «Delo» RANKhiGS. (in Russian)
- Khekkhauzen, Kh. (1986). *Motivatsiya i deyatelnost* [Motivation and activity]. Vol. 1. Moscow: Pedagogika. (in Russian)
- Kitayev-Smyk, L. A. (2012). *Organizm i stress: stress zhizni i stress smerti* [Body and stress: stress of life and stress of death]. Moscow: Smysl. (in Russian)
- Kitayev-Smyk, L. A. (1983). *Psikhologiya stressa* [Psychology of stress]. Moscow: Nauka. (in Russian)
- Kondrash, O. (1981). *Khvyliuvannia: strakh pered vyprobuivanniam* [Excitement: fear of trial]. Kyiv: Radianska shkola. (in Ukrainian)
- Korobanova, O. (2018). Group support for vulnerable groups as a prerequisite for mental health. *Mental Health Global Challenges XXI Century. Conference proceedings*, 52–53. Retrived from <https://www.mhgc21.org/site-static/MHGC-Proceedings-2018.pdf> (in English)
- Korobanova, O. L. (2020). Kibersotsializatsiia v umovakh pandemii. Deiaki osoblyvosti sotsialnoi vzayemodii v onlain hrupakh v umovakh pandemii [Some peculiarities of social interaction in online groups in a pandemic]. *Kibersotsializatsiia v umovakh pandemii* [Cybersocialization in a pandemic]. Materialy IV naukovooho seminaru (Kyiv, 5 lystopada 2020). Retrived from iv-mizhinstytutskiy-seminar-kibersotsializatsiya-v-umovah-pandemiyi (in Ukrainian)
- Korobka, L. M. (Ed.). (2018). *Spilnota v umovakh voiennoho konfliktu: psykholohichni stratehii adaptatsii* [Community in the context of military conflict: psychological strategies of adaptation]. Kyiv. (in Ukrainian)
- Kostromina, S. N., Grishina, N. V., Zinov'yeva, Ye. V., & Moskvicheva, N. L. (2018). Zhiznennaya model kak konstrukt izucheniya zhiznennogo stsenariya lichnosti [Life model as a construct for studying a personalities life scenario]. *Vestnik SPbGU. Psikhologiya – Saint Petersburg State University Bulletin. Psychology*, Vol. 8, is. 4, 341–357. (in Russian)

Kryukova, T. L., & Saporovskaya, M. V. (2016). Stressy semeynykh otnosheniy: tendentsii i efekty sovladaniya [Family Relationship Stresses: Trends and Effects of Coping]. *Sotsialnaya psikhologiya maloy gruppy. Sotsialnaya i ekonomicheskaya psikhologiya* [Small group social psychology. Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences. Social and Economic Psychology], Vol. 1, 1, 174–195. (in Russian)

La-Rocco, J. M., & Jones, A. P. (1978). Co-worker and leader support as moderators of stress-strain. Relationships in work situations. *Journal Appl. Psychology*, vol. 63, is. 5, 629–634. (in English)

Lebedev, V. I. (1989). *Lichnost v ekstremalnykh usloviyakh* [Personality in extreme conditions]. Moscow: Politizdat. (in Russian)

Levin, K. (2001). *Dinamicheskaya psikhologiya. Izbrannyye trudy* [Dynamic psychology]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Magnusson D. (Ed.) (1981). *Toward a psychology of situations: An interactional perspective*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates. (in English)

Marmarosh, C. L., Forsyth, D. R., Strauss, B., & Burlingame, G. M. (2020). The psychology of the COVID-19 pandemic: A group level perspective. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 24(3), 122–138. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1037/gdn0000142> (in English)

Naydonova, L. A. (2020). Dosvid perezhyvannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka [Experience of experiencing the COVID-19 pandemic: remote psychological research, remote psychological support]. In *Materialy onlayn-seminariv 23 kvitnia 2020 r. «Dosvid karantynu: dystantsiina psykholohichna dopomoha i pidtrymka»* [The experience of quarantine: remote psychological assistance and support] *ta 15 travnia 2020 r. «Dystantsiini psykholohichni doslidzhennia v umovakh pandemii COVID-19 i karantynu»* [Remote psychological research in the context of the COVID-19 pandemic and quarantine]. Retrieved from https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf (in Ukrainian)

Perkins, K., Wiley, S., & Deaux, K. (2014). Through which looking glass? Distinct sources of public regard and self-esteem among first- and second-generation immigrants of color. *Cultural Diversity And Ethnic Minority Psychology*, 20(2), 213–219. doi: 10.1037/a0035435 (in English)

Rauthmann, J. F., Sherman, R. A., Nave, C. S., & Funder, D. C. (2015). Personality-driven situation experience, contacy, and construal: How people's personality trails predict characteristics of their situations in daily life. *Journal of Research in Personality*, 55, 98–111. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2015.02.003> (in English)

Rocklage, M. D., & Fazio, R. H. (2015). On the dominance of attitude emotionality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42 (2), 259–270. (in English)

Romenets, V. A. (2006). Vchynok i postannia kanonichnoi psykholohii [The act and rise of canonical psychology]. In V. O. Tatenko (Ed.), *Liudyna. Subiekt*.

Vchynok: Filosofska-psykholohichni studii [Man. Subject. Deed: Philosophical and psychological studies] (pp. 11–36). Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

Ross, L., & Nisbett, R. (1999). *Chelovek i situatsiya. Uroki sotsialnoy psikhologii* [The person and the situation. Perspectives of social psychology]. Moscow: Aspekt press. (in Russian)

Ryff, C. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081. (in English)

Saladino, V., Algery, D., & Auriemma, V. (2020). The psychological and Social impact of Covid-19: new perspectives of well-being. *Frontiers in Psychology*. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.577684> (in English)

Taylor, L. M., Hume, I. R., & Welsh, N. (2010). Labelling and Self-esteem: The impact of using specific versus generic labels. *Educational Psychology*, 1, 1–12. (in English)

Tytarenko, T. M. (2020). Osobystisne povsiakdennia v umovakh pandemii: konstanty i transformatsii [Personal everyday life in a pandemic: constants and transformations]. *Horyzonty posttravmatychnoho osobystisnoho zhyttietvorennia* [Horizons of post-traumatic personal life]. *Materialy Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru*. Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy. Retrived from https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/Horizons_of_post-traumatic_personal_life-creation.pdf (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (Ed.). (2011). *Profilaktyka porushen adaptatsii molodi do povsiakdennykh stresiv i kryzovykh sytuatsii* [Prevention of violations of youth adaptation to everyday stresses and crises]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2020). Sytuatsiia pandemii v zhytti osobystosti: spektr otsinok ta interpretatsii [The situation of the pandemic in the life of the individual: a range of assessments and interpretations]. In I. V. Danylyuk, I. V. Vashchenko, H. K. Yurchynska (Eds.), *Osobystist u zhyttyeviy sytuatsii: svitovi tendentsii ta natsionalni osoblyvosti* [Personality in a life situation: world trends and national characteristics] (pp. 111–113). Kyiv. (in Ukrainian)

Vasilyuk, F. E. (1984). *Psikhologiya perezhivaniya. Analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy* [Psychology of experience. Analysis of overcoming critical situations]. Moscow: MGU. (in Russian)

Voskresenskaya, Ye. V., Melnik, Ye. V., & Kukhtova, N. V. (2015). *Psikhologiya strakha i trevogi v sportivnoy deyatel'nosti (teoriya i praktika)* [Psychology of fear and anxiety in sports activities (theory and practice)]. Vitebsk: VGU im. P. M. Masherova. (in Russian)

Zlobina, O. H. (2005). *Osobystist yak subiekt sotsialnykh zmin* [Personality as a subject of social change]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv. (in Ukrainian)

УДК 316.62

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-57>

Коробка Лариса Миколаївна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,

завідувач лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

СТИГМАТИЗАЦІЯ ОСІБ ІЗ COVID-19 В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ ПАНДЕМІЇ КОРОНАВІРУСУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Актуальність дослідження визначається необхідністю поглиблення соціально-психологічних уявлень про процеси стигматизації в умовах поширення пандемії COVID-19 та пошуку ефективних соціально-психологічних технологій запобігання стигматизації, долання упереджень, підвищення толерантності населення та психологічної підтримки вразливих осіб, груп, меншин у різних суспільних середовищах.

Метою статті є аналіз проблеми стигматизації осіб із COVID-19 на тлі поширення пандемії коронавірусу та визначення основних напрямів соціально-психологічної роботи із запобігання стигматизації. Показано, що стигматизація на тлі поширення COVID-19 зумовлюється браком інформації про цю хворобу, внаслідок чого у людей виникають страхи і тривоги перед невідомим та неконтрольованим, що призводить до різноманітних конспірологічних пояснень причин виникнення і поширення цієї хвороби. Такі пояснення спотворюють реальний стан справ, а їх поширення негативно відбивається на настроях та поведінці людей, спричинює виникнення упереджень і стигматизації, негативно впливає на соціальну згуртованість як одну з умов ефективності боротьби із цією хворобою.

Представлено **результати** дослідження обізнаності людей про наявні в суспільстві упередження щодо осіб із COVID-19, згоди з цими упередженнями та застосування їх до себе як основи стигматизації та самостигматизації. Показано, що страхи і переживання, пов'язані з коронавірусною хворобою, призводять до виникнення упереджень, які, у свою чергу, виконують функцію раціоналізації, виправдання негативних почуттів і негативного поведіння з особами, які стигматизуються. Хоча в основі цих упереджень лежать сильні негативні емоції, вони водночас є радше завуальованими, прихованими, адже відкриті їх вираження все ж є соціально неприйнятним.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження пов'язані з розробленням соціально-психологічних засобів привернення уваги

спільноти до проблеми стигматизації через науково обґрунтоване соціально-психологічне інформування, виявлення та послаблення упереджень щодо певних стигматизовуваних груп, посилення індивідуальної і колективної рефлексивності та підвищення толерантності в суспільстві.

Ключові слова: стигма; стигматизація; пандемія COVID-19; упередження; толерантність; напрямки роботи; запобігання стигматизації; послаблення упереджень.

Larysa M. Korobka

PhD in Psychology, Associate Professor, senior research associate,
Head of the Laboratory of Masses and Communities Psychology
Institute for Social and Political Psychology
the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-9306-0624
larisakorobka@gmail.com

STIGMATIZATION OF PERSONS WITH COVID-19 IN THE CONDITIONS OF THE SPREAD OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT

The relevance of the study is determined by the need to deepen socio-psychological understanding of stigma in the context of the COVID-19 pandemic and search for effective socio-psychological technologies to prevent stigma, overcome prejudice, increase tolerance and psychological support for vulnerable people, groups and minorities in different societies.

The aim of the article is to analyze the problem of stigmatization of people with COVID-19 against the background of the spread of the coronavirus pandemic, and to identify the main areas of socio-psychological work to prevent stigma. It has been shown that the stigma associated with the spread of COVID-19 is caused by a lack of information about the disease, resulting in fears and anxieties about the unknown and the uncontrolled, leading to various conspiratorial explanations for the disease and its spread. Such explanations distort the real state of affairs, and their spread negatively affects the mood and behavior of people, causes prejudice and stigma, negatively affects social cohesion, as one of the conditions for effective control of the disease.

The results of the study of people's awareness of existing prejudices against people with COVID-19, agreement with these prejudices and their application to themselves as a basis for stigmatization and self-stigmatization are presented. Fear and anxiety associated with coronavirus disease have been shown to lead to prejudice, which in turn serves to rationalize, justify negative feelings, and treat stigmatized individuals. Although these prejudices are based on strong negative emotions, they are

at the same time rather veiled, hidden, because their open expression is still socially unacceptable.

Prospects for the practical application of research results are related to the development of socio-psychological means of drawing community attention to the problem of stigmatization, through science-based socio-psychological information, identifying and weakening prejudices against certain stigmatized groups, strengthening individual and collective reflexivity and tolerance.

Keywords: stigma; stigmatization; COVID-19 pandemic; prejudice; tolerance; directions of work; stigmatization prevention; lowering prejudices.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві спостерігається підвищення соціальної напруженості, що спричинено наявною загрозою COVID-19 здоров'ю та благополуччю людей. Виникнення нового захворювання COVID-19 та стрімке поширення пандемії коронавірусу призвели до виникнення тривоги і страху, породили шкідливі стереотипи й упередження серед населення, стигматизацію осіб, у яких виявили захворювання, та їхнього близького оточення, представників певних етнічних груп, а також людей, яких підозрюють у контакті з носіями цієї інфекції.

Виникнення негативної асоціації того чи іншого захворювання з певною особою або групою осіб із загальними характеристиками визначається як соціальна стигматизація щодо питань здоров'я. Стигма постає як надзвичайно впливовий соціальний ярлик, який примушує ставитися до людини тільки як до носія небажаної якості; як ознака зневаги чи недовіри, яка відділяє людину від інших; як соціальний атрибут, що дискредитує людину або групу і тягне за собою знецінення особистості.

Всесвітня організація охорони здоров'я у своєму звіті від 24 лютого 2020 р. акцентувала увагу на небезпеці, яку спричинюють упередження і стигматизація певних груп населення на тлі спалаху коронавірусу, що може спонукати людей приховувати хворобу, щоб уникнути дискримінації, затягувати із зверненням по медичну допомогу тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям дослідження проблеми стигматизації та соціально-психологічних засобів дестигматизації, спрямованих на підвищення толерантності до інакшості та психологічну підтримку осіб, які зазнають стигматизації, стали теоретичні положення щодо проблеми «стигми» і «стигматизації» (Бовина, & Бовин, 2013; Haghghat, 2001), типів стигми, її компонентів та рівнів (Corrigan, & Kosyluk, 2013; Смирнова, 2005); толерантності (Асмолов, 2002; Солдатова, 2003), а також дослідження українських науковців, що відображають соціально-

психологічні проблеми, які виникли в період пандемії COVID-19, та підходи до їх вирішення (Дроздов, & Дроздова, 2020; Зімовін, 2020; Найдьонова, 2020; Слюсаревський, 2020; Титаренко, 2020; Ткалич, & Мисів, 2020).

Аналіз сучасних українських досліджень свідчить про актуальність соціально-психологічних проблем, які виникли в період пандемії COVID-19, та розробки підходів до їх вирішення. Так, дослідження О. Дроздова і М. Дроздової (2020) було спрямоване на виявлення *специфіки складових масової свідомості* громадян України в умовах пандемії коронавірусу (с. 75–78). Авторами зроблено висновок, що пандемію коронавірусу можна вважати специфічною (екстремальною) квазіекспериментальною ситуацією, яка суттєво вплинула на масову свідомість громадян України: позначившись на громадській думці та масових настроях українців, епідемія призвела до формування та поширення певних соціальних настановлень та уявлень, частина яких була статево зумовленою, а інша – спільною для чоловіків і жінок. Метою дослідження О. Зімовіна (2020) було визначення *способів переживання тривоги* в умовах пандемії COVID-19 (с. 91–96). За його результатами описано такі способи *переживання тривоги*, як використання ситуації та активні дії в ній, деконструкція «загрози», прогнозування, скидання напруги у випадку недостатньої підтримки, самозаспокоєння, переживання страху. Дослідження *динаміки психоемоційних станів* особистості під час карантину з приводу COVID-19, яке провели М. Ткалич і Л. Мисів, спрямоване на виявлення того, що саме спричинює негативні стани та поглиблює їх, а що, навпаки, стає підтримкою в цей непростий час. Дослідники з'ясували, що серед вагомих чинників, які позитивно впливають на психоемоційні стани, – атмосфера в сім'ї (спокійні, доброзичливі стосунки), можливість працювати (збереження роботи та робочого місця), інтернальний локус контролю особистості (Ткалич, & Мисів, 2020, с. 54–56).

Цікаве дослідження *особистісного повсякдення* з його новою сталістю і плинністю провела Т. Титаренко. Воно спрямовувалося на виявлення того, для кого повсякденність в умовах карантину стала несподіваною і непередбачуваною, для кого – складною, тривожною і нудною, а хто взагалі не помітив ніяких суттєвих змін у власному житті. Дослідниця, базуючись на даних нарративного аналізу, встановила, що повсякденне життя трьох чвертей респондентів обох статей зазнало суттєвих змін. І лише чверть авторів власних життєвих історій, зазначає Титаренко, підкреслює не якісну динаміку, а сталість своїх буднів, їхню константність щодо передпандемічного періоду та свідчить про активну роботу цілих бастионів психологічних захистів, про неготовність

дивитися правді у вічі, а можливо, про суто формальний підхід респондентів до дослідження, про небажання рефлексувати з приводу власного життя та життя інших (Титаренко, 2020, с. 7–11).

Слід звернути особливу увагу на те, що під час спалахів інфекційних захворювань відбувається вибухове зростання обсягів недостовірної інформації, тоді як отримання достовірних і корисних відомостей в умовах інформаційного шуму утруднюється. ВООЗ, назвавши це явище «інфодемією», зазначає, що «інфодемія» дезінформації та чуток поширюється швидше, ніж коронавірусна інфекція, та підсилює її негативні наслідки, зокрема шляхом стигматизації та дискримінації людей із зон спалаху інфекції (Соціальна стигма..., 2020). Вельми поживним середовищем для цього є хибні уявлення про саму хворобу, чутки і дезінформація, які перешкоджають боротьбі з її поширенням. Досліджуючи явище «інфодемії», Л. Найдьонова до *основних, найбільш поширених медіапсихологічних феноменів карантинного життя* відносить такі, як тривожний інформаційний вир, пресиченість медіапотоками, поляризація і консервація негативного спілкування. Соціально-психологічний аналіз цих феноменів дав підстави дослідниці висувати, що до медіакультури особистості крім медіаграмотності, слід включати і рефлексивні, смислові здатності зберігати психологічне благополуччя через керування своїми медіапрактиками так, щоб перетворювати їх на ресурси покращення свого здоров'я (Найдьонова, 2020, с. 6–9).

Є підстави говорити про наявність певних упереджень, стереотипів, забобонів серед населення щодо осіб, які захворіли чи переохворіли на коронавірус, та їхнього оточення – тобто їхньої стигматизації, а також про виникнення у людей переживань і страхів стати об'єктом стигматизації та самостигматизації, пов'язаних із цим захворюванням. Це підтверджує аналіз досліджень науковців, а також ситуацій, пов'язаних із корона вірусом, у різних населених пунктах нашої країни (Нові Санжари, Чернівці, міста Львівщини, Тернопільщини та ін.) щодо людей, які захворіли на корона вірус, та прояву упередженого ставлення до них, особливо в перші місяці поширення хвороби; аналіз інтерв'ю та публікацій у засобах масової інформації низки провідних науковців: О. Асмолова (2020), В. Васютинського (2020), Є. Головахи (2020) та ін., психотерапевтів О. Романчука, С. Ройз, О. Чабана, а також досвід психологів-практиків А. Голоти, Ю. Гундєр-тайло, І. Губеладзе, О. Плетки з надання психологічної підтримки і допомоги населенню під час пандемії COVID-19 в рамках волонтерського проекту «Онлайн-коло», який стартував 25 березня 2020 р. на базі Навчально-практичного центру психологічних інновацій

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України і був ґрунтовно проаналізований у публікації директора Інституту М. Слюсаревського (2020).

Мета дослідження – виявити наявність упереджень щодо осіб із COVID-19 як основи їхньої стигматизації на тлі спалаху коронавірусу та визначити основні напрямки соціально-психологічної роботи із запобігання стигматизації, додання упереджень та підвищення толерантності населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стигматизація – негативне виокремлення індивіда або соціальної групи за будь-якою ознакою з подальшим стереотипним набором соціальних реакцій на них. Як зазначають дослідники, вона є небезпечною як для окремих осіб, так і для соціального простору, адже не тільки загрожує суспільній моралі та гуманним соціальним настановленням, а й виступає також детермінантою напруженості всередині цього простору (Доній, 2016).

Ми розглядаємо стигматизацію як складний і неоднорідний феномен, що має соціально-психологічний зміст, розгортається в часі, проявляється в ситуаціях соціальної взаємодії; визначається і як процес необґрунтованого приписування («приклеювання») людині або групі людей тих чи інших негативних соціальних якостей стигми з огляду на наявність у неї/них певних особливостей, і як стан стигматизованості, тобто стан, що виражає водночас сам процес, його причину, результат і його наслідок (Коробка, 2020).

Явище стигматизації, як свідчать дослідження, нерозривно пов'язане з упередженнями, які можуть бути і передумовою стигматизації, і її результатом (Смирнова, 2005). Упередження виконують функцію раціоналізації, виправдання негативних почуттів і негативної поведінки щодо стигматизовуваних осіб або груп. Поширені в тому чи іншому соціальному середовищі упередження і забобони визначають, власне, які характеристики об'єкта можуть бути передумовами стигматизації.

Стигматизація на тлі поширення COVID-19 зумовлюється тим, що про цю хворобу відомо наразі мало, тож виникає багато незрозумілих і спірних питань щодо її виникнення і перебігу. Відповідно, люди відчувають страх і тривогу перед невідомим та неконтрольованим, що призводить до пошуку різноманітних конспірологічних пояснень, коли причини виникнення і поширення цієї хвороби вбачаються в підступних намірах, змові певних осіб, груп тощо. Зрозуміло, що такі пояснення спотворюють реальний стан справ, а їх поширення негативно впливає на настрої людей та їхню поведінку.

Такий стан речей провокує появу негативних стереотипів, поширення упередженості щодо осіб, у яких виявили захворювання, та їхнього близького оточення, їхню стигматизацію та дискримінацію. Також відомо, що страхи, пов'язані з інфекційними хворобами, перешкоджають ефективній боротьбі з ними, а стигма і стигматизація негативно впливають на соціальну згуртованість, яка є однією з умов ефективності такої боротьби. Усе це стає особливо актуальним з огляду на виклики, які постали сьогодні перед людством на тлі поширення коронавірусу.

Методика та організація дослідження. У межах дослідної роботи за темою «Технології соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин», яку виконують науковці лабораторії психології мас та спільнот ІСПП НАПН, було поставлено низку завдань, які передбачають: здійснення емпіричного дослідження обізнаності представників різних спільнот про наявні в суспільстві стереотипи щодо певних стигматизовуваних груп, того, наскільки вони з ними погоджуються, їхніх упереджень щодо таких груп, а також рівня їхньої толерантності; розроблення соціально-психологічних засобів та підтвердження ефективності їх практичного застосування для привернення уваги спільноти до проблеми стигматизації через науково обґрунтоване соціально-психологічне інформування, виявлення та послаблення упереджень щодо певних стигматизовуваних груп, посилення індивідуальної і колективної рефлексивності та підвищення рівня толерантності в суспільстві.

Щоб виявити рівень обізнаності людей щодо наявних у суспільстві упереджень стосовно осіб, у яких діагностовано COVID-19, міру згоди/незгоди з цими упередженнями та застосування їх до себе як основи стигматизації та самостигматизації на тлі спалаху коронавірусу, ми провели онлайнове опитування (кінець квітня – початок травня 2020 р.). Для дослідження упереджень щодо осіб, які захворіли на COVID-19, та їх стигматизації створено анкету на основі шкали оцінки рівня стигматизації і самостигматизації (Self-stigma of Mental Illness Scale – SSMIS) П. Коррігана (Corrigan, Watson, & Barr, 2006). Анкета, що дає змогу виявити рівень стигматизації і самостигматизації осіб із розладами психічного здоров'я, складається з таких шкал:

- «Поінформованість» (виявляє обізнаність людини щодо наявних у суспільстві стереотипів, упереджень щодо таких осіб та їхнього оточення);
- «Згода» (відображає, наскільки людина згодна з цими стереотипами);

– «Застосування до себе» (показує, які стереотипи людина відносить до себе).

Шкалу було модифіковано відповідно до тих чи інших стереотипів та упереджень, пов'язаних із захворюванням на COVID-19. На основі цієї шкали підготовлено анкету для онлайнного опитування, яка складалася із семи стереотипних тверджень (упереджень) щодо людей, у яких виявлено коронавірус. Респонденти оцінювали, наскільки вони згодні чи не згодні з наведеними твердженнями (за 5-бальною шкалою) із таких трьох позицій:

– «У суспільстві панує думка, що...» (шкала «Поінформованість»);

– «Я думаю, що...» (шкала «Згода»);

– «Якби я захворів(-ла) на коронавірус...» (шкала «Застосування до себе»).

Результати дослідження. В опитуванні взяли участь 1450 осіб з різних областей України (Сумської, Чернігівської, Чернівецької, Львівської та Тернопільської), із них 254 особи віком від 18 до 29 років, 638 – від 30 до 44 років, 493 – від 45 до 59 років і 65 осіб віком від 60 років і старше. Серед опитаних (81% жінок і 19% чоловіків), понад 80% респондентів – працівники сфери освіти.

Як показали результати, близько чверті респондентів погоджуються щодо панування в суспільстві думок, що більшість людей, які захворіли на коронавірус, самі в цьому винні (26%); що їм буде важко зберегти роботу (23%); а також що слід уникати спілкування з найближчим оточенням цих людей (23%). Приблизно кожен п'ятий опитаний вважає, що люди, які перехворіли на коронавірус, небезпечні і з ними краще не спілкуватися (19%).

Частка респондентів, які *самі* погоджуються з цими твердженнями щодо інших, є дещо нижчою. Так, п'ята частина респондентів погоджується з тим, що більшість людей, які захворіли на коронавірус, самі в цьому винні (21%); що їм буде важко отримати або зберегти постійну роботу (20%); що слід уникати спілкування з близьким оточенням таких людей (20%). Натомість частка осіб, які погоджуються з цими твердженнями щодо себе – якби захворювання було виявлено в них самих, – практично вдвічі більша. Так, 40% осіб погодились із тим, що якби вони самі перехворіли на коронавірус, то з ними та з їхнім оточенням інші б не спілкувалися, уникали б їх; стільки ж (близько 40%) респондентів погодились, що до них ставились б упереджено.

Отже, отримані результати дають підстави говорити про те, що у людей є страхи і переживання, пов'язані з коронавірусною хворобою,

особливо щодо застосування їх до себе; що у випадку захворювання до них будуть ставитися упереджено, будуть їх звинувачувати, тоді як значно менша частина опитаних погоджується з тим, що в суспільстві є упередження щодо тих, хто захворів на коронавірус, і ще менше тих, хто висловлює згоду з такими упередженнями. На нашу думку, це свідчить про те, що пов'язані з коронавірусною хворобою упередження, в основі яких лежать сильні негативні емоції, є радше завуальованими, прихованими, адже відкрите їх вираження все ж є соціально неприйнятним у суспільстві та викликає осуд. Останні, найімовірніше, базуються на негативному ставленні до тих, хто захворів.

Проблема прояву та наслідків стигматизації осіб, груп, меншин за різними ознаками в сучасному українському суспільстві, зокрема за ознакою коронавірусної хвороби, потребує зосередження уваги не лише на поглибленні соціально-психологічних уявлень про стигматизацію в сучасному суспільстві та складностях цього процесу в умовах поширення пандемії COVID-19, а й на пошуку ефективних соціально-психологічних технологій додання упереджень та підвищення толерантності, підтримки осіб, груп, меншин, які зазнають стигматизації в різних суспільних середовищах. Слід зазначити, що для подолання стигми та дискримінації важливе значення має рівень толерантності в суспільстві. Сьогодні толерантність/інтолерантність як важливий вимір соціальної взаємодії є тим феноменом, який виявляється в різних сферах як індивідуального, так і соціального життя людини. Цей феномен впливає на цінності, переконання й настановлення особистості і водночас є їхнім результатом.

У свідомості сучасної людини, на жаль, поки що здебільшого бере гору конструкт конфлікту, хоч і є інструменти еволюції, як зазначає О. Асмолов, засновані на взаємодопомозі, альтруїзмі та емпатії, тобто на толерантності. Саме застосування цих інструментів може сприяти прискоренню досить непростого як для індивідуальної, так і для суспільної свідомості переходу від логіки конфлікту до логіки толерантності (Асмолов, 2002).

Протидія будь-яким формам нетерпимості, дискримінації в суспільстві має бути пріоритетом у складних, напружених умовах, і значну роль тут відіграє процес дестигматизації. Зазначимо, що для цього, звісно, потрібні реалізація активної державної політики, активізація ресурсів громади, широка інформаційно-просвітницька робота серед населення, зміцнення довіри до системи медичної допомоги та рекомендацій, прояв співпереживання особам, які захворіли, розуміння особливостей самої хвороби і дотримання дієвих практичних заходів, які допомогли б людям та їхнім близьким

залишатися в безпеці. Значну роль у послабленні стигми, на думку І. Бовіної, відіграють рекомендації, засновані на соціально-психологічному знанні, – якщо ми зрозуміємо, чому якась характеристика стала мішенню для стигматизації (Бовина, 2013).

Для того щоб мобілізувати суспільство на боротьбу з хворобою, запобігти посиленню страхів і стигматизації, людям слід надавати якісну, правдиву, зрозумілу інформацію про COVID-19, про алгоритм дій у випадку захворювання, про необхідність піклування про себе та оточення, обов'язковість дотримання протиепідемічних заходів. Серед способів зниження стигми спеціалісти називають такі, як протест, контакт і просвіта (Corrigan, & Kosyluk, 2013). Протест передбачає публічні виступи проти стигматизації та дискримінаційної поведінки щодо стигматизовуваних осіб, груп, меншин. Безпосередній контакт з представником групи, яку стигматизують, сприяє зміні настановлень та поведінки щодо такої групи (там само). Однак зазначимо, що в ситуації пандемії COVID-19 такий контакт можливий лише за умови повного одужання особи. Найбільш ефективною в такій ситуації є просвітницька робота, яка має бути спрямована на зміну деструктивного стереотипу правдивими знаннями та фактами. Отже, належить створити інформаційне середовище, в якому б відкрито, чесно і конструктивно обговорювалися виклики, пов'язані із цією хворобою та її наслідками.

У соціально-психологічному аспекті слід обов'язково визначити основні напрями роботи щодо запобігання стигматизації, зокрема стигматизації осіб з COVID-19, принципи та способи підвищення ефективності роботи з підвищення толерантності населення та психологічної підтримки стигматизовуваних осіб. Аналіз проблеми дав нам змогу сформулювати деякі загальні принципи підвищення ефективності роботи із запобігання упередженням і соціальній стигматизації та підвищення толерантності населення, а також зробити висновок про необхідність визначення основних напрямків роботи з різними цільовими групами. До таких принципів можна віднести повагу до гідності кожної людини, активність і гласність для привернення уваги суспільства до проблеми стигми, зосередження на механізмах емпатії та врахування мотивації людей, на яких чиниться дестигматизаційний вплив, тощо.

У контексті проблеми стигматизації за різними ознаками, зокрема й за ознакою коронавірусної хвороби, до напрямків такої роботи, залежно від цільових груп, ми відносимо: виявлення, послаблення та профілактику упереджень, що домінують у суспільстві; посилення толерантності (реалізація програм дестигматизації через систему освіти та ЗМІ); підвищення професійної компетентності фахівців системи

соціально-психологічної служби (програми підвищення кваліфікації, семінари, тренінги); соціальну та психологічну роботу фахівців з людьми, що стали об'єктом упереджень, та їхнім найближчим оточенням (психологічне консультування та психотерапія).

Вважаємо, що підвищення толерантності суспільства є обов'язковою умовою для подолання стигматизації, та пропонуємо такі *способи* підвищення ефективності цієї роботи: активізація настановлень на критичне мислення щодо власних позицій та усвідомлення своїх упереджень, їхніх афективних, соціальних і поведінкових особливостей і функцій та рефлексії їхнього впливу; підвищення індивідуальної та колективної рефлексивності; активізація механізмів емпатії; підвищення культури спілкування; підвищення психологічної грамотності населення та привернення уваги до проблеми стигми шляхом науково обгрунтованого соціально-психологічного інформування. Зазначимо, що ефективна антистигматизаційна кампанія має бути спрямована не тільки на руйнування зовнішньої стигматизації, а й пропонувати стигматизованим особам допомогу в подоланні самостигматизації і посилювати навички особи щодо захисту від зовнішнього стигматизування.

Висновки та перспектива подальших досліджень. Отже, отримані результати дають підстави говорити про те, що у людей є чимало страхів і переживань, пов'язаних з коронавірусною хворобою, що призводить до виникнення упереджень, які, у свою чергу, виконують функцію раціоналізації, виправдання негативних почуттів і негативної поведінки щодо стигматизовуваних осіб. Зазначимо, що упередження і стигматизація осіб та певних груп населення на тлі спалаху коронавірусу є соціально небезпечними. У соціально-психологічному аспекті постає потреба у визначенні основних напрямків, принципів та способів роботи із запобігання стигматизації, зокрема стигматизації осіб з COVID-19, підсилення ефективності роботи з підвищення толерантності населення та психологічної підтримки стигматизовуваних осіб. Щоб запобігти стигматизації і самостигматизації, пов'язаним з коронавірусною хворобою, важливо виявляти та долати упередження, особливо приховані, зумовлені негативним ставленням до тих, хто захворів, і водночас надавати психосоціальну підтримку стигматизовуваним особам, запобігти самостигматизації. Не менш важливі активізація індивідуальних і колективних зусиль зі створення інформаційного середовища, у якому б відкрито, чесно і конструктивно обговорювалися виклики, пов'язані із цією хворобою та її наслідками, а також плекання підтримувального, толерантного середовища з проявами співчуття, турботливого ставлення одне до одного та солідарності людей.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в розробленні соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних осіб, груп, меншин, підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах і підтвердженні ефективності їх практичного застосування.

Список використаних джерел

Асмолов, А. Г. (2020). Когда инфодемия вместе с пандемией наступает на человечество – это экзистенциальный тест. Взято из https://vogazeta.ru/articles/2020/3/26/CHto_proiskhodit/12197-kogda_infodemiya_vmestes_pandemiei_nastupaet_na_chelovechestvo_eto_ekzistentsialnyy_test

Асмолов, А. Г. (2002). Толерантность как культура XXI века. *Толерантность: объединяем усилия*. Москва: Летний Сад.

Бовина, И. Б., & Бовин, Б. Г. (2013). Стигматизация: социально-психологические аспекты (ч. 2). *Психология и право*, 3 (4). Взято из <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>

Басютинський, В. О. (2020). Білл Гейтс під шум пандемії «чипізує людей»: Як теорії змови вплинуть на світову політику. Інтерв'ю в ефірі Радіо Свобода. Взято з https://zik.ua/blogs/bill_heits_pid_shum_pandemii_chipuie_liudei_yak_teorii_zmovy_vplynut_na_svitovu_polityku_967830

Головаха, Є. (2020). Вірус став людині найближчою істотою. Інтерв'ю LB.ua. Взято з https://lb.ua/society/2020/04/14/455212_evgeniy_golovaha_virus_stal.html

Доній, Н. Є. (2016). Стигматизація осіб, які оступилися: питання новітнього часу. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*, 2, 93–100.

Дроздов, О. Ю., & Дроздова, М. А. (2020). Особливості масової свідомості українців в умовах коронавірусної пандемії. В *Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка*, Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 р. «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 р. «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину» (с. 75–78). Взято з http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf

Зімовін, О. І. (2020). Способи переживання тривоги в умовах пандемії COVID-19. В *Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка*, Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 р. «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 р. «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину» (с. 91–96). Взято з http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf

Коробка Л. М. (2020). Соціально-психологічна підтримка стигматизовуваних меншин: технологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 100–109. doi: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).146](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).146)

Найдьорова, Л. А. (2020). Медіапсихологічні феномени інфомедії. В *Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка*, Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 р. «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 р. «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину» (с. 6–9). Взято з http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf

Слюсаревський, М. М. (2020). «ОНЛАЙН-КОЛО»: досвід психологічної підтримки і допомоги населенню під час пандемії COVID-19. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(1). Взято з <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-1-7-8>

Смирнова, Ю. С. (2005). Структурно-содержательные характеристики предубеждений к стигматизированным группам. *Современные психологические технологии влияния на личность* (с. 133–142). Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова.

Солдатова, Г. У. (2003). Практическая психология толерантности, или Как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души. *Век толерантности. Научно-публицистический вестник*, 6, 60–79.

Соціальна стигма, пов'язана з COVID-19. (2020). Посібник із запобігання та подолання соціальної стигми. Взято з https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukr_covid-19_social_stigma.pdf

Ткалич, М. Г., & Мисів, Л. В. (2020). Динаміка психоемоційних станів українців на карантині: 3-тя хвиля дослідження. *Психологічне здоров'я персоналу організацій в умовах пандемії COVID-19: проблеми та технології забезпечення*, Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції з організаційної та економічної психології (21 травня 2020 р.), Київ – Біла Церква, с. 54–56. doi: (Issue): <https://doi.org/10.31108/4.2020.1>

Титаренко, Т. М. (2020). Особистісне повсякдення в умовах пандемії: константи і трансформації. *Горизонти посттравматичного особистісного життятворення*, Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару «Горизонти посттравматичного особистісного життятворення». Київ: ІСПП НАПН України, с. 7–11. Взято з http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/Horizons_of_post-traumatic_personal_life-creation.pdf

Corrigan, P. W., & Kosyluk, K. A. (2013). Erasing the stigma: where science meets advocacy. *Basic and applied social psychology*, 35, 131–140.

Corrigan, P. W., Watson, A. C., & Barr, L. (2006). The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of social and clinical psychology*, 25(8), 875–884.

Haghighat, R. A. (2001). Unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*, 178, 207–215.

References

Asmolov, A. G. (2020). *Kogda infodemiya vmeste s pandemiyei nastupayet na chelovechestvo – eto ekzistentsialnyy test* [When infodemic, together with a pandemic, attacks humanity, this is an existential test. Taken from]. Retrieved from https://vogazeta.ru/articles/2020/3/26/CHto_proiskhodit/12197-kogda_infodemiya_vmeste_s_pandemiei_nastupaet_na_chelovechestvo_eto_ekzistentsialnyy_test (in Russian)

Asmolov, A. G. (2002). *Tolerantnost kak kultura XXI veka* [Tolerance as a culture of the XXI century]. *Tolerantnost: obyedinyayem usiliya* [Tolerance: joining forces]. Moscow: Letniy Sad. (in Russian)

Bovina, I. B., & Bovin, B. G. (2013). *Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty (chast 2)*. [Stigma: socio-psychological aspects (part 2)]. *Psikhologiya i pravo* [Psychology and Law], 3 (4). Retrieved from <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>. (in Russian)

Corrigan, P. W., & Kosyluk, K. A. (2013). Erasing the stigma: where science meets advocacy. *Basic and Applied Social Psychology*, 35, 131–140. (in English)

Corrigan, P. W., Watson, A. C., & Barr, L. (2006). The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of social and clinical psychology*, 25(8), 875–884. (in English)

Donii, N. Ye. (2017). *Styhmatyatsiia osib, yaki ostupylysia: pytannia novitnoho chasu* [Stigmatization of distressed people: the issue of modern times]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universitetu. Filosofiia* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Philosophy], 2, 93–100. (in Ukrainian)

Drozdov, O. Yu., & Drozdova, M. A. (2020). *Osoblyvosti masovoi svidomosti ukrainsiv v umovakh koronavirusnoi pandemii* [Peculiarities of mass consciousness of Ukrainians in the conditions of coronavirus pandemic]. *Dosvid perezhyvannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykhologichni doslidzhennia, dystantsiina psykhologichna pidtrymka, Materialy onlain-seminariv* [Covid-19 pandemic experience: remote psychological research, remote psychological support: materials of online seminars], pp. 75–78. Retrieved from http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf (in Ukrainian)

Haghighat, R. A. (2001). Unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*, 178, 207–215. (in English)

Holovakha, Ye. (2020). *Virus stav liudyni naiblyzhchoiu istotoiu* [The virus has become the closest creature to man]. *Interviu LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/society/2020/04/14/455212_evgeniy_golovaha_virus_stal.html. (in Ukrainian)

Korobka L. (2020). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka styhmatyzovanykh menshyn: tekhnolohichniy pidkhid [Socio-psychological support of stigmatized minorities: a technological approach]. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 45 (48), 100–109. doi: 10.33120 / ssj.vi45 (48).146. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2020). Mediapsykholohichni fenomeny infodemii [Mediapsychological phenomena of infodemia]. Dosvid perezhyvannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka, Materialy onlain-seminariv [Covid-19 pandemic experience: remote psychological research, remote psychological support: materials of online seminars]. pp. 6–9. Retrieved from http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onlsem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2020). «ONLAIN-KOLO»: dosvid psykholohichnoi pidtrymky i dopomohy naselenniu pid chas pandemii COVID-19 [Online Circle: Experience of psychological support and assistance to the population during the COVID-19 pandemic]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], 2(1). Retrieved from <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-1-7-8> (in Ukrainian)

Smirnova, Yu. S. (2005). Strukturno-soderzhatelnyye kharakteristiki predubezhdeniy k stigmatizirovannym gruppam [Structural and content characteristics of prejudice against stigmatized groups]. *Sovremennyye psikhologicheskiye tekhnologii vliyaniya na lichnost* [Modern psychological technologies of influence on personality]. Vitebsk: VGU im. P. M. Masherovala, pp. 133–142. (in Russian)

Soldatova, G. U. (2003). Prakticheskaya psikhologiya tolerantnosti. ili Kak sdelat tak, chtoby zazvuchali luchshiy struny chelovecheskoy dushi [Practical psychology of tolerance or how to make the best strings of the human soul sound]. *Vek tolerantnosti. Nauchno-publitsisticheskiy vestnik* [Scientific and publicistic bulletin], 6, 60–79. (in Russian)

Sotsialna styhma, poviazana z COVID-19. *Posibnyk iz zapobihannia ta podolannia sotsialnoi styhmy* [The social stigma associated with COVID-19. Handbook on Preventing and Overcoming Social Stigma] (2020). Retrived from https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukr_covid-19_social_stigma.pdf/ (in Ukrainian)

Tkalych, M. H., & Mysiv, L. V. (2020). Dynamika psykhoemotsiinykh staniv ukraintsiv na karantyni: 3 khvylya doslidzhennia. [Dynamics of psychoemotional states of Ukrainians in quarantine: 3 wave of research]. *Psykhologichne zdorovia personalu orhanizatsii v umovakh pandemii COVID-19: problemy ta tekhnolohii zabezpechennia*, Materialy XIV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii z orhanizatsiinoi ta ekonomichnoi psykholohii (21 travnia 2020 r.) [Psychological health of personnel of organizations in the context of the COVID-19 pandemic: problems and technologies of provision: materials of the XIV International scientific-practical online conference on organizational and economic psychology]. Kyiv – Bila Tserkva, pp. 54–56. doi: <https://doi.org/10.31108/4.2020.1>. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2020). Osobystisne povsiakdennia v umovakh pandemii: konstanty i transformatsii [Personal everyday life in a pandemic: constants and

transformations]. *Horyzonty posttravmatychnoho osobystisnoho zhyttietvorennia*, Materialy Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru «Horyzonty posttravmatychnoho osobystisnoho zhyttietvorennia» [Horizons of post-traumatic personal life: materials of the All-Ukrainian scientific-practical seminar «Horizons of post-traumatic personal life»]. Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy, pp. 7–11. Retrieved from http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/Horizons_of_post-traumatic_personal_life-creation.pdf. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2020). *Bill Gates pid shum pandemii «chypizuie liudei»: Yak teorii zmovy vplynut na svitovu polityku* [Bill Gates under the noise of the pandemic «chips people»: How conspiracy theories will affect world politics]. Interviu v efiri Radio Svoboda. Retrieved from https://zik.ua/blogs/bill_heits_pid_shum_pandemii_chipuie_liudei_yak_teorii_zmovy_vplynut_na_svitovu_polityku_967830 (in Ukrainian)

Zimovin, O. I. (2020). *Sposoby perezhyvannia tryvohy v umovakh pandemii COVID-19* [Ways of experiencing anxiety in a covid-19 pandemic]. *Dosvid perezhyvannia pandemiyi COVID-19: dystantsiini psykhologichni doslidzhennia, dystantsiina psykhologichna pidtrymka*, Materialy onlain-seminariv 23 kvitnia 2020 r. «Dosvid karantynu: dystantsiina psykhologichna dopomoha i pidtrymka» ta 15 travnia 2020 r. «Dystantsiini psykhologichni doslidzhennia v umovakh pandemii COVID-19 i karantynu» [Covid-19 pandemic experience: remote psychological research, remote psychological support: materials of online seminars], pp. 91–96. Retrieved from http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onl-sem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf ((in Ukrainian)

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-48>

Плетка Ольга Тарасівна

молодший науковий співробітник

лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-9248-246X

pletkaolga@gmail.com

СТРАТЕГІЇ ДОЛАННЯ СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ НА ОСНОВІ СИМВОЛІЗАЦІЇ ГРУПОВОГО ДОСВІДУ

Метою статті було висвітлити результати вивчення стратегій додання складних соціальних ситуацій на основі символізації отриманого досвіду в малих групах, що опинились у кризовій ситуації. Під стратегією додання складних соціальних ситуацій запропоновано розуміти усталений комплекс дій, які людина чи група людей свідомо чи несвідомо застосовують для додання таких ситуацій.

Метод і методологія. У груповій роботі взяли участь 132 особи, які були розподілені на 16 малих груп двох типів: постійні групи, до складу яких увійшли особи з досвідом проживання кризових соціальних ситуацій (воєнний конфлікт та пов'язані з ним гуманітарні кризи), і новостворені групи психологічної самопомоги, утворені з вимушено переселених осіб із зони воєнних дій на сході України, родин демобілізованих військовослужбовців, ветеранів АТО/ОСС. Методами фіксації результатів групової роботи стали анкетування, включене спостереження, феноменологічний аналіз, моделювання соціально-психологічних процесів у штучно створених умовах (рольові ігри).

Результати групової роботи показали, що символізація процесу додання складних соціальних ситуацій в індивідуальному та груповому досвіді відрізняється. Символи індивідуального процесу додання мають динамічний характер, а групового – статичний. Виокремлено та описано три стратегії додання складних соціальних ситуацій: конструктивні – передбачають, що члени групи самоорганізуються для додання складних соціальних ситуацій («Я зможу подолати» або «Розкажіть – і я зроблю»); умовно-конструктивні – проявляються в тому, що член групи чекає ситуативної нагоди, щоб почати діяти («Пошук причин» та «Формування готовності»); деструктивні – означають, що допомога групи та її синергійна взаємодія знецінюються та відкидаються членом групи («Моя ситуація унікальна», «Самотність у групі», «Складність ситуації»).

Практичне значення статті пов'язане з використанням отриманих результатів у роботі з групами, які мають досвід проживання складних соціальних ситуацій, задля інтеграції його в канву життя за допомогою символізації та усвідомленого вибору стратегій додання таких ситуацій.

Ключові слова: мала група; символи групи; символи складних соціальних ситуацій, стереотипи додання складних соціальних ситуацій; конструктивні стратегії; умовно-конструктивні стратегії; деструктивні стратегії.

Olha T. Pletka

Research assistant at the Laboratory of Small Group
and Inter-group Psychology,
Institute of Social and Political Psychology, National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-9248-246X
pletkaolga@gmail.com

STRATEGIES TO COPE WITH COMPLEX SOCIAL SITUATIONS BASED ON GROUP EXPERIENCE SYMBOLIZATION

The purpose of the article lays down in highlighting the strategies examination results helping to cope with complex social situations by symbolizing the experience gained in small groups of people that occurred in crises environment. The strategy for coping with complex social situations refers to a sustainable set of activities that an individual or group of people consciously or unconsciously apply to a situation.

The method and methodology. Total 132 participants made up the target group and further they were split into 16 small groups of two types. The permanent groups of people pertaining experience to live in social crises like military conflict and related humanitarian crises became the first type, while the newly established psychological self-help groups made up the second type. The second group consisted of people from the war zone in Eastern Ukraine, families of demobilised servicemen, veterans of the ATZ (antiterrorist zone/ JFO (joint forces operation). Various questionnaires, online observation, phenomenological analysis, modelling social and psychological processes in artificially created conditions (role-playing games) were used as the methods to record the group interaction results.

The results of the group work illustrate that the symbolism of the process to cope with complex social situations differs if applied for individual or group experiences. The symbols of individual overcoming process pertain dynamic nature, while the group process is static mainly. Three strategies for coping with complex social situations were identified and described in the article. The constructive strategies envisage that the members of the group self-organize to overcome complex

social situations with the following statements like «I can cope with it» or «Tell me how and I will do it too». The conditional constructive strategies manifest that the member of the group is waiting for the proper situation to start the action: «Search for reasons» and «Forming the readinesses». The destructive strategies presuppose that the help of the group and its synergistic interaction is devalued and is rejected by the group member with comments like «My situation is unique», «Loneliness in the group», «Complexity of the situation».

The practical relevance of the article lies in applying the obtained results during interaction with the groups having experience of coping with complex social situations to further integrate this expertise into life through the symbolization and conscious choice of strategies to overcome such situations.

Keywords: small group; group symbols; symbols of complex social situations; stereotypes of coping with complex social situations; constructive strategies; conditionally constructive strategies; destructive strategies.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси сьогодення вимагають від суспільства та особистості мобільності, швидкого реагування на актуальні виклики, високих адаптаційних можливостей та здатності до інтеграції досвіду, що вкладаються в поняття соціальної компетентності. Численні психотравматичні події (війна, карантин, безробіття, стихійні лиха та інші складні соціальні ситуації) породжують у людини різні типи реагування. Вибір та застосування тієї чи іншої стратегії долання наслідків травматичних подій залежать від досвіду людини, від стратегій, які використовуються в її найближчому оточенні (родині, шкільному і трудовому колективах, різних групах за інтересами) і які вона може собі дозволити в актуальних для неї умовах.

Зазвичай людина переживає складні соціальні ситуації індивідуально. Звернення по допомогу чи відвідування груп самопомогі ще не набули популярності серед населення України. Останнім часом Товариство Червоного Хреста України, ГО «Родини ветеранів АТО/ООС» та інші громадські об'єднання започаткували практику проведення довготривалих груп психосоціальної підтримки, соціально-психологічного супроводу та самопомогі. Вразливі верстви населення можуть відвідувати групи, ділитися власним досвідом, отримувати психологічну фахову підтримку. Фахівці, що працюють з такими групами, мають змогу вивчати різні стратегії проживання їхніми учасниками складних соціальних ситуацій на основі символізації досвіду. Це допомагає, з одного боку, розширити репертуар стратегій учасників груп та зафіксувати їхній минулий досвід у символічній формі, а з другого – дослідити тенденції, особливості процесів відреагування та відновлення, вплив групових процесів на індивідуальні й навпаки. Однак наразі багато досліджень такого роду присвячено

індивідуальному посттравматичному досвіду, тоді як груповим стратегіям подолання приділяється значно менше уваги.

Аналіз останніх досліджень показує, що науковці активно вивчають питання індивідуального та колективного (загальносоціального) реагування на складні соціальні ситуації. Так, дослідженням процесів проживання складних соціальних ситуацій наразі приділяє увагу чимало вітчизняних учених, зокрема С. Богданов (Психологічна підтримка, 2018), О. Вознесенська (2015), Т. Титаренко (2020), Б. Лазоренко (2019), П. Горностай (2018), Л. Чорна (2018), З. Кісарчук (Психологічна допомога, 2015), Г. Мироненко (2015). Серед зарубіжних фахівців, дослідників психологічної травми і стратегій додання складних соціальних ситуацій значний внесок зробили Д. Герман (2015), Н. Конопльова (2015), М. Goin (2003), С. Wastell (2011) та ін. Дослідники наголошують, що ефективне посттравматичне зростання спостерігається у людини, яка усвідомлює наслідки переживання складних соціальних ситуацій, може справитися із сильними емоціями та в змозі спланувати власне майбутнє. На думку науковців, проживання складних соціальних ситуацій є переважно індивідуальним, але воно може відбивати водночас загальнокультурні особливості і типові фізіологічні реакції. Утім, щодо людей, які поділяють досвід проживання складних соціальних ситуацій або криз, групові процеси досі майже не досліджувалися. Наразі є чимало практичних напрацювань, які ще чекають на своє наукове осмислення та узагальнення.

Мета статті – висвітлити результати вивчення стратегій додання складних соціальних ситуацій на основі символізації отриманого досвіду в малих групах, що опинились у кризовій ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Робота проводилась у межах НДР «Психологічні феномени групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях», яка виконувалася лабораторією психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Дослідження було спрямоване на виявлення уявлень, стратегій, стереотипів та символів у членів груп у кризових умовах. Під стратегією додання складних соціальних ситуацій ми розуміємо комплекс дій, які застосовує людина чи група людей задля вирішення ситуації. Стереотипами в цьому випадку будемо називати неусвідомлені звичні патерни поведінки, які транслює людина або група людей під час додання складних соціальних ситуацій. Символами додання складних соціальних ситуацій можна вважати ті образи, які змальовує або називає людина, згадуючи саму ситуацію та своє відновлення після неї. Образи можуть бути абстрактними або конкретними (природними, механістичними, чуттєвими).

У цій статті ми розглянемо виявлені стереотипи додання складних соціальних ситуацій та процес символізації отриманого досвіду в умовах малої групи. Зокрема, буде узагальнено результати практичної роботи автора з групами осіб, яким довелося долати складні соціальні ситуації. Вибірку склали 132 особи (57 чоловіків і 75 жінок), середній вік яких становив 42 роки. Досліджуваних було зібрано в 16 малих груп різного спрямування: 4 групи діяли постійно – це були групи підтримки людей, які перебували в кризових соціальних умовах (ситуаціях воєнних конфліктів та пов'язаних з ними гуманітарних криз); 6 груп було створено вперше зі складу осіб, потерпілих унаслідок криз; ще 2 групи були групами самопомогі для вимушено переселених осіб із зони воєнних дій на сході України, членів родин демобілізованих військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС. Групова робота проводилася на базі Київського відділення Товариства Червоного Хреста України та ГО «Родини ветеранів АТО».

Групову роботу було організовано в чотири етапи: 1) розроблення та апробація авторської анкети «Я в групі» у групах самопомогі для вимушено переселених осіб та ветеранів АТО/ООС, 2) анкетування учасників груп, 3) проведення з учасниками груп авторського семінару «Життєві кризи та складні ситуації», 4) робота за авторською комплексною методикою «Символізація групового досвіду».

Анкета «Я в групі» складалася із 26 питань відкритого типу. Учасники груп відповідали на питання про складні соціальні ситуації, стереотипність взаємодії, символи групи, символізацію власного і групового досвіду, звичні стратегії подолання наслідків складних соціальних ситуацій. (Далі ми опишемо виявлені стереотипи додання складних соціальних ситуацій та символізацію отриманого учасниками груп досвіду). Семінар «Життєві кризи та складні ситуації» складався з таких структурних блоків: знайомство ведучого з учасниками, актуалізація їхніх очікувань; групове обговорення проблематики складних соціальних ситуацій та особливостей їх додання як самостійно, так і в групі; авторська рольова гра «Підтримай мене»; обговорення отриманого досвіду; заповнення анкети «Я в групі». Тривалість семінару становила 3-4 години залежно від потреби групи. Наступним етапом групової роботи стала робота за авторською методикою «Символізація групового досвіду», завдяки якій учасники груп змогли не тільки «намалювати» образи групи та визначити стратегії додання складних соціальних ситуацій, а й проаналізувати власний і груповий досвід їх додання. (Опис авторської методики та

результатів її апробації не є завданням цієї статті, до того ж їх уже описано в інших публікаціях автора).

Зупинімося детальніше на характеристиці кризової ситуації, у якій може перебувати група. Так, ситуація є кризовою, якщо окрема особа або група людей не можуть надалі вирішувати життєві завдання звичним для них способом (Кісарчук, Омельченко, Лазос, Литвиненко, & Царенко, 2012). Це результат напруженості в соціальній взаємодії внаслідок зростання складності ситуації. Кризова ситуація виникає через вплив зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх належать війни, економічний спад, безробіття тощо. Внутрішніми чинниками є ситуації, пов'язані з розвитком групи (наприклад, штормінг або регрес унаслідок якогось потрясіння). Кризовими ситуаціями для групи можуть бути внутрішні конфлікти, які члени групи не можуть розв'язати в компромісний спосіб; екстремальні події в житті одного або кількох членів групи, що впливають на групу загалом і потребують негайного вирішення; зовнішні обставини, що ставлять під загрозу існування самої групи; стадія розпаду групи.

Уявлення групи про складну соціальну ситуацію часто ґрунтуються на символах, які можуть вказувати на стратегії (частіше стереотипні) додання таких ситуацій. Важливим є попередній досвід учасників, який привноситься в поле групи (Левин, 2000) і яким можуть скористатися інші учасники групи. Доречним у контексті дослідження згадати концепцію символу Е. Джонса (Jones), який наголошував на метафоричному створенні символів, тобто осмислено і без використання захисних механізмів (Jones, 1948). Робота з додання складних соціальних ситуацій є свідомою, і символи створюються з огляду на власний досвід, а тому мають метафоричне наповнення. Тобто на символічному рівні відбувається обмін стратегіями та збагачення особистісного досвіду членів групи, що сприяє розвитку групи та консолідації її членів.

Виокремлені учасниками груп символи власної групи містять здебільшого образи природних об'єктів, які можуть бути ресурсом під час проживання кризи. Груповими символами складних соціальних ситуацій найчастіше стають образи опори, допомоги, підтримки та стійкості, які є системоутворювальними в таких ситуаціях (табл.). Символи групи (по суті, автосимволи) та групові символи складної ситуації умовно можна розділити на конкретні та абстрактні, а конкретні – на природні і штучні (соціальні).

Загальна кількість наведених символів групи становила 69 одиниць (без урахування повторюваних як самостійних), а символів власне складних соціальних ситуацій – 13.

Таблиця

**Групові символи складних соціальних ситуацій
та автосимволи групи, яка перебуває в кризових умовах
(питома вага вибору, %)**

Групові символи складних соціальних ситуацій	Питома вага вибору	Автосимволи групи, яка перебуває в кризових умовах	Питома вага вибору
простягнуті долоні	15	соняшник	17
опора	15	квіти	15
сонечко, яке зігрівас промінцями	12	зірки	13
коло любові	12	посмішки	12
книга	12	серце (знак)	10
купка попелу	10	будиночок	10
їжак	9	вулик	9
серце (знак)	5	феєрія фантазій	5
нескінченність	3	коло	3
злам (абстрактний символ)	2	сонечко	3
стіг сина	2	«5»	1
коло людей	2	трикутник як символ ієрархії	1
дуб	1	сад	1

Розгляньмо детальніше процес групової символізації на прикладі роботи новоутвореної групи із членів родин ветеранів АТО/ООС. Учасникам було запропоновано пригадати пережиту ними складну соціальну ситуацію, позначити її якимось символом, а потім також символом позначити процес виходу з цієї ситуації. Інструкція для учасників була такою: «Пригадайте складну соціальну ситуацію, у яку ви потрапили в минулому і з якою впоралися доступними вам на той час способами. Яку ви застосовували стратегію? Визначте, яким символом Ви можете позначити цю ситуацію. Намалюйте цей символ на першому аркуші... Візьміть другий аркуш та намалюйте символ виходу з цієї

ситуації, способу її успішного додання... На третьому аркуші паперу спробуйте намалювати символ, який би був новим, самостійним символом, однак містив елементи попередніх малюнків – символів складної ситуації та її додання, психологічного виходу з неї». Отже, третій малюнок містив елементи перших двох й означав інтеграцію отриманого досвіду у власне життя. Це давало змогу учасникам опинитися ніби поза ситуацією, перевести її в метафоричне поле свідомості, де реальні факти межують з метафоричними уявленнями про неї, а символіка стає орієнтиром, який пояснює та позначає ситуацію, але не несе в собі персональної відповідальності за її вирішення. Потім учасники створювали спільний образ групи та ситуації. Інструкція була такою: «Проговоріть у групі власний досвід та створіть спільний груповий малюнок символу актуальної для групи складної соціальної ситуації та можливі способи її подолання».

Символи як феномен психічної організації досвіду мають багато класифікацій. Так, ще П. Фрідман наголошував, що символи можуть бути індивідуальними та універсальними (Friedman, 1952). Ми вважаємо, що в окремий клас можна виділити також групові символи. Вони можуть бути специфічними для конкретної групи або мати універсальний характер. Ці види символів також можна поділити відповідно до тих метафор, які їх уособлюють. Зазвичай це можуть бути природні об'єкти, абстрактні фігури чи конкретні предмети або символи, які показують характер людських стосунків – соціальні об'єкти. Також ми можемо поділити символи на групи за метою їх застосування, наприклад: символи опори, захисту, підтримки.

Слід звернути увагу насамперед на індивідуальні символи складних соціальних ситуацій. Так, серед них переважають дерева (на початку зламані, пошкоджені, а наприкінці – квітучі), свічки (на початку плавлені, а в кінці – на підставочці, рівні), нитки (на початку заплутані, а наприкінці – уже в клубку чи у виробі), дороги (заплутані – прямі), образи війни (бомба на початку і кафе «Ветерано» – наприкінці), вогнища (польові – факели), двері (замкнені і з ключами), чарівні істоти (дракон і зображення дракона на щиті). Символи мають динамічний характер, тобто змінюються в процесі проживання складної соціальної ситуації, демонструючи розвиток від неконтрольованої стихії (дракон, бомба, вогонь) до результату людського впливу (щит з намальованим драконом, кафе «Ветерано», свічка на підставці). На нашу думку, свідоме позначення символами досвіду проживання складних соціальних ситуацій допомагає людині відобразити весь спектр шляху їх додання. Динаміка тільки віддзеркалює початок і завершення ситуації.

Аналіз символів групи показав, що учасники віддають перевагу природним і соціальним об'єктам. Серед природних – квіти, зірки, серед соціальних – посмішки, серця. Що ж до мети застосування символів, то спільними груповими символами найчастіше ставали символи підтримки (простягнуті долоні, опора, сонечко, яке зігріває промінцями). Зауважимо, що ці символи є загальнолюдськими, тобто універсальними (за класифікацією З. Фрейда), і їх часто використовують благодійні організації як свій логотип.

Цікавим у контексті нашої роботи виявилось прояснення стратегій додання складних соціальних ситуацій у групі. Учасники груп зображували свій досвід статичними символами, які не мають розвитку, на відміну від динамічності індивідуальної символіки. Характерним для групових символів було використання універсальної символіки. Статичний характер символіки ми пояснюємо тим, що процес додання в групі нерівномірно «поділений» між учасниками (хтось завжди активніший, хтось – пасивніший) і кожен учасник не має уявлення про всі групові процеси в цей момент, тому фіксується статистичний символ як орієнтир власної стратегії додання в групі. Подальший аналіз символів продемонстрував діапазон залученості кожного учасника групи в процес додання складних соціальних ситуацій. Так, учасники, що активно намагалися вирішити проблему, використовували активні дії та стратегії, позначали досвід групового додання за допомогою символів підтримки та опори, а ті учасники, які обрали пасивну позицію додання, зображували символіку захисту. Тобто групові стратегії додання складних соціальних ситуацій можна розмістити на лінії: від активного, відповідального вирішення до пасивного, відстороненого спостереження за процесом, – що дає учасникам змогу обирати прийнятну для них стратегію взаємодії в групі.

Групові символи становлять метафоричний, глибинний, архетипний ресурс групи, який функціонує в полі групового несвідомого та допомагає доданню складних соціальних ситуацій. Аналізуючи символи групи щодо досвіду додання складних соціальних ситуацій, можемо виділити такі особливості групового процесу в групах з різним складом учасників. Так, у групах самодопомоги індивідуальні символи мають велику палітру образів, а загальногрупові спираються на загальні (універсальні) для людства символи. У групах вимушено переселених осіб переважають мирні символи здебільшого природного походження, а в групах самодопомоги ветеранів – механічні символи, атрибути закінчення війни. Можемо також зазначити, що учасники груп чітко розділяють індивідуальні та групові символи, однак у разі переживання власної складної ситуації вони змішуються і загально-

групові символи позначаються як індивідуальні. Тобто людина не розділяє символами групу і себе. Зауважимо, що цей феномен може свідчити про потребу в підтримці найближчого оточення, коли злиття символіки підкреслює цю потребу. Також можемо припустити, що нерозділення символів групи і своєї ситуації допомагає людині справлятися з власною ситуацією, бо така символіка стає опорою у вирішенні цих питань. Вона ніби показує, що якщо власних ресурсів людині чомусь забракло, вона має можливість скористатися груповими, зовнішніми для неї, ресурсами.

Хотіли б звернути увагу і на те, що символи, якими учасники груп позначають образ групи та складні соціальні ситуації, мають спільні елементи. Так, одні з них демонструють динамічність образу, відображають розвиток певного природного явища або позитивні перетворення предмета, інші ж показують певний сюжет, послідовність подій у розвитку (на кшталт серії малюнків: дерево зі зламаними гілками – обрізання пошкоджених гілок – квітуче дерево). Крім того, виділено групу символів, що мають абстрактну природу, виражену динаміку, однак їхню логіку без пояснень автора зрозуміти неможливо. Для розшифровки символів можна скористатися відомими інтерпретаціями: концепцією регресу (Калмыкова, 2002), наприклад, чи концепцією архетипів (Юнг, 2016) або їхніх індивідуальних значень для учасників груп (Лебедева, 2006). Групова дискусія дає змогу збагатити уявлення учасників про обрані ними символи і, відповідно, про стратегії долаття складних соціальних ситуацій.

Отже, символізація складної соціальної ситуації допомагає людині інтегрувати власний досвід, «вивести» його з внутрішнього простору та, скориставшись підтримкою групи, зовнішніми ресурсами, знайти оптимальне рішення. Ресурси групи в цьому випадку стають спільними ресурсами для всіх її учасників, своєрідним «орієнтиром» у подоланні наслідків травматичних подій.

За допомогою включеного спостереження за взаємодією учасників груп під час рольової гри «Підтримай мене» в штучно змодельованих умовах було виокремлено конструктивні (члени групи самоорганізуються для долаття складних соціальних ситуацій), умовно-конструктивні (член групи чекає на ситуативну нагоду, щоб почати діяти) і деструктивні (допомога групи та її синергійна взаємодія знецінюються і відкидаються членом групи) стратегії долаття складних соціальних ситуацій.

До *конструктивних* стратегій ми відносимо активні дії з пошуку оптимальних варіантів виходу із ситуації із залученням членів групи або відповідних до проблематики ситуації фахівців: «Я зможу подолати»

або «Розкажіть – і я зроблю». Перша стратегія – «Я зможу подолати» – будуватиметься на вірі у свої сили, на наявності в досвіді учасника групи позитивних результатів долаття інших складних соціальних ситуацій. Така людина намагається відшукати ресурси в собі, має досвід батьківської родини, коли отримувала необхідну підтримку і могла спиратися на інших у процесі долаття. Також учасники груп зазначали, що їм допомагає обирати таку стратегію досвід участі у спортивних змаганнях, музичних і танцювальних конкурсах, предметних олімпіадах і т. ін. Вони повідомляли, що їхня віра в себе спирається на реальні факти долаття, коли вони мають право на помилку і в разі потреби – час на її виправлення. Це доросла, адекватна позиція щодо проживання складних соціальних ситуацій. Стратегія «Розкажіть – і я зроблю» також спирається на адекватний погляд на складну соціальну ситуацію. Але ця стратегія відрізняється від попередньої тим, що людина від самого початку долаття шукає фахівців, які їй можуть допомогти. Вона оцінює ситуацію як таку, яка потребує додаткових знань та ресурсів, і які їй може надати відповідний професіонал. Ці стратегії людина може використовувати як самостійні, а може поєднувати їх задля вирішення питання. Особливістю конструктивних стратегій є активна дія людини, спрямована на пошук виходу зі складної соціальної ситуації, коли сильна позиція «я зможу» поєднується з постулатом: «самотужки» або «за допомогою фахівців». У цих стратегіях немає місця для позицій безсилля, неможливості та фатальності ситуації.

Умовно-конструктивні стратегії (за певних умов можуть перетворюватися в деструктивні) спрямовані на пошук причин ситуації, коли презентується лише демонстрація готовності діяти, а не сама дія: «Пошук причин» та «Формування готовності». Вибір цих стратегій, імовірно, свідчить про нездатність чи небажання людини справлятися з негараздами самостійно. Зовнішньо стратегія «Пошук причин» виглядає як готовність до дії, але при цьому людина має готовність, а не наснагу почати діяти. У неї немає мотиву: розкажіть – і я зроблю. Такі люди потребують постійної уваги з боку фахівців, але очікувати на результативність кризового втручання – марна справа. Учасники груп описують своє становище такими словами: «оце в мене так і чому», «я не знаю, що з цим робити», «у мене так завжди після події», «немає виходу». Стратегія «Формування готовності» демонструє інфантильне бажання бути керованим і при цьому не відповідати за наслідки або взагалі брак бажання долати кризові стани. Зазвичай особи, які керуються цим стереотипом, скаржаться групі на численні перешкоди на шляху долаття, виявляючи нездатність діяти цілеспрямовано, або, маючи неусвідомлену вигоду від власного стану, імітують свою

активність. Для позначення цієї стратегії характерні такі вислови, як «я все зроблю, що Ви скажете», «треба прислухатися й діяти», «я скажете», «я спробую».

Деструктивні стратегії характеризуються неприйняттям зовнішньої допомоги: «Моя ситуація унікальна», «Самотність у групі», «Складність ситуації». Розгляньмо їх детальніше. Так, для стратегії «Моя ситуація унікальна» характерне розуміння, що треба зі своєю бідю справлятися самотужки, бо ніхто не зможе дати їй раду, а згода на допомогу ззовні може бути свідченням слабкості та фактично виставляння себе безпомічним у кризовій ситуації, що неприпустимо з погляду професійної компетентності. Цю стратегію учасники груп позначали такими когнітивними конструктами: «ми не знали, що робити, бо ніхто не робив цього раніше», «нашу біду люди не зрозуміють», «краще промовчати». «не треба просити про допомогу», «нам ніхто не допоможе», «який психолог зрозуміє, що зі мною», «просити про допомогу соромно». Стратегія «Самотність у групі» відображає знецінення особистістю чи групою власних переживань, намагання за будь-яких обставин зберегти ілюзію благополуччя або перекреслити, витіснити подію, не проживши її. Таке когнітивне узагальнення демонструє також психологічні захисні механізми, коли переживання складної соціальної ситуації спричинює нестерпний емоційний біль і коли неможливо з ним справлятися. Вона позначається такими висловами: «все ОК», «нічого страшного, справляємося», «якось буде», «так нічого не сталося». Наступна стратегія – «Складність ситуації» – демонструє невіру в дієвість допомоги, у компетентність тих, хто хоче допомогти, з одного боку, і навмисне применшення потреби в сторонній допомозі – з другого. Це як ставити під сумнів результативність допомоги: «якщо у вас нічого не вийде, то що з цього буде – краще б не починали». Таке ставлення до можливої допомоги ніби підкреслює унікальність переживання, з яким неможливо справитися навіть професіоналам. Тобто людина каже собі: «Це нестерпно, з таким ніхто не може справитися – і ніхто не зможе допомогти». Таке ставлення до своїх станів показує, що людина переживає стадію відмови в процесі проживання кризової події: «такого зі мною не могло статися» або «таке пережити неможливо». Для цієї стратегії характерні такі конструкти: «і що ви можете тут зробити?», «а що, є хтось, хто допоможе?», «іншим потрібніше», «і що буде?», «нащо вам мої проблеми?».

Практична/соціальна значущість роботи. Проведена робота дає змогу фіксувати процеси символізації досвіду долання складних соціальних ситуацій та подальшої побудови відповідних стратегій.

Подолання кризових ситуацій у малих групах допомагає знижувати соціальну напруженість, коли йдеться про роботу з вразливими категоріями населення: люди можуть спиратися на ресурси своїх груп у складних для них ситуаціях. Результати роботи стануть також у пригоді ведучим аналогічних груп, оскільки розкривають процес долаття складних соціальних ситуацій у групі, фіксуючи етапи їх проживання, що, безперечно, сприятиме компетентному супроводу динаміки групи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Групова робота висвітила особливості символізації досвіду проживання складних соціальних ситуацій, де індивідуально пережиті ситуації відображаються в динаміці змін і трансформацій, а групові мають статичний характер символів. Також визначено притаманні учасникам груп стратегії долаття складних соціальних ситуацій: конструктивні, умовно-конструктивні та деструктивні. Описані стратегії відображають процес символізації досвіду долаття таких ситуацій. Наприклад, індивідуальними символами в разі актуальної особистісної складної ситуації стають загальнолюдські (універсальні) символи. Учасники груп використовують природні, предметні та абстрактні зображення, які демонструють динамічність розвитку, сюжетність або внутрішню логіку виділених символів.

Проведена групова робота не може претендувати на всеохопність, а наявність певних закономірностей – на універсальність. Подальші дослідження можуть розгортатися в декількох напрямках. Так, ми вважаємо перспективними дослідження малих груп з погляду їхньої ресурсності для осіб, що перебувають у таких ситуаціях. Також цікавими для психологів будуть дослідження групових упереджень щодо стратегій долаття складних соціальних ситуацій. Вважаємо, що виявлення певних закономірностей у процесі символізації і стереотипізації отриманого досвіду долаття складних соціальних ситуацій у групі чи індивідуально також може становити інтерес для науковців.

Отже, символізація досвіду допомагає інтегрувати отримані результати успішного долаття кризових подій та вибудовувати перспективи розвитку групи й особистості в ній, виводить досвід у метапозицію, що сприяє більш ефективному опрацюванню пережитого. Вивчення символів групи також дає змогу більш ефективно використовувати їх у соціальній рекламі, логотипах громадських об'єднань тощо. Пояснення сенсу подій у символічній формі уможливує осмислення та використання цих знань у власному житті, коли залишається досвід долаття і є потреба у визнанні успішності цього долаття. Виявлені та описані групові стратегії долаття стануть у пригоді соціальним і практичним психологам, полегшать розпізнавання

цих стратегій під час роботи з групами, що сприятиме пошуку конструктивних шляхів долаття складних соціальних ситуацій або опануванню не властивих людині або групі стратегій задля виходу з таких ситуацій.

Висловлюємо подяку всім учасникам груп за їхню щирість та бажання поділитися власним досвідом. Також щиро вдячні Товариству Червоного Хреста України та ГО «Родина ветеранів АТО/ООС» за можливість співпраці та сприяння проведенню цієї роботи.

Список використаних джерел

Богданов, С., & Залеська, О. (2018). *Психосоціальна підтримка в кризовій ситуації*. Київ: Пульсари.

Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2015). *Арт-терапія у подоланні психічної травми*. Київ: Золоті ворота

Вольнова Л. М. (Ред.) (2012). *Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

Герман, Д. (2015). *Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки насилля – від знущань в сім'ї до політичного терору*. Львів: Вид-во Старого Лева.

Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 8 (22), 89–114.

Калмыкова, Е. С., & Падун, М. А. (2002) Ранняя привязанность и ее влияние на устойчивость к психической травме. *Психологический журнал*, 23 (5), 88–105.

Кісарчук, З. Г., Омельченко, Я. М., Лазос, Г. П., Литвиненко, Л. І., & Царенко, Л. Г. (2015). *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій*. Київ: Логос.

Коноплева, И. Н., & Калягин, Ю. С. (2011). Саморегуляция психических состояний как элемент психологической готовности к деятельности в экстремальных условиях. *Психология и право*, 4. Взято из <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2011/n4/49298.shtml>

Лазоренко, Б. П., & Кальницька, К. О. (2019). Теоретична модель соціально-психологічного супроводу реадaptaції ветеранів Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил в умовах гібридних війни і миру. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44 (47), 26–36.

Лебедева, Л. Д., Никонорова, Ю. В., & Тараканова, Н. А. (2006). *Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии*. Санкт-Петербург: Речь.

Левин, К. (2000). *Теория поля в социальных науках*. Санкт-Петербург: Речь.

Мироненко, Г. В. (2015). Проживання нового наративу як спосіб психологічної реабілітації у посттравматичній ситуації. *Київський науково-педагогічний вісник*, 6 (06), 71–76.

Титаренко, Т. М. (2020). Соціально-психологічний супровід посттравматичних особистісних трансформацій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 59–68.

Чорна, Л. Г., & Слюсаревський, М. М. (2016). Поведінка дитини в пожежонебезпечних ситуаціях і методики її дослідження. В *Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до Європейського простору*, Матеріали 18 Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників (с. 265–267). Київ: ІДУЦЗ.

Юнг, К. (2016). *Архетип и символ*. Москва: Канон+РООИ «Реабилитация»

Friedman, P. (1952). The Bridge: A Study in Symbolism. *The Psychoanalytic Quarterly*, 21(1), 49–80. doi: 10.1080/21674086.1952.11925866

Goin, M. (2003). The «Suicideprevention contract»: A dangerous myth. *Psychiatric News*, (38), 3–7.

Jones, E. (1948). *The theory of symbolism, in Papers on Psychoanalysis*. (5th edn.). London: Hogarth.

Wastell, C. (2011). *Understanding trauma and emotion: Dealing with trauma using an emotion focused approach Australia*. Crows Nest: Allen & Unwin.

References

Bohdanov, S., & Zaleska, O. (2018). *Psykhosotsialna pidtrymka v kryzovii sytuatsii*. Kyiv: Pulsary. (in Ukrainian)

Chorna, L. G., & Slyusarevskyy, M. M. (2016). Povedinka dytyny v pozhezhonebezpechnykh sytuatsiiah i metodyky yii doslidzhennia. In *Suchasnyi stan tsyvilnoho zakhystu Ukrainy: perspektyvy ta shliakhy do Evropeiskoho prostoru*, Materialy 18 Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii riatuvalnykiv (pp. 265–267). Kyiv: IDUTsZ. (in Ukrainian)

German, D. (2015). Psykholohichna travma ta shliakh do vyduzhannia. Naslidky nasyllia – vid znushchan v simi do politychnoho teroru. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. (in Ukrainian)

Goin, M. (2003). The «Suicideprevention contract»: A dangerous myth. *Psychiatric News*, (38), 3–7. (in English)

Gornostai, P. (2019). Grupovi zakhyni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy. *Problemy politychnoi psykholohii*, 8 (22), 89–114. (in Ukrainian)

Friedman, P. (1952). The Bridge: A Study in Symbolism. *The Psychoanalytic Quarterly*, 21:(1), 49–80. doi: 10.1080/21674086.1952.11925866 (in English)

Jones, E. (1948). *The theory of symbolism, in Papers on Psychoanalysis*. (5th edn.). London: Hogarth. (in English)

Kalmykova, E. S., & Padun, M. A. (2002). Rannyya privyazannost i eye vliyaniye na ustoychivost k psikhicheskoy travme. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 23 (5), 88–105. (in Russian)

Kisarchuk, Z. H., Omelchenko, Ya. M., Lazos, G. P., Lytvynenko, L. I., & Tsarenko, L. G. (2015). Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii. Kyiv: Lohos. (in Ukrainian)

Konopleva, I. N., & Kalygin, Yu. S. (2011). Samoregulyatsiya psikhicheskikh sostoyaniy kak element psikhologicheskoy gotovnosti k deyatelnosti v ekstremalnykh usloviyakh. *Psikhologiya i pravo*, 4. Retriw from <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2011/n4/49298.shtml> (in Russian)

Lazorenko, B. P., & Kalnytska, K. O. (2019). Teoretychna model sotsialno-psykholohichnoho suprovodu readaptatsii veteraniv Antyterorystichnoi operatsii / Operatsii obiednanykh syl v umovakh hibrydnykh viiny i myru. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 44 (47), 26–36. (in Ukrainian)

Lebedeva, L. D., Nikonorova, Yu. V., & Tarakanova, N. A. (2006). *Entsiklopediya priznakov i interpretatsiy v proektivnom risovanii i art-terapii*. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

Myronenko, H. V. (2015). Prozhyvannia novoho naratyvu yak sposib psykholohichnoi reabilitatsii u posttravmatychnii sytuatsii. *Kyivskyi naukovopedahohichnyi visnyk*, 6 (06), 71–76. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2020). Sotsialno-psykholohichniy suprovid posttravmatychnykh osobystisnykh transformatsii. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 45 (48), 59–68. (in Ukrainian)

Yung, K. (2016). *Arkhetip i simbol*. Moscow: Kanon ROOI «Reabilitatsiya». (in Russian)

Volnova, L. M. (2012). *Psykhosotsialna dopomoha v roboti z kryzovoiu osobystistiu*. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L., & Sydorkina, M. Yu. (2015). *Art-terapiia u podolanni psykhičnoi travmy*. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Wastell, C. (2011). *Understanding trauma and emotion: Dealing with trauma using an emotion focused approach Australia*. Crows Nest: Allen & Unwin. (in English)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

УДК 159.98

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-49>

Белік Наталія Олексіївна

аспірат Університету сучасних знань,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-4548-6182

Natabelik0603@gmail.com

ЗМІСТ І СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ФАХОВОЇ РІЕЛТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Метою статті є окреслення змісту і структурних складових психологічної готовності до професійної діяльності ріелтора.

На основі **аналізу** останніх досліджень та публікацій, присвячених проблемі професійного розвитку фахівців різних видів трудової діяльності, здійснено спробу визначити зміст психологічної готовності до професійної діяльності, пов'язаної з фахом ріелтора. Зокрема, охарактеризовано три основні методологічні підходи до сучасного трактування поняття психологічної готовності до діяльності фахівця: структурно-функціональний, особистісний, особистісно-діяльнісний. Виокремлено складові психологічної готовності до праці фахового ріелтора, а саме: когнітивну, особистісну, комунікативну.

У результаті емпіричного дослідження визначено структурні складові психологічної готовності до роботи ріелтора, а саме: а) особистісні (орієнтація на свободу, орієнтація на результат, екстраверсія, досягнення особистого успіху, самоконтроль, практичність, емоційна стійкість, універсалізм, самостійність); б) когнітивні (зміст роботи, фактори пізнання результатів поведінки та пізнання класів поведінки, розвиток соціального інтелекту загалом); в) комунікативні (самовладання, спрямованість на досягнення компромісу). Встановлено, що психологічна готовність як первинна фундаментальна умова успішного виконання ріелторської діяльності має різну міру сформованості у фахівців залежно від стажу їхньої роботи в професії. Проте значуща вираженість змістових складових в усіх досліджуваних групах свідчить про те, що саме ці якості є визначальними в професійній діяльності ріелтора. Зміст психологічної готовності складають такі параметри компонентів: особистісний, комунікативний, когнітивний.

Перспективи практичного застосування результатів пов'язані з актуальними проблемами переорієнтації фахівців відповідно до вимог часу; практичною організацією підготовки (навчання і перенавчання) майбутніх фахівців ріелторської діяльності; урахуванням і корекцією стилевих і типологічних особливостей ріелторів; добором обдарованих фахівців для виконання ріелторської роботи на сучасному ринку праці.

Ключові слова: психологічна готовність до ріелторської діяльності; структура психологічної готовності; зміст психологічної готовності до ріелторської діяльності.

Natalia O. Belik

Postgraduate University of Modern Knowledge

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-4548-6182

Natabelik0603@gmail.com

CONTENT AND STRUCTURE OF PSYCHOLOGICAL READYNESS TO PROFESSIONAL REALTY ACTIVITY

The **purpose** of the article is outlining the content and components of psychological readiness for being a professional real estate agent.

Having **analyzed** recent studies and publications uncovering challenges in professional development of various experts, an attempt to determine the content of psychological readiness to act as a real estate agent has been made. There have been outlined three basic methodological approaches that help interpreting the concept of psychological readiness to become a specialist, namely, (1) structural and functional, (2) personal, and (3) personal and pro-active. Apart, there were identified the components of psychological readiness to work as a real estate agent, namely, cognitive, personal, and communicative.

The empirical research **resulted** in identifying structural components of psychological readiness to act as a real estate agent. These were: a) personal (orientation on freedom, focus on the results, extraversion, achieving personal success, self-control, practicality, emotional stability, universalism, and independence); b) cognitive (work content, factors of cognition of behavior results and knowledge of behavior classes, development of social intelligence in general); c) communicative (self-control, focus on achieving a compromise). It has been established that psychological readiness as a primary fundamental condition to successfully act as a real estate agent can have various forms of readiness among the specialists depending on their experience in the profession. However, the criteria expressiveness in all target groups illustrate that these very qualities are determinative for a real estate agent. The psychological readiness in total consists of personal, communicative and cognitive parameters.

The prospects for further practical application of the achieved results are associated with the following: (1) current challenges to refocus experts in accordance with time requirements; (2) practical organization of trainings (training and retraining)

for future experts in real estate activities; (3) consideration and correction of the style and typological characteristics of real estate agents; (4) the selection of gifted professionals to perform real estate work in the modern labor market.

Key words: psychological readiness for real estate activities; structure of psychological readiness; content of psychological readiness to work as a real estate agent.

Постановка проблеми. Відомо, що професійні зміни пов'язані з особистісним та професійним розвитком людини, її життєвим шляхом. Процес вибору професії і подальшої професіоналізації зумовлюється насамперед особистісними рисами (стресостійкість, гнучкість, креативність та ін.), які визначають значною мірою конкурентоспроможність людини, її здатність до неперервного професійного розвитку, навчання (набуття нових кваліфікацій або перекваліфікації), зміни типу професії, кар'єри тощо. У процесі неперервного професійного розвитку визначальними стають рівень освіти (зокрема наявність вищої освіти), рівень загальної професійної підготовки, належність до професійної спільноти та субкультури, уміння опрацьовувати нову інформацію і поповнювати знання. Дослідники зазначають, що саме від міри сформованості соціально-психологічної готовності людини, конкурентоздатності працівника на сучасному ринку праці залежать успішність його працевлаштування, здатність до активного пошуку місця роботи, володіння навичками цього пошуку, здатністю до зміни професії, місця помешкання та ін. (Пілецька, 2014).

Провідним видом діяльності дорослої людини є, безперечно, праця (за Є. Климовим), навчально-професійна діяльність (Власова, 2019). Вважається, що професійний досвід, реалізація фахівця в професії, а отже, відчуття потреби людини зумовлюють компенсаторні ефекти щодо особливостей онтогенетичних змін психічного, особистісного розвитку працівника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічної готовності до діяльності є наразі досить добре розробленою в загальнопсихологічному контексті. Як приклад можна навести дослідження психологічної готовності до діяльності спортсменів (Ложкін, Воляннюк, & Колосов, 2020), операторів (Ходырев, 2003), льотчиків (Геллерштейн, 2018), військових (Колесніченко, Мацегора, & Воробйова, 2016; Потапчук, & Лазоренко, 2013), музикантів (Бочкарев, 2008), педагогів (Траверсе, 2009) та ін. Дослідники вивчають, зокрема, специфіку змістових особливостей, розглядають значення одиниць у структурі цього феномену. Психологічну готовність тлумачать як: а) стан (ситуативний, тимчасовий, спеціальний функціональний, психологічний) (Горгома, 2007); б) спрямованість особистості, її свідомості на

виконання певного виду предметної діяльності (Ходырев, 2003); в) інтегративну здібність (Балл, 2017); г) провідну рису або систему рис особистості (Потапчук, & Лазоренко, 2013); д) настановлення як неусвідомлюваний стан, який передує тому чи іншому виду діяльності і визначає її (Горгома, 2007); універсальний стан готовності до певної активності (Ханова, 2012); є) ставлення до виконуваної діяльності (Шадриков, 2013) тощо.

Отже, **метою статті** є окреслення змісту та структурних складових психологічної готовності до професійної діяльності ріелтора.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виокремлюючи конкретні критерії в трактуванні змісту феномену психологічної готовності до професійної діяльності, дослідники розглядають такі *основні підходи*: структурно-функціональний (Нерсисян, & Пушкин, 1969), особистісний (Сердюк, 2014; Шадриков, 2013), особистісно-діяльнісний (Дьяченко, Кандыбович, & Пономаренко, 1985; Ралко, 2015).

Згідно із *структурно-функціональним підходом* психологічну готовність розглядають як стан (тимчасовий або тривалий) психологічних функцій, що за умов сформованості та внутрішнього резерву можливостей особистості забезпечують високий рівень досягнень під час виконання того чи іншого виду діяльності. Психологічна готовність як стан має «складну динамічну структуру і містить такі компоненти: мотиваційний (відповідальність за виконання завдань, почуття обов'язку); орієнтаційний (знання та уявлення про особливості та умови діяльності, її вимоги до особистості); операціональний (володіння способами і прийомами діяльності, необхідними знаннями, навичками, вміннями, процесами аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення тощо); вольовий (самоконтроль, самообілізація, вміння управляти діями, з яких складається виконання обов'язків); оцінний (самооцінка своєї підготовленості і відповідності процесу вирішення професійних завдань відповідно до оптимальних зразків» (Дьяченко, Кандыбович, & Пономаренко, 1985, с. 37). Також ідеться про образ структури дії, яку потрібно здійснити; загальний психофізіологічний стан; психологічну спрямованість особистості на виконання необхідних дій. Дослідники вважають, що достатня розвиненість і вираженість цих складових та їхня цілісна єдність є показником високого рівня готовності фахівця, його активності, самостійності, творчості в процесі трудової діяльності. Розрізняють види психологічної готовності, пов'язані з вирішенням конкретних завдань, які визначають успішність діяльності в трудовому процесі: тривалу (фахівець-професіонал), тимчасову (як так званий передстартовий стан), звичну, підвищену, знижену (Ралко, 2015).

Психологічну готовність трактують як суб'єктивний стан особистості, що вважає себе здатною та підготовленою до виконання певної професійної діяльності в умовах відповідної професійної ситуації і прагне її виконувати (Бозаджиев, 2015). Психологічну готовність до змін як один із видів психологічної готовності дослідники вважають соціально-психологічним ставленням до об'єктивної або суб'єктивної невизначеності, яка детермінується темпоральністю ситуації та пов'язана з настановленням на відповідну поведінку в умовах плінності ситуації з урахуванням набутого раніше досвіду. Така готовність є ключовим компонентом загальної готовності до діяльності, яка визначається психологічними факторами: наявністю знань, умінь і навичок у відповідній сфері, а також охоплює загальну інформованість про події та їх наслідки, рівень підготовленості. Високий рівень її сформованості та розвиненості сприяє більш успішному виконанню фахівцем трудових обов'язків, грамотному використанню здобутого раніше досвіду, особистісного потенціалу, застосуванню найбільш коректних й ефективних способів саморегулювання та адекватного реагування на зміни професійної ситуації (Терехин, 2018).

Психологічна готовність до функціонування в динамічному, мінливому сучасному трудовому процесі відбивається в дотриманні працівниками позитивної думки щодо необхідності організаційних змін; упевненості в позитивних наслідках таких змін як для самого фахівця, так і для організації; усвідомленні та прийнятті персональної відповідальності за впроваджувані ініціативи (Наумцева, 2016).

У контексті *особистісно-діяльнісного підходу* психологічну готовність розглядають як кінцевий результат підготовки до певної професійної діяльності (Климов, 2007; Маркова, 1996); як складне особистісне утворення, багатопланову і багаторівневу структуру якостей, властивостей і станів, які у своїй цілісності становлять підґрунтя для успішного виконання фахівцем відповідної діяльності (Дьяченко, Кандыбович, & Пономаренко, 1985). Ідеться про психологічну готовність як стійку характеристику особистості і водночас як суттєву передумову цілеспрямованої діяльності, яка охоплює ціннісно-мотиваційний, когнітивний та операційно-діяльнісний компоненти.

Готовність до змін, як частковий вид загальної психологічної готовності особистості, виникає на певному етапі її функціонування як специфічного процесу. Готовність до змін є результатом орієнтаційно-пошукової вольової поведінки, її усвідомлення. Ці трансформації можуть привести до звершень, досягнень, нововведень, розвитку, свободи, збагачення – отже, до ефективних змін у суб'єктивній та об'єктивній реальностях особистості. Позаяк недостатньо розвинена або

й неформована психологічна готовність призводить до неефективної пошукової поведінки особистості, викликає внутрішній спротив змінам, що спричинює помилкові стратегії поведінки. Розвинена готовність до змін розширює поведінкові патерни, варіативність рішень і способів досягнення, збагачує мотиваційну сферу особистості (Бринза, 2014).

Психологічну готовність у межах *особистісного підходу* розглядають у контексті психічного та особистісного розвитку, пов'язуючи її з усвідомленням особистістю своїх потреб, цілепокладанням, мотивацією, цілеспрямованою активністю особистості (Пуни, 1973). Психологічна готовність впливає на формування оптимальної працездатності і є передумовою успішної, продуктивної професійної діяльності (Карамушка, & Толков, 2013; Кокун, 2012; Моляко, 1989; Шадриков, 2013).

Психологічна готовність, як інтегровані когнітивні (у свідомості, мисленні) та особистісні (інтелектуальні, психічні, психофізичні) новоутворення, є підґрунтям для продуктивного виконання професійної діяльності (Рибалко, 2008). Це складне особистісне утворення, що визначається двома особливостями. З одного боку, це прагнення оволодіти новою професійною діяльністю, а з другого – здатність, підготовленість до професійної діяльності, де мотиваційна сфера є визначальною у формуванні готовності до зміни діяльності. Насамперед ідеться про визначення мети, розроблення плану, схем подальшої діяльності відповідно до своїх потреб. На етапі втілення готовності фахівець здатен визначати та застосовувати коректні засоби для досягнення конкретного результату (Зеер, & Симанюк, 1997, с. 35).

Готовність передбачає не лише різного роду усвідомлені і неусвідомлені настановлення щодо визначених форм реагування, а й моделі ймовірнісної поведінки, оптимальні способи діяльності, оцінку своїх можливостей щодо можливих труднощів та досягнення визначеної мети. На думку більшості дослідників, психологічна готовність до діяльності є інтегральним соціально-психологічним явищем, формою зв'язку професійної спрямованості з іншими визначальними рисами особистості (світоглядом, життєвими настановленнями, духовними цінностями), з її морально-вольовою та емоційною сферами. Вирішальну роль відіграють особистісні чинники (суб'єктивні фактори), одним з яких є інтерес до змісту, процесу діяльності, а не лише до його результатів. Інтерес особи до діяльності, «зацікавленість нею самою як метою, а не лише як засобом досягнення якоїсь іншої мети (заробітку, статусу тощо) є показником наявності у неї задатків, потенційних здібностей до цієї діяльності. Необхідно з'ясувати, чи інтерес викликає зміст професії з урахуванням її труднощів та «буденної рутини», чи лише її зовнішні атрибути та ефекти, її популярність» (Москалець, 2013).

Узагальнюючи результати теоретичного дослідження психологічної готовності та її структурних компонентів, можемо висувати, що мотиваційний компонент виокремлює більшість дослідників (Дьяченко, Кандыбович, & Пономаренко, 1985). Також беруться до уваги орієнтаційний, пізнавально-операційний, інтеграційний (Пехота, 1997) та змістовий, діяльнісний, креативний (Литвиненко, 2005) компоненти. Психологічна готовність до того чи іншого виду діяльності є особистісною якістю, інтегральним вираженням усіх підструктур особистості. Готовність має певну структуру і багаторівневу будову. Основними психологічними компонентами готовності до трудової діяльності як стійкої характеристики особи є знання, уміння, навички, мотиви діяльності (Моляко, 1989). Найчастіше йдеться про такі компоненти психологічної готовності до діяльності, як мотиваційний, змістовий та операційний.

Відмінності у визначенні змістових складових психологічної готовності до діяльності та її структури можна пояснити предметною спрямованістю того чи іншого дослідження, методологічним підходом, покладеним в його основу, нагальними потребами практики. Це, відповідно, сприяє накопиченню інформації щодо змісту, функцій психологічної готовності в різних сферах професійної діяльності.

На основі аналізу основних підходів до тлумачення явища та структури психологічної готовності до діяльності ми розробили теоретичну модель психологічної готовності до ріелторської діяльності. Офіційно ріелтор має бути фахівцем, який виконує професійну діяльність на підставі ліцензії (якщо цього вимагає закон), працює в штаті ріелторської фірми на підставі трудового договору, договору підряду або договору доручення з нею як індивідуальний підприємець без створення юридичної особи, зареєстрований у встановленому законом порядку (Должностная инструкция риэлтора, 2019). Теоретична модель психологічної готовності до ріелторської діяльності ґрунтується на компетентнісному підході і містить такі структурні компоненти: когнітивний, особистісний, комунікативний. Результатом сформованості готовності за змістом (видами професійної готовності – когнітивної, особистісної, комунікативної) цих компонентів є види компетентностей (загальна, спеціальна; когнітивна, соціально-комунікативна; соціально-інформаційна, індивідуально-професійна/особистісно-професійна) (табл.). У структурі психологічної готовності до ріелторської діяльності виокремлено три компоненти, які розкривають зміст видів психологічної готовності до діяльності: *когнітивний, особистісний, комунікативний*.

Таблиця

**Зміст і структура психологічної готовності
до фахової рієлторської діяльності**

Психологічна готовність до діяльності рієлтора		
когнітивна	особистісна	комунікативна
предметно-професійна обізнаність	індивідуально-психологічні риси	основні комунікативні орієнтації та їх супідрядність
соціальний інтелект	мотивація професійної діяльності зовнішня/внутрішня	
професійне мислення	фактори задоволеності/незадоволеності працею	вольова саморегуляція
	цінності	
Компетентності		
спеціальна		загальна
когнітивна	соціально-комунікативна	
	соціально-інформаційна	
	індивідуально-професійна/особистісно-професійна	

Зміст когнітивної готовності охоплює предметно-професійну обізнаність, соціальний інтелект, особливості професійного мислення.

Особистісну готовність (тобто особистісний компонент) визначають індивідуально-психологічні риси, зміст і структура мотивації професійної діяльності, фактори задоволеності/незадоволеності працею; особливості спрямованості, ціннісні орієнтації працівника. Професійна мотивація як процес і результат може набувати різних видозмін залежно від етапу професіоналізації, якості професіогенезу та статусу суб'єкта праці. Отже, можна виокремити такі види мотивації: а) самореалізація потенціалу особистості в професійній діяльності, особистісний розвиток; б) працевлаштування майбутнього фахівця; наявні настановлення щодо ситуації працевлаштування (егоїзм/альтруїзм; процес (праця як гра/результат (праця як робота); свобода/влада; в) зміна типу професійної діяльності; г) працевлаштування безробітного як спроба зняти суперечності щодо внутрішніх спонукань та зовнішніх впливів на особистість. Дослідження свідчать, що мотиваційними чинниками працевлаштування особи, яка змінює професію або фах (так званого тимчасового безробітного), здебільшого є потреби, які актуалізуються в ситуації безробіття (матеріальні та соціальні – в афіліації, самовираженні, визнанні, у досягненні успіху; у

безпеці, можливості самостійно вирішувати життєві проблеми) (Башук, 2010).

Власне зміст мотиваційного компонента психологічної готовності до зміни професії формують: позитивне ставлення до професії, інтерес до неї, бажання самовдосконалення у професії, предметно–професійна спрямованість тощо (Зеер, & Сыманюк, 1997; Ільїна, 2008). У змісті мотиваційного компонента психологічної готовності до зміни професії та перенавчання щодо професійної ріелторської діяльності можна виокремити такі складові: заробітну платню; умови праці (які на психофізіологічному рівні пов'язані зі здоров'ям та працездатністю працівника); потребу в самовдосконаленні; прагнення до змін; потребу нових соціальних контактів, відносин тощо.

Реалізація процесу становлення професіонала в новій професії, якщо ріелтором прагне стати особа, що має досвід іншої професійної діяльності, вимагає засвоєння нових правил і норм професії. Завдяки цьому стає можливим більш глибоке усвідомлення себе як професіонала в цілісному процесі професійного розвитку. Це виявляється у формуванні психологічної готовності особи до виконання нових завдань за обраною професією (спеціалізацією в професії). Під час цього процесу відбувається здебільшого спрямована зміна професійної Я-концепції (що має змінити співвідношення особистісного і професійного розвитку та саморозвитку), удосконалення і розкриття нових професійних та особистісних рис, пов'язаних з виконанням ріелторської діяльності.

Когнітивний компонент психологічної готовності до зміни професії та перенавчання містить такі складові: рівень освіченості та кваліфікації; прагнення до саморозвитку; відкритість до засвоєння нових знань; усвідомлення можливості реалізації своїх знань, умінь та навичок у професійній діяльності ріелтора. Когнітивна готовність позначається на рефлексивності, мірі сформованості професійного мислення, його гнучкості та критичності, загальній пізнавальній активності, готовності опрацьовувати постійно нові блоки інформації різної генези та рівнів узагальнення.

Комунікативний компонент (комунікативну готовність) складають основні комунікативні орієнтації у взаємодії з іншими, особливості їх співвідношення, вольова саморегуляція, наполегливість та самовладання. В ідеалі у працівника мають сформуватися професійно-рольова ідентичність щодо професійної спільноти ріелторів, відносно стале самоусвідомлення та сприйняття себе суб'єктом професійної діяльності; емоційна стійкість; переважання позитивних внутрішніх мотивів професійної діяльності, професійного самовдоско-

налення; здатність до вольової дії щодо подолання комунікативних обмежень у реалізації професійних завдань. Емоційна коректність (що відображає емоційну зрілість працівника), стресостійкість (що має прояв у соціальній сміливості), креативність (як готовність до нового в діяльності), наполегливість (як усвідомлене спрямування зусиль на реалізацію поставленої мети), сформований персональний таймменеджмент – усе це свідчить про сформовані навички самоорганізації та соціальної відповідальності ріелтора.

Психологічна готовність є системою взаємопов'язаних властивостей і станів особистості, свідомості та діяльності працівника, яка визначає міру (рівень і обсяг) компетентності, динамічність, інтенсивність, ефективність (ресурсну продуктивність) його професійної діяльності. Значущі стійкі індивідуально-психологічні, особистісно-професійні якості ріелтора визначатимуть особливості усвідомлення ним індивідуального стилю професійної діяльності як фахівця певної спеціалізації. Для дослідників становить інтерес, зокрема, зв'язок між віком особи і стажем її професійної діяльності особистості (Власова, 2019; Кокун, 2012).

Вибірка. Щоб з'ясувати зміст і структурні компоненти психологічної готовності до професійної діяльності ріелтора, ми провели емпіричне дослідження. У ньому взяли участь 130 осіб, серед яких 27 чоловіків (20,8 %) і 103 жінки (79,2%). Вік досліджуваних становив від 20 до 60 років. За критерієм віку вибірку було розподілено на три групи, а саме: 1) 20–30 років (38,4%); 2) 30–45 років (42,4 %); 3) 45–59 років (19,2 %). Такий віковий поділ респондентів відповідає нормативним кризам професійного становлення особистості, а саме: 30–33 років, 40–45 років, 50–55 років (Зеер, & Сыманюк, 1997).

За ознакою *стажу* вибірку розподілено на групи: 1) 25 осіб (19,2 %) – до трьох років; 2) 28 осіб (21,6) – 10 років; 3) 27 осіб (20,8 %) – 15 років; 4) 25 осіб (19,2 %) – понад 20–25 років; 5) 25 осіб (19,2 %) не мали стажу (перепідготовка з іншої професії, працевлаштування безробітних). Усі досліджувані – жителі міст України, за предметно-професійною спрямованістю зайняті роботою з нерухомістю та землею. Виявлено зв'язок між попереднім професійним фахом і стажем роботи в ріелторській діяльності, а саме: найбільший професійний ріелторський стаж у тих респондентів, які мають попередній фах бухгалтера, бухгалтера-економіста, товарознавця, директора магазину, виконроба, помічника менеджера проєктів у рекламній агенції та ін. Можна припустити, що сформовані професійні навички з попереднього фаху позитивно корелюють зі специфікою ріелторської трудової діяльності в аспектах: а) розрахунків операції купівлі-продажу; б) прогнозування та

організації процедури купівлі-продажу; в) коректного орієнтування в поточній інформації та напрацьованих даних; г) реалізації організаторських, комунікативних та управлінських функцій. Ідеться про професію маклера (менеджера з продажу, продавця-консультанта), про вміння організовувати роботу із суміжними фахівцями (забудовниками, оцінювачами, юристами, податківцями, дизайнерами, інженерами та ін.).

Виклад методики та результатів дослідження. У дослідженні використано такі психодіагностичні методики: «Тест Гілфорда» (Дж. Гілфорд); опитувальник «Предметно-професійна обізнаність» (Н. Белік) – для діагностики когнітивного компонента психологічної готовності; тест «Велика п'ятірка / 5PFQ» (Р. МакКрей, П. Коста); «Тест Герцберга» (Ф. Герцберг); тест «Діагностика соціально-психологічних настановлень особистості в мотиваційно-потребовій сфері» (О. Потьомкіна); тест «Ціннісний опитувальник Шварца» (Ш. Х. Шварц); «Мотивація професійної діяльності» (К. Замфір, у модифікації А. Реана) – для діагностики особистісного компонента психологічної готовності; «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях» (І. Ладанов, В. Уразаєва); тест «Дослідження вольової саморегуляції» (А. Зверьков, Є. Ейдман) – для діагностики комунікативного компонента психологічної готовності. Обробку отриманих емпіричних результатів здійснено за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0.

Опис та інтерпретація результатів. У результаті проведення дисперсійного аналізу (ANOVA за критерієм Левіна) та попарної перевірки груп досліджуваних (за t-критерієм Стьюдента) при $p < 0,01$ виявлено значущі відмінності щодо таких показників психологічної готовності між групами за критерієм стажу роботи: загальний показник ($F = 2,754$), когнітивний компонент ($F = 5,403$), особистісний компонент ($F = 5,669$), комунікативний компонент ($F = 3,953$), фактор пізнання результатів поведінки ($F = 9,667$), фактор пізнання класів поведінки ($F = 5,759$), розвиток соціального інтелекту в цілому ($F = 5,09$), екстраверсія ($F = 1,006$), самоконтроль ($F = 5,618$), емоційна стійкість ($F = 4,607$), практичність ($F = 5,361$), досягнення особистого успіху ($F = 1,321$), зміст роботи ($F = 6,556$), універсализм ($F = 2,277$), самостійність ($F = 4,334$), досягнення ($F = 6,213$), фінансові мотиви ($F = 2,633$), орієнтація на свободу ($F = 10,774$), орієнтація на результат ($F = 5,112$); значущість соціального оточення ($F = 3,752$), самовладання ($F = 7,331$), орієнтація на досягнення компромісу ($F = 5,121$).

Загальний показник психологічної готовності ($F = 2,754$) свідчить про те, що в усіх групах вона є до певної міри сформованою, тобто

фахівці усвідомлюють себе представниками цієї професійної спільноти. Найвищі значення загального показника психологічної готовності притаманні групі осіб зі стажем понад 20 років ($M = 3,427$), помірні – групі осіб зі стажем 10–15 років ($M = 2,301$); найменші – групі осіб зі стажем до 3 років ($M = 1,258$).

Когнітивний компонент психологічної готовності ($F = 5,403$; $p < 0,01$) виражає міру обізнаності (знання), усвідомленості фахівцем предметної сфери ріелторської діяльності. Значущу вираженість він має в осіб зі стажем понад 20 років ($M = 2,850$) і в групі зі стажем 10–15 років ($M = 2,348$), менш сформований він в осіб зі стажем до 3 років ($M = 1,045$). Цей результат свідчить про сформованість у досвідчених фахівців суб'єктивної інформаційної основи професійної діяльності (за Є. Климовим), розвиненої та структурованої пізнавальної активності щодо предмета здійснюваної роботи. У групі молодих фахівців когнітивна складова психологічної готовності перебуває в процесі становлення.

Фактор пізнання результатів поведінки ($F = 9,667$) як сформована здатність до антиципації, до аналізу реальної ситуації ділової взаємодії, уміння орієнтуватися в невербальному комунікативному вимірі, обізнаність щодо правил, допустимих моделей регулювання міжособистісної взаємодії найяскравіше виражений у фахівців зі стажем 10–15 років ($M = 11,211$) та понад 20 років ($M = 10,971$), найменше – у ріелторів зі стажем роботи до 3 років ($M = 6,968$).

Фактор пізнання класів поведінки ($F = 5,759$) як здатність до логічних узагальнень, виокремлення загальних суттєвих ознак за невербальною комунікацією помірно виражений в усіх групах, а саме: в осіб зі стажем до 3 років ($M = 12,854$), 10–15 років ($M = 13,021$), понад 20 років ($M = 11,458$).

Розвиток соціального інтелекту загалом ($F = 5,09$) як інтегральний фактор пізнання поведінки, що виконує регулятивну функцію в міжособистісній взаємодії, зумовлює соціальну адаптацію та успішність особистості, найбільше сформований у фахівців зі стажем понад 20 років ($M = 20,809$), тобто їм найбільшою мірою властиві відкритість, тактовність, доброзичливість, інтерес до пізнання себе та інших, розвинена рефлексія. Ці якості помірно сформовані у фахівців зі стажем 10–15 років ($M = 14,104$), найменше ж – у ріелторів зі стажем до 3 років ($M = 9,541$).

Особистісний компонент психологічної готовності ($F = 5,669$) відображає міру особистісної фаховості, професійного ставлення завдяки наявності професійно важливих якостей працівника. Найбільшою мірою він виражений в осіб зі стажем понад 20 років

($M = 4,142$), помірно – в осіб зі стажем 10–15 років ($M = 2,861$), найменшою мірою – в осіб зі стажем до 3 років ($M = 1,31$).

Екстраверсія ($F = 1,006$) як спрямованість психіки працівника на середовище найбільше розвинена в групі осіб зі стажем 10–15 років ($M = 4,392$). Це свідчить про їхню здатність до активної взаємодії з великим колом осіб, сформованість потреби у спілкуванні та взаємодії з іншими, тягу до змін, оптимістичність, здатність швидко аналізувати інформацію в процесі спілкування, у ситуаціях обмеженості контактів з іншими в часі – усе це сприяє продуктивності їхньої роботи. Помірний рівень властивий як особам зі стажем понад 20 років ($M = 3,294$), так і особам зі стажем до 3 років ($M = 3,226$). Це можна пояснити загальною специфікою ріелторської праці, де в досвідчених фахівців спрямованість на інших виявляється як урівноважено-гармонійне ставлення до інших за рахунок накопичення попереднього досвіду, а в молодих працівників ця якість перебуває у процесі адаптації до теперішнього фаху.

Самоконтроль ($F = 5,618$), тобто розвинена волява саморегуляція особистості в професійній діяльності, відчуття відповідальності, дисциплінованість, навички нормативної професійної поведінки найбільш розвинені в осіб зі стажем понад 20 років ($M = 4,62$), у групі зі стажем 10–15 років ($M = 3,90$) та помірно розвинені в групі осіб зі стажем до 3 років ($M = 1,85$). Це свідчить про здатність точного, ретельного, організованого підходу до виконання роботи.

Емоційна стійкість ($F = 4,607$), тобто здатність до реалістичного, вираженого ставлення до роботи, найбільшою мірою виявлена в групі осіб зі стажем понад 20 років ($M = 3,69$), помірно – у групі осіб зі стажем 10–15 років ($M = 3,00$) та потенційно розвинена – у групі наймолодших фахівців ($M = 1,95$). Отже, ріелтори мають бути властиві емоційна зрілість, вираженість, упевненість у своїх силах, серйозність, усвідомленість вимог ситуації, самокерованість у разі емоційних переживаннях у несприятливих ситуаціях, здатність до інтелектуалізації робочої ситуації.

Практичність ($F = 5,361$), тобто адаптованість до життя, надання переваг матеріальним цінностям, особливо виражена в осіб зі стажем 10–15 років ($M = 20,90$) та в групі осіб зі стажем до 3 років ($M = 19,59$). Зазначимо, що це дещо суперечить попереднім показникам екстравертованості у представників цієї групи. Проте значно менша вираженість показника екстравертованості свідчить про важливість та узгодженість поєднання відкритості до нового з постійністю та надійністю. Помірна сформованість практичності характерна для групи фахівців з найбільшим досвідом ($M = 16,90$).

Досягнення особистого успіху ($F = 6,321$), тобто можливість творчого і професійного зростання, відповідальність за виконувану роботу, коректне цілепокладання та навички реалізовувати свої очікування, найбільшою мірою виявлені в осіб зі стажем 10–15 років ($M = 18,00$) і понад 20 років ($M = 15,00$), найменшою мірою – в осіб зі стажем до 3 років ($M = 9,00$).

Зміст роботи ($F = 6,556$), як ще один внутрішній мотиватор трудової діяльності (поряд із досягненням особистого успіху), має майже подібний розподіл у групах, а саме: в осіб зі стажем 10–15 років – $M = 19,01$, в осіб зі стажем понад 20 років – $M = 21,01$. Найменшою мірою він сформований в осіб зі стажем до 3 років ($M = 8,89$). Такий стан не здатен викликати в наймолодших фахівців незадоволеність працею, проте свідчить про певні неузгодженості між компонентами психологічної готовності до фахової діяльності ріелтора.

Універсалізм ($F = 2,277$) як терпимість та захист благополуччя середовища пов'язаний насамперед з мотиваційними цілями цієї цінності. Цілі виявляються переважно похідними від потреб виживання, які зазвичай постають перед особою. Розподіл середніх значень свідчить, що найбільшою мірою ця якість властива ріелторам зі стажем понад 20 років ($M = 9,89$), помірно – фахівцям зі стажем 10–15 років ($M = 6,89$), найменше вона виявляється в групі наймолодших фахівців ($M = 3,06$).

Самостійність ($F = 4,334$) як здатність до незалежного мислення, автономності, свідомого вибору своїх дій (що виявляється в потребі контролювати ситуацію та управляти нею) найбільшою мірою розвинена в групі осіб зі стажем понад 20 років ($M = 37,22$) та помірно – у групах зі стажем 10–15 років ($M = 27,27$) і зі стажем до 3 років ($M = 25,20$).

Досягнення ($F = 6,213$) як здатність до компетентного ставлення до професійної діяльності, уміння відповідати соціальним стандартам і нормам, а звідси – й особистий успіх найбільше властиві особам зі стажем понад 20 років ($M = 25,647$) та особам зі стажем 10–15 років ($M = 24,00$). Помірно цей показник виявлений у групі фахівців зі стажем до 3 років ($M = 17,64$). Це свідчить про можливе потенційне соціальне схвалення фаховості працівника.

Орієнтація на свободу ($F = 10,774$) як прагнення до незалежності, відстоювання своєї точки зору властива особам зі стажем понад 20 років ($M = 20,47$), зі стажем 10–15 років ($M = 22,00$) та зі стажем до 3 років ($M = 18,61$). На нашу думку, це свідчить про те, що в усіх фахівців орієнтація на свободу поєднана з орієнтацією на працю або на гроші.

Спрямованість на результат ($F = 5,112$) як прагнення до досягнення поставлених цілей у діяльності, здатність до долавання явних і раптових перешкод у реалізації професійних завдань має різну міру сформованості. Зокрема, найкраще вона розвинена в найдосвідченіших фахівців ($M = 10,44$) та в ріелторів зі стажем 10–15 років ($M = 8,02$). У групі зі стажем до 3 років ($M = 6,01$) ця якість є помірно сформованою.

Спрямованість на досягнення компромісу ($F = 5,121$) як прагнення до врегулювання різних точок зору, обміну взаємно прийнятними поступками, вироблення так званих серединних рішень найбільше проявлене у фахівців зі стажем 10–15 років ($M = 9,15$), помірно – у наймолодших фахівців ($M = 7,02$), найменше – у ріелторів зі стажем понад 20 років ($M = 5,113$). Це свідчить про психологічні особливості в здійсненні фаху працівниками різних поколінь.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнення результатів емпіричного дослідження дає підстави стверджувати, що психологічна готовність до ріелторської діяльності ґрунтується на компетентнісному підході та поєднує в собі певні структурні компоненти – когнітивний, особистісний, комунікативний. Змістові складові цих компонентів мають різну міру вираженості. Психологічна готовність як первинна, фундаментальна умова успішного виконання ріелторської діяльності має різну міру сформованості у фахівців залежно від стажу їхньої роботи в професії. Значуща вираженість змістових складових в усіх досліджуваних групах свідчить про те, що саме ці якості є визначальними в професійній діяльності ріелтора. Зміст психологічної готовності складають такі параметри компонентів: а) особистісний (орієнтація на свободу, орієнтація на результат, екстраверсія, досягнення особистого успіху, самоконтроль, практичність, емоційна стійкість, універсалізм, самостійність); б) когнітивний (зміст роботи, фактори пізнання результатів поведінки та пізнання класів поведінки, розвиток соціального інтелекту загалом); в) комунікативний (самовладання, спрямованість на досягнення компромісу).

Перспективи практичного застосування результатів полягають у використанні напрацьованих результатів у процесах переорієнтації фахівців; практичній організації підготовки (навчання і перенавчання) майбутніх фахівців ріелторської діяльності; врахуванні і корекції стильових і типологічних особливостей ріелторів; відборі обдарованих фахівців для виконання ріелторської роботи на сучасному ринку праці.

Список використаних джерел

- Балл, Г. О. (2017). *Раціогуманістична орієнтація в методології людознавства*. Київ: СДК.
- Башук, Л. П. (2010). *Мотиваційні чинники працевлаштування особистості юнацького та дорослого віку*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- Бозаджиев, В. Л. (2015). *Политическая психология: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений*. Москва: Издательский дом Академии Естествознания.
- Бочкарев, Л. Л. (2008). *Психология музыкальной деятельности*. Москва: Классика-XXI.
- Бринза, І. В. (2014) Паттерни особистості, яка готова до психологічних змін. *Наука і освіта*, 11, 45–50.
- Власова, О. І. (2019). *Психологія розвитку соціальних здібностей особистості в онтогенезі (повний онтогенез)*. Ottawa: AGC.
- Геллерштейн, С. Г. (2018). *Методология психотехники. Предвосхищение. Эволюция. Труд. Избранные психологические труды: в 2 т. Т. 1*. Москва: Когито-Центр.
- Горгома, В. С. (2007). *Психологические детерминанты готовности к профессиональной деятельности студентов вуза*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Северо-Кавказский государственный технический университет, Сочи.
- Должностная инструкция риэлтора* (2019). Взято из <http://www.kaus-group.ru/knowledge/duty/material/692/>.
- Дьяченко, М. И., Кандыбович, Л. А., & Пономаренко, В. А. (1985). *Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект*. Минск: Университетское.
- Зеер, Э. Ф., & Сыманюк, Э. Э. (1997). Кризисы профессионального становления личности. *Психологический журнал*, 18, 6, 35.
- Ільїна, Ю. М. (2008). Психологія успіху: онтологія проблематики. *Актуальні проблеми психології*, 8, 45–56.
- Карамушка, Л. М., & Толков, О. С. (2013). *Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін*. Кам'янець-Подільський: Медобори.
- Климов, Е. А. (2007). «Потемки» и «светильники» в становлении профессионала. *Пособие для занятых трудовым и профессиональным самовоспитанием*. Москва: МПСИ.
- Кокун, О. М. (2012). *Психологія професійного становлення сучасного фахівця*. Київ: Інформаційно – аналітичне агенство.
- Колесніченко, О. С., Мацегора, Я. В., & Воробйова, В. І. (2016). Сучасний стан розроблення проблеми психологічної готовності до професійної діяльності. В *Психологічна готовність військовослужбовців Національної*

гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації. Харків: Національна академія Національної гвардії України.

Литвиненко, С. А. (2005). *Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.

Ложкін, Г. В., Воляннюк, Н. Ю., & Колосов, А. Б. (2020). Предиктори професійної деформації особистості в спорті. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 11(40), 48–63. Взято з [https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-11\(40\)-48-63](https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-11(40)-48-63).

Маркова, А. К. (1996). *Психология профессионализма*. Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание».

Моляко, В. О. (1989) *Психологічна готовність до творчої праці*. Київ: Знання.

Москалець, В. П. (2013). *Психологія особистості*. Київ: Центр навчальної літератури.

Наумцева, Е. А. (2016). Психологическая готовность к организационным изменениям: подходы, понятия, методики. *Организационная психология*, 2, 55–74.

Нерсисян, Л. С., & Пушкин, В. Н. (1969). Психологическая культура готовности оператора к экстремальному действию. *Вопросы психологии*, 5, 60–68.

Пехота, О. М. (1997). *Індивідуалізація професійно-педагогічної підготовки вчителя*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти, Київ.

Пілецька, Л. С. (2014). *Психологічні основи професійної мобільності особистості: соціально-психологічний аспект*. Луганськ: Ноулідж.

Потапчук, Є. М., & Лазоренко, О. В. (2013). Критерії, показники та рівні психологічної готовності персоналу прикордонних підрозділів до дій в екстремальних умовах. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, 41, 71–78.

Пуни, А. Ц. (1973). *Некоторые психологические вопросы готовности к соревнованию в спорте: Избранные лекции*. Москва.

Ралко, А. І. (2015). Аналіз стану проблеми психологічної готовності особистості до аудиторської діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*, 3 (46), 247–252.

Сердюк, Л. З. (2014). Особистісний модус самореалізації майбутніх фахівців. *Вісник післядипломної освіти*, 10(23), 239–248.

Терехин, Р. А. (2018). *Психологическая готовность военнослужащих к изменениям служебной ситуации в процессе военно-профессиональной социализации*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Саратовский национальный государственный университет им. Н. Г. Чернышова, Саратов.

Траверсе, Т. М. (2009). *Психологія викладацької роботи*. Київ: Науковий світ.

Ханова, З. Г. (2012). *Формирование психологической готовности студентов вуза к предпринимательской деятельности: предикторы и технологии*. (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Северокавказский государственный технический университет, Сочи.

Ходырев, Д. А. (2003). *Психологические особенности деятельности оператора в условиях инвективного дискомфорта*. (Автореф. дис. канд психол. наук). Тверской государственный университет, Тверь.

Шадриков, В. Д. (2013). *Психология деятельности человека*. Москва: Институт психологии РАН.

References

Ball, H. O. (2017). *Ratsiogumanistychna oriantatsiia v metodolohii liudynoznavstva*. Kyiv: SDK. (in Ukrainian)

Bashuk, L. P. (2010). *Motyvatsiini chynnyky pratsevlashtuvannia osobystosti yunatskogo ta dorosloho viku*. (Abstract of Ph. D. dissertation, Instytut Psycholohii imeni H. S. Kostiuka, Kyiv. (in Ukrainian)

Bozadzhiev, V. L. (2015). *Politicheskaya psikhologiya*. Moscow: Izdatelskiy dom Akademii Estestvoznaniya. (in Russian)

Bochkarev, L. L. (2008). *Psikhologiya muzykalnoy deyatel'nosti*. Moscow: Klassika-XXI. (in Russian)

Brynza, I. V. (2014). *Paterny osobystosti, yaka hotova do psykholohichnykh zmin*. *Nauka i osvita*, 11, 45–50. (in Ukrainian)

Dolzhnostnaya instruktsiya rieltora (2019). Retrieved from <http://www.kaus-group.ru/knowledge/duty/material/692/> (in Russian)

Dyachenko, M. I., Kandybovich, L. A., & Ponomarenko, V. A. (1985). *Gotovnost k deyatel'nosti v napryazhennykh situatsiyakh: psikhologicheskii aspekt*. Minsk: Universitetskoe. (in Russian)

Gellershtejn, S. G. (2018). *Metodologiya psikhotehniki. Predsvoskhisheniye. Evolyutsiya. Trud. Izbrannyye psikhologicheskike trudy: in 2 vol. Vol. 1*. Moscow: Kogito-Tsentr. (in Russian)

Gorgoma, V. S. (2007). *Psikhologicheskkiye determinanty gotovnosti k professional'noy deyatel'nosti studentov vuza*. (Abstract of Ph. D. dissertation). SeveroKavkazskiy gosudarstvennyy tekhnicheskiiy universitet, Sochi. (in Russian)

Hanova, Z. G. (2012). *Formirovaniye psikhologicheskoy gotovnosti studentov vuza k predprinimatelskoy deyatel'nosti: prediktory i tehnologii*. (Abstract of D. Sc. dissertation). SeveroKavkazskiy gosudarstvennyy tekhnicheskiiy universitet, Sochi. (in Russian)

Hodyrev, D. A. (2003). *Psikhologicheskike osobennosti deyatel'nosti operatora v usloviyakh invektivnogo diskomforta*. (Abstract of Ph. D. dissertation). Tverskoy gosudarstvennyy universitet, Tver. (in Russian)

Ilina, Yu. M. (2008). *Psykhologhiia uspihu: ontologhiia problematyky. Aktualni problemy psykhologii*, 8, 45–56. (in Ukrainian)

Karamushka, L. M., & Tolkov, O. S. (2013). *Formuvannia psykhologichnoi hotovnosti personalu vyshhoi shkoly do diialnosti v umovakh sotsialno-ekonomichnykh zmin*. Kamianets-Podilskyi: Medobory. (in Ukrainian)

Klimov, E. A. (2007). «Potemki» i » svetilniki» v stanovlenii professionala. *Posobiye dlya zanyatykh trudovym i professionalnym samovospitanikem*. Moscow: MPSI. (in Russian)

Kokun, O. M. (2012). *Psykhologhiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia*. Kyiv: Informatsiino – analitychne agentstvo. (in Ukrainian)

Kolesnichenko, O. S., Matsehora, Ya. V., & Vorobiova, V. I. (2016). Suchasnyi stan rozroblennia problemy psykhologichnoi hotovnosti do profesiinoy diialnosti. In *Psykhologichna hotovnist viiskovosluzhbovtiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti poza mezhamy punktu postiinoi dyslokatsii*. Kharkiv: Natsionalna akademiia Natsionalnoi hvardii Ukrainy. (in Ukrainian)

Lozhkin, G. V., Volyanyuk, N. Yu., & Kolosov, A. B. (2020). Predyktory profesiinoy deformatsii osobystosti v sporti. *Visnyk pisladyplomnoi osvity. Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky»*, 11(40), 48–63. Retrieved from [https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-11\(40\)-48-63](https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-2020-11(40)-48-63). (in Ukrainian)

Lytvynenko, S. A. (2005). *Teoretyko-metodologichni zasady pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv do socialno-pedahohichnoi diialnosti*. (Abstract of D. Sc. dissertation). Natsionalnyi Pedahohichnyi Universytet, Kyiv. (in Ukrainian)

Markova, A. K. (1996). *Psikhologiya professionalizma*. Moscow: Mezhdunarodnyy gumanitarnyy fond «Znaniye». (in Russian)

Moliako, V. O. (1989). *Psykhologhiichna hotovnist do tvorchoi pratsi*. Kyiv: Znannia. (in Ukrainian)

Moskalets, V. P. (2013). *Psykhologhiia osobystosti*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury. (in Ukrainian)

Naumtseva, E. A. (2016). Psikhologicheskaya gotovnost k organizatsionnym izmeneniyam: podhody, ponyatiya, metodiki. *Organizatsionnaya psikhologiya*, 2, 55–74. (in Russian)

Nersesyan, L. S., & Pushkin, V. N. (1969). Psikhologicheskaya kultra gotovnosti operatora k ekstremalnomu deystviyu. *Voprosy psikhologii*, 5, 60–68. (in Russian)

Pekhota, O. M. (1997). *Individualizatsiia profesiino-pedahohichoi podhotovki uchytelia*. (Abstract of D. Sc. dissertation). APN Ukrainy, Instytut pedahohiki i psykhologii profesiinoy osvity, Kyiv. (in Ukrainian)

Piletska, L. S. (2014). *Psykhologichni osnovy profesinoy mobilnosti osobystosti: sotsialno-psykhologichnyi aspekt*. Luhansk: Noulidzh. (in Ukrainian)

Potapchuk, Ye. M., & Lazorenko, O. V. (2013). Kryterii, pokaznyky ta rivni psykhologichnoi hotovnosti personalu prykordonnykh pidrozdiliv do dii v

ekstremalnykh umovakh. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 12: Psykholohichni nauky*, 41, 71–78. (in Ukrainian)

Puni, A. C. (1973). *Nekotoryye psikhologicheskie voprosy gotovnosti k sorevnovaniyu v sporte: Izbranyye leksii*. Moscow. (in Russian)

Ralko, A. I. (2015). Analiz stanu problemy psikhologichnoi hotovnosti osobystosti do audytorskoï diialnosti. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 3 (46), 247–252. (in Ukrainian)

Serdiuk, L. Z. (2014). Osobystisnyi modus samorealizatsii maibutnikh faxivtsiv. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity*, 10(23), 239–248. (in Ukrainian)

Shadrikov, V. D. (2013). *Psikhologiya deyatelnosti cheloveka*. Moscow: Institut psikhologii RAN. (in Russian)

Terehin, R. A. (2018). *Psikhologicheskaya gotovnost voyennosluzhashikh k izmeneniyam sluzhebnoy situatsii v protsesse voyenno-professionalnoy sotsializatsii*. (Abstract of Ph. D. dissertation). Saratovskiy natsionalnyy gosudarstvennyy universitet im. N. G. Chernyshova, Saratov. (in Russian)

Traverse, T. M. (2009). *Psikhologhiia vykladatskoï roboty*. Kyiv: Naukovyi svit. (in Ukrainian)

Vlasova, O. I. (2019). *Psikhologhiia rozvytku sotsialnykh zdibnostei osobystosti v ontohenezi (povnyi ontohenez)*. Ottava: AGC. (in Ukrainian)

Zeer, E. F., Symanyuk, E. E. (1997). Krizisy professionalnogo stanovleniya lichnosti. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 18, 6, 35. (in Russian)

УДК 159.955.1: 316.64

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-50>

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник

лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-1237-0637

ven.vinkov@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБЛЕННЯ СТУДЕНТАМИ УЯВЛЕНЬ ПРО ЖИТТЄВИЙ УСПІХ

Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю з'ясування ролі особистісних властивостей у виробленні молоддю уявлень про життєвий успіх. Надалі це дало б змогу визначити, як можна допомогти тій молоді, яка мала досвід невдач у минулому і яка наразі переживає труднощі самовизначення щодо життєвих орієнтирів.

Метою статті було виявити на основі результатів емпіричного дослідження соціально-психологічні особливості вироблення уявлень про життєвий успіх у молоді з різним життєвим досвідом.

Результатом дослідження стало визначення низки соціально-психологічних особливостей вироблення молоддю уявлень про життєвий успіх. Соціально-компенсаторні особливості полягають у тому, що досвід невдач актуалізує вплив негативних особистісних властивостей на процес зумовлення змісту аксіологічного компонента уявлень; соціально-статусні – характеризують вплив досвіду легкого досягання успіхів у молоді з позитивними аспектами самоставлення на посилення важливості соціального визнання та прагнення кар'єри; владно-статусні – ґрунтуються на тому, що досвід важкого або легкого досягання успіхів у минулому однаковою мірою посилює роль цінностей влади у виборі впливовості і багатства як орієнтирів життєвого успіху; маніпулятивно-орієнтаційні – означають, що внаслідок впливу досвіду невдач у молоді з негативними аспектами самоставлення досягання життєвого успіху відбувається через знецінення загальноприйнятих правил і перебільшення ролі соціальних зв'язків; нормативно-орієнтаційні – проявляються в підвищенні значення загальноприйнятих правил і посиленні орієнтації на себе, а не на соціальні зв'язки.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження полягають у більш поглибленому вивченні впливу досвіду невдач на вироблення стратегій досягання життєвого успіху та в напрацюванні програм активної допомоги й наданні рекомендацій молоді, яка переживає труднощі в

плануванні власного майбутнього, в особистісному та професійному самовизначенні.

Ключові слова: соціальні уявлення; життєвий успіх; молодь; самоставлення; сенсожиттєві орієнтації; цінності.

Veniamin Yu. Vinkov

junior researcher,

Laboratory for Psychology of Masses and Communities,

Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-1237-0637

ven.vinkov@gmail.com

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF STUDENTS' DEVELOPMENT OF REPRESENTATIONS ABOUT LIFE SUCCESS

Background and purpose. The relevance of the study is due to the need to clarify the role of personal qualities in the development of young people's representations about life success, which will further identify ways to help young people who have experienced failures in the past and have problems with self-determination. The purpose of the article is based on the results of empirical research to identify social and psychological peculiarities of developing representations about life success among young people with different life experiences.

Findings. The results of an empirical study provide an opportunity to identify a number of social and psychological peculiarities of development of representations about life success among young people. Socio-compensatory peculiarities show that the failure experience actualizes the influence of negative personality traits on the process of determining the content of the axiological component of representations. Socio-status peculiarities characterize the influence of the easy success achievement experience among young people with positive aspects of self-esteem on the strengthening of the importance of social recognition and career. Power status peculiarities are based on the fact that the difficult or easy success achievement experience in the past equally strengthens the role of power values in the choice of influence and wealth as landmarks of life success. Manipulative orientation peculiarities mean that due to the influence of the failure experience among young people with negative aspects of self-esteem, the life success achievement occurs through the devaluation of generally common rules and exaggeration of the role of social connections. Normative orientations are manifested in increasing the importance of generally common rules and strengthening the focus on oneself rather than on social connections.

Practical applications of the results are seen in a more in-depth study of the impact of failure on the development of success strategies and in the development of

active care programs and recommendations for young people experiencing difficulties in planning their future, personal and professional self-determination.

Keywords: social representations; life success; young people; self-esteem; meaningful life orientations; values.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток нових технологій та впровадження їх у різні сфери суспільного життя неминуче приводить до змін у системі цінностей тієї спільноти, яка опановує ці технології. Ці зміни не оминають і молодь. Недостатній життєвий досвід, який дав би молоді змогу критично оцінити ці зміни, та образ успішного життя, що транслюється засобами масової інформації, можуть викликати негативні емоційні реакції, призводити до загострення відчуття неповноцінності, зниження самооцінки, втрати самоповаги. Тому вивчення проблеми успіху очима молоді дасть змогу глибше осмислити труднощі самореалізації в юнацькому віці та напрацювати ефективні засоби психологічної допомоги тим, хто її потребує. Отже, дуже важливо, як нам видається, з'ясувати, як у сучасної молоді виробляються уявлення про життєвий успіх та його досягнення, що є досить перспективним напрямом дослідження і потребує поглибленого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На сьогодні проблема дослідження успіху достатньо представлена в психології. Насамперед це дослідження мотивації досягнення успіху та уникнення невдач (Макклелланд, 2007; Козуб, 2018; Прядко, 2015), особливостей уявлень про успіх та успішність (Боровинська, 2017; Гуляс, 2018; Рашковська, 2016; Иванова, 2019), образ успішної людини (Москаленко, 2019). У соціології більшу цікавість викликає життєвий або соціальний успіх (Бевзенко, 2008; Злобіна, 2004; Сохань, Головаха, Ануфриєва, Балакирева, & Очеретяный, 1995).

Вивчаючи успіх, дослідники зазвичай приділяють увагу різним аспектам цього феномену, тому, відповідно, виділяють критерії, за якими оцінюється і визначається успіх. Більшість дослідників сходяться на думці, що до критеріїв успіху слід віднести зовнішні, як ті, що втілюються в певних предметах або соціальних стандартах, і внутрішні, до яких належить задоволеність життям як узагальнене відчуття вдалого життя. С. Ключников (2002) до зовнішніх критеріїв відносить матеріальне і соціальне благополуччя, а внутрішні пов'язує з відчуттям гармонійності свого життя, задоволеністю від набутих благ, позитивним світосприйманням, відчуттям власної зреалізованості, запотребованості в житті. Схожої позиції дотримується і Я. Хаммер (2008), який розрізняє об'єктивний успіх (за критерієм оцінки результатів діяльності навколишнім оточенням) і суб'єктивний (як сукупність суджень людини

про її досягнення, що вимірюється ступенем задоволеності результатами.

Узагальнюючи все вищезазначене, до зовнішніх критеріїв пропонуємо відносити ті орієнтири або ідеали, що відображають різні сфери життєдіяльності, які є актуальними для суспільства загалом, а до внутрішніх – ставлення до них як результат самовизначення як окремої особи, так і групи осіб. На нашу думку, ці орієнтири становлять центральний компонент у структурі уявлень про життєвий успіх і виконують декілька функцій, серед яких регулятивну (дає молоді змогу коригувати свої стратегії) та оцінну (виражає загальне почуття задоволеності власним життям).

Крім центрального компонента, у структурі уявлень про життєвий успіх можна виділити периферію. Це засоби і способи досягнення життєвого успіху, що можуть викликати осуд або схвалення оточення або суспільства загалом. Цей аспект ми назвали інструментальним компонентом цих уявлень.

Проте відкритим залишається питання, яким чином відбувається засвоєння цих орієнтирів і способів досягнення життєвого успіху, що саме зумовлює вироблення компонентів уявлень про життєвий успіх.

Тому **мета статті** полягає в тому, щоб на основі результатів емпіричного дослідження виявити соціально-психологічні особливості вироблення уявлень про життєвий успіх у молоді з різним життєвим досвідом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для виявлення соціально-психологічних особливостей вироблення уявлень про життєвий успіх у 2016–2018 роках було проведено опитування студентської молоді, у якому взяли участь 315 осіб. Учасникам було запропоновано проранжувати за важливістю такі орієнтири життєвого успіху: добрі взаємини, соціальне визнання, багатство, кар'єра, професіоналізм, впливовість, творча самореалізація. Крім того, важливо було з'ясувати, якому способу досягання успіху молодь віддає перевагу, тому вона мала також оцінити протилежні за змістом твердження: *нехтування або дотримання загальноприйнятих правил і покладання на соціальні зв'язки або на самого себе.*

Відповідно до структури уявлень про життєвий успіх, де ми виокремили аксіологічний та інструментальний компоненти, важливо було визначити, чим зумовлено вироблення цих компонентів уявлень. Тому одним із наших завдань було дослідити, які психологічні властивості зумовлюють їх вироблення. Серед цих властивостей ми визначили мотиватори соціально-психологічної активності, самоставлення, сенсожиттєві і ціннісні орієнтації, а з-поміж методик обрали

«Діагностику мотиваторів соціально-психологічної активності (Д. Макклелланд)» (Фетискин, Козлов, & Мануйлов, 2002), «Тест-опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантелеєв)» (Глуханюк, 2005), «Тест сенсожиттєвих орієнтацій (Д. Леонтьєв)» (Леонтьєв, 2000) і «Методику Ш. Шварца вивчення цінностей особистості» (Карандашева, 2004).

Гіпотеза дослідження полягала в тому, що минулий досвід невдач та успіхів є психологічною передумовою процесу вироблення уявлень про життєвий успіх, а його опосередкованою ланкою – мотиватори соціально-психологічної активності, самоставлення, сенсожиттєві орієнтації і цінності, що, з одного боку, є наслідком минулих невдач та успіхів, а з другого – тими чинниками, що зумовлюють вибір орієнтирів життєвого успіху і способів його досягання (рис. 1).

Щоб перевірити висунуту гіпотезу дослідження, було вирішено здійснити аналіз емпіричних результатів, що охоплював два етапи:

1. Визначити роль невдач та успіхів у минулому в розвитку самоставлення, сенсожиттєвих і ціннісних орієнтацій, мотиваторів соціально-психологічної активності.

2. З'ясувати роль самоставлення, сенсожиттєвих орієнтацій, мотиваторів соціально-психологічної активності і цінностей у виробленні уявлень про життєвий успіх, а саме у визначенні змістових характеристик аксіологічного та інструментального компонентів цих уявлень.

Рис. 1. Модель соціально-психологічного зумовлення процесу вироблення молоддю уявлень про життєвий успіх

Серед молоді виокремилися три групи, що відрізнялися минулим досвідом респондентів: 1) молодь з досвідом невдач (15,6%), 2) молодь з досвідом важкого досягання успіхів (46,3%), 3) молодь з досвідом легкого досягання успіху (38,1%). Відповідно, було виділено три

незалежні змінні, що впливають на процес вироблення і формування психологічних властивостей, а саме досвід невдач (ДН), досвід важкого досягання успіхів (ДВУ), досвід легкого досягання успіхів (ДЛУ). Як метод статистичної обробки було застосовано Н-критерій Краскела – Воллеса, що дав змогу здійснити відповідні порівняння між трьома групами молоді. Для обчислення було використано програму SPSS.

Результати першого етапу дослідження впливу минулого досвіду на розвиток психологічних властивостей показали, що невдачі значно знижують показники мотиваторів соціально-психологічної активності, самоставлення, сенсожиттєвих і ціннісних орієнтацій, тоді як успіхи, навпаки, сприяють їхньому розвитку. Минулий досвід успіхів та невдач виявився важливим у формуванні мотивації досягання успіху, прагнення до влади і до афіліації (рис. 2). Вищі значення мотивації досягнення успіху ($p < 0,05$) виявилися в молоді з ДВУ ($R_{сер} = 175,53$) і ДЛУ ($R_{сер} = 174,56$), тоді як у молоді з ДН ($R_{сер} = 133,09$) ці значення були набагато нижчими, що свідчить про позитивний вплив успіхів у минулому на формування цієї мотивації незалежно від важкості досягання. Це дає підстави, аби припустити, що переживання успіху в минулому стає в подальшому для молоді домінантним мотивом у діяльності і критерієм її ефективності, на який вона орієнтується і який прагне повторити за аналогічних умов. Водночас невдача деструктивно впливає на формування такої мотивації, що може проявитися в посиленні намагання уникати ситуацій, де з'являються певні труднощі.

Схожі відмінності виявилися між групами молоді за показниками прагнення до влади ($p < 0,01$), де молодь з ДВУ ($R_{сер} = 171,75$) і ДЛУ ($R_{сер} = 182,18$) має вищі значення за цим показником, ніж молодь з ДН ($R_{сер} = 126,22$).

Важлива роль минулих успіхів та невдач позначилася на формуванні тенденції до афіліації ($p < 0,05$) як мотиватора соціально-психологічної активності. Молодь з ДН ($R_{сер} = 138,56$) продемонструвала нижчі показники, ніж молодь з ДВУ ($R_{сер} = 178,85$) і ДЛУ ($R_{сер} = 168,08$).

Різниця, хоч і незначна, проявилася між двома групами молоді з різним досвідом досягання успіхів у проявах мотивації прагнення до влади і тенденції до афіліації. Вона показує більший вплив важкого досвіду досягання успіхів на формування тенденції до афіліації. Це можна пояснити тим, що, досягаючи успіхів у минулому, ця молодь частіше переживала стан фрустрації як реакції на тимчасові труднощі і більше потребувала підтримки з боку оточення, ніж молодь, що мала досвід легкого досягання успіхів. Водночас молодь з ДЛУ має вищі показники мотивації прагнення до влади, що свідчить про більш

виражені переживання в минулому почуття переваги порівняно з молоддю з ДВУ.

Рис. 2. Розподіл значень за шкалами методики «Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності» (Д. Макклелланд) у молоді з різним життєвим досвідом (Н-критерій Краскела – Воллеса, Rсер)

Що ж до впливу успіху та невдач на ставлення молоді до себе, то виявилось, що його розвиток теж залежить від минулого досвіду невдач і досягання успіхів. Так, невдачі ($R_{сер}=92,28$) найгірше впливають на глобальне самоставлення ($p < 0,001$), що спричинило низькі значення цього показника. У молоді ж із досвідом важкого ($R_{сер}=163,26$) і легкого ($R_{сер}=165,03$) досягання успіхів значення самоставлення є більш високими, що загалом підтверджує важливу роль успіхів у його формуванні.

Відмінності між впливом невдач та успіхів у минулому простежуються і щодо самоставлення, диференційованого за самоповагою, автосимпатією, самоінтересом та очікуваним ставленням від інших (рис. 3).

За самоповагою ($p < 0,001$), що емоційно і змістовно об'єднує віру у свої сили, здібності, енергію, самостійність, а також оцінку своїх можливостей, контроль власного життя, послідовність, розуміння самого себе, у молоді з ДВУ ($R_{сер}=158,95$) і ДЛУ ($R_{сер}=165,0$) спостерігаються вищі значення порівняно з молоддю з ДН ($R_{сер}=107,82$). Водночас у молоді з ДЛУ значення самоповаги виявилися найвищими серед усіх трьох груп.

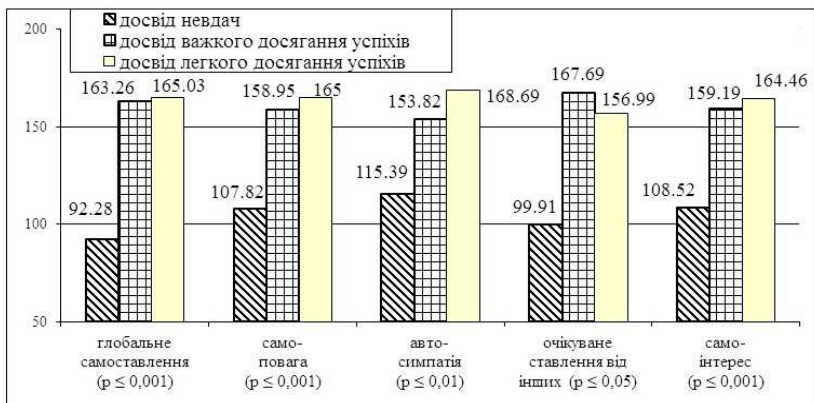

Рис. 3. Розподіл значень за шкалами методики «Тест-опитувальник самоставлення» (В. Столін, С. Пантелєєв) у молоді з різним життєвим досвідом (Н-критерій Краскела – Воллеса, Rсер)

Автосимпатія ($p < 0,01$), що поєднує в собі схвалення себе загалом, довіру до себе і позитивну самооцінку, виявилася залежною від успіхів у минулому. Це підтверджується результатами, отриманими у трьох групах молоді з ДН ($R_{сер}=115,39$), ДВУ ($R_{сер}=153,82$) і ДЛУ ($R_{сер}=168,69$). Однак найвищі значення спостерігаються в молоді з ДЛУ.

Очікуване ставлення від інших ($p < 0,05$) сильніше проявилася в молоді з ДВУ ($R_{сер}=167,69$) і ДЛУ ($R_{сер}=156,99$), тоді як у молоді з ДН ($R_{сер}=99,91$) ці значення виявилися найнижчими. Це можна пояснити тим, що ті, хто пережив невдачі в минулому, не відчували підтримки, а можливо, навіть відчували певний тиск та осуд з боку оточення, що й позначилося згодом на ставленні до самого себе та очікуванні від інших негативних оцінок своїх дій.

Самоінтерес ($p < 0,001$) як міра близькості до самого себе, інтерес до власних думок і почуттів, упевненість у своїй цікавості для інших найбільше проявився в молоді з ДВУ ($R_{сер}=159,19$) і ДЛУ ($R_{сер}=164,46$), тоді як найменше – у молоді з ДН ($R_{сер}=108,52$). Це говорить про те, що невдачі викликають негативні переживання, що згодом переходять у тривалі емоційні стани та закріплюються як особистісні властивості. Втрата інтересу до самого себе є радше наслідком закріплення негативних переживань із приводу невдачі. Натомість успіхи сприяють формуванню стійкого інтересу до самого себе і пізнанню нових можливостей своєї особистості.

На рівні готовності до конкретних дій у ставленні до свого «Я», а саме за показниками самовпевненості, ставлення інших, самоприйняття, самопослідовності (самокерування), самозвинувачення, самоінтересу і саморозуміння, також виявлено відмінності між молоддю з різним досвідом невдач та успіхів (рис. 4).

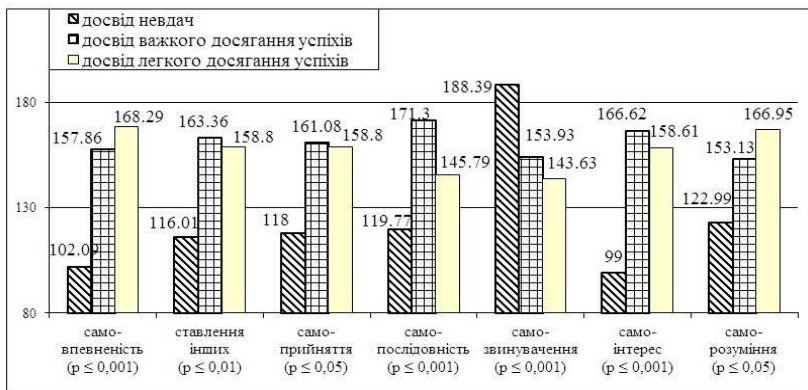

Рис. 4. Розподіл значень за шкалами методики «Тест-опитувальник самоставлення» (В. Столін, С. Пантелєєв) у молоді з різним життєвим досвідом (Н-критерій Краскела – Воллеса, Rсер)

Самовпевненість ($p < 0,001$), під якою ми розуміємо уявлення про себе як про самостійну, вольову, енергійну, надійну людину, якій є за що себе поважати, більш вираженою виявилася у молоді з ДВУ ($R_{сер}=157,86$) і ДЛУ ($R_{сер}=168,29$), натомість найменш вираженою – у молоді з ДН ($R_{сер}=102,09$).

Ставлення інших ($p < 0,01$) як показник самоставлення – думка людини про те, що її особистість, характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення й розуміння, найбільш вираженим виявилася в молоді з ДВУ ($R_{сер}=163,36$) і ДЛУ ($R_{сер}=158,8$), а в молоді з ДН – найменш вираженим ($R_{сер}=116,01$).

У молоді, яка набула досвіду важкого ($R_{сер}=161,08$) і легкого ($R_{сер}=158,91$) досягання успіхів, кращі показники самоприйняття ($p < 0,05$), ніж у молоді з досвідом невдач ($R_{сер}=118,0$), що говорить про позитивний вплив успіхів у минулому і проявляється в дружньому ставленні до себе, згоді із самим собою, схваленні своїх планів і бажань, безумовному прийнятті себе навіть попри свої реальні або надумані вади.

Процес важкого досягання успіхів у минулому ($R_{сер}=171,3$) позитивно впливає на самопослідовність (самокерування; $p<0,001$), на відміну від невдач ($R_{сер}=119,77$) і легкого досягання успіхів ($R_{сер}=145,79$). Це свідчить про стійку переконаність молоді з досвідом важкого досягання успіхів щодо того, що основним джерелом активності і досягнення результатів, які стосуються як діяльності, так і власної особистості, є сама людина.

Самозвинувачення ($p<0,05$) є більш характерним для молоді з ДН ($R_{сер}=188,39$), ніж для молоді з ДВУ ($R_{сер}=153,93$) і ДЛУ ($R_{сер}=143,63$), що свідчить про схильність перших у разі провалів і невдач брати провину на себе (проте їм бракує симпатії до самих себе, що супроводжується негативними переживаннями).

Підвищений самоінтерес ($p<0,001$) у молоді з ДВУ ($R_{сер}=166,62$) і ДЛУ ($R_{сер}=158,61$), на відміну від молоді з ДН ($R_{сер}=99,0$), говорить про сильний інтерес до власного Я, любов до себе, почуття цінності власної особистості, а також усвідомлення цінності своєї особистості для оточення.

Саморозуміння ($p<0,05$), що говорить про осмисленість учинків, усвідомлення причин і наслідків своєї поведінки, розвинену рефлексію, виявилось більш вираженим у молоді з ДВУ ($R_{сер}=153,13$) і ЛВУ ($R_{сер}=166,95$), ніж у молоді ДН ($R_{сер}=122,99$).

Узагальнюючи результати впливу невдач і легкого або важкого досягання успіхів у минулому на самоставлення молоді, можна говорити про позитивний вплив успіхів на самоставлення та окремі його аспекти. Натомість переважання невдач у минулому негативно впливає на самоставлення, що знаходить свій вияв передусім у посиленні самозвинувачення.

Між молоддю з досвідом важкого і легкого досягання успіхів простежуються відмінності за змістом самоставлення, що диференційоване за самоповагою, автосимпатією, самоінтересом та очікуваним ставленням від інших, а також на рівні готовності до конкретних дій у ставленні до свого «Я», а саме за показниками самовпевненості, ставлення інших, самоприйняття, самопослідовності (самокерування), самозвинувачення, самоінтересу і саморозуміння.

Більш важливе значення у формуванні очікуваного ставлення від інших, самопослідовності (самокерування), самоінтересу на рівні готовності до дій щодо власного «Я» має процес важкого досягання успіхів. Натомість легке досягання успіхів більше впливає на формування автосимпатії, самовпевненості і саморозуміння. На формування самоповаги, самоінтересу, самоприйняття однаковою мірою впливають обидва процеси досягання успіхів – як важкого, так і легкого.

Минулі невдачі та успіхи справляють помітний вплив на сенсожиттєві орієнтації і його складові, такі як цілі і процес життя, результативність, локус контролю Я, локус контролю життя та осмисленість життя загалом (рис. 5).

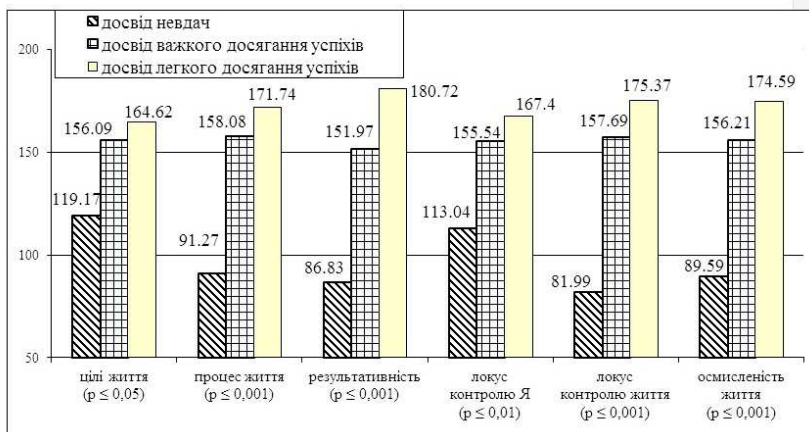

Рис. 5. Розподіл значень за шкалами методики «Тест сенсожиттєвих орієнтацій (Д. Леонтьєв)» у молоді з різним життєвим досвідом (Н-критерій Крассела – Воллеса, $R_{сер}$)

У молоді з ДЛУ найбільші значення ($R_{сер}=164,62$) виявилися за цілями життя ($p < 0,05$), на відміну від молоді з ДН ($R_{сер}=119,17$); проміжне місце посіла молодь з ДВУ ($R_{сер}=156,09$). Такий розподіл говорить про те, що минулий успіх позитивно впливає на цілепокладання, що задає осмисленість, спрямованість діяльності та часову перспективу. Молодь із досвідом досягання успіхів, що має високі значення за цим показником, можна охарактеризувати як цілеспрямовану, проте надто високі значення можуть свідчити й про певну її легковажність. Остання проявляється в небажанні нести відповідальність за реалізацію заявлених цілей та відмову від них, коли трапляються обставини, що стають на заваді їх реалізації. Молодь із ДН менш схильна думати про перспективи, що чекають у майбутньому, і більше зосереджена на минулому.

Відчуття процесу життя, або інтересу до нього та емоційної насиченості життя ($p < 0,001$), найменшою мірою притаманне молоді з ДН ($R_{сер}=91,27$), тоді як молодь з ДВУ ($R_{сер}=158,06$) і ДЛУ ($R_{сер}=171,74$) має найвищі значення за цим показником. Такі результати показують, що минулі невдачі досить сильно впливають на

переживання незадоволеності теперішнім життям, тоді як минулі успіхи справляють позитивний вплив на життя, яке сприймається як цікаве, емоційно насичене і сповнене сенсом.

Результативність ($p < 0,001$), яка відображає оцінку пройденого відрізка життя і відчуття того, наскільки продуктивною й осмисленою є його прожита частина, найбільш властива молоді з ДЛУ ($R_{сер} = 180,72$). Найменші значення за цим показником має молодь з досвідом невдач ($R_{сер} = 86,83$), що говорить про її незадоволеність продуктивністю прожитої частини життя. Молодь з ДВУ ($R_{сер} = 151,97$) має середній рівень прояву результативності.

Високі значення локусу контролю Я ($p < 0,01$), що виявилися притаманними молоді з ДВУ ($R_{сер} = 155,54$) і ДЛУ ($R_{сер} = 167,4$), свідчать про уявлення її представників про себе як про тих, хто здатний здійснити вибір, щоб побудувати своє життя відповідно до власних уявлень і цілей. Натомість у молоді з досвідом невдач ($R_{сер} = 113,04$) низькі значення говорять про невіру у свої сили, щоб контролювати події власного життя.

Такі самі дані, тільки за локусом контролю життя ($p < 0,001$), має молодь з ДВУ ($R_{сер} = 157,69$) і ЛВУ ($R_{сер} = 175,37$), що відображає її переконаність у своїй здатності впливати на власне життя, приймати рішення і реалізовувати їх. Натомість у молоді з досвідом невдач ($R_{сер} = 81,99$), навпаки, спостерігаються протилежні тенденції, а саме переконаність у тому, що життя сповнене випадковостей, на які важко вплинути, а тому майбутнє сприймається як недосяжне і примарне.

Урешті, осмисленість життя ($p < 0,001$) в молоді з ДН ($R_{сер} = 89,59$) має найнижчий прояв, а в молоді з ДВУ ($R_{сер} = 156,21$) і ЛВУ ($R_{сер} = 174,59$) – найвищі прояви.

Що ж до розвитку ціннісної сфери, то відмінності в цінностях стимуляції і влади найбільше проявилися між молоддю, з одного боку, що має досвід невдач, і молоддю, з другого боку, з досвідом досягнення успіхів (незалежно від того, як молодь змогла їх досягти). Значення цінностей стимуляції ($p < 0,01$) виявилися вищими в молоді з ДВУ ($R_{сер} = 134,83$) і ЛВУ ($R_{сер} = 133,47$), нижчими – у молоді з ДН ($R_{сер} = 90,41$). Так само значення цінностей влади ($p < 0,01$) є вищими у молоді з ДВУ ($R_{сер} = 126,32$) і ДЛУ ($R_{сер} = 142,81$), ніж у молоді з ДН ($R_{сер} = 93,83$).

Отже, результати емпіричного дослідження частково підтверджують висунуту гіпотезу про те, що успіхи та невдачі впливають на розвиток мотиваторів соціально-психологічної активності, самоставлення, сенсожиттєвих орієнтацій і, частково, становлення ціннісної сфери молоді – особливо цінностей стимуляції і влади.

На другому етапі аналіз отриманих результатів полягав у з'ясуванні ролі самоствавлення, мотиваторів соціально-психологічної активності, ціннісних і сенсожиттєвих орієнтацій у визначенні змістових характеристик аксіологічного та інструментального компонентів уявлень про життєвий успіх. Для цього було визначено рівні прояву кожного з вищезазначених показників (рис. 6–8), а далі, залежно від цих рівнів, з'ясовано важливість для молоді з різним життєвим досвідом таких орієнтирів життєвого успіху, як добрі взаємини, соціальне визнання, багатство, кар'єра, професіоналізм, впливовість, творча самореалізація, а також схильність до нехтування або дотримання загальноприйнятих правил і покладання на соціальні зв'язки або на самого себе в досяганні життєвого успіху (табл.).

Отже, найбільш чутливими орієнтирами життєвого успіху, що становлять аксіологічний компонент уявлень і підпадають під вплив особистісних властивостей, виявилися добрі взаємини, соціальне визнання, багатство, кар'єра, професіоналізм і впливовість.

На вибір *добрих взаємин* як орієнтира життєвого успіху молоддю з досвідом важкого досягання успіхів у минулому впливають цінності доброзичливості. Такий вплив цінностей доброзичливості на вибір добрих взаємин можна пояснити тим, що в процесі переживання певних життєвих труднощів у минулому стосунки з найближчим оточенням як джерело психологічної підтримки набули для цієї молоді найбільшої цінності. Відповідно, відбувся зсув в ієрархії цінностей, де добрі взаємини почали відігравати більшу роль, ніж успішне подолання життєвих труднощів.

Важливість *соціального визнання* в молоді з досвідом невдач у минулому зумовлена такими аспектами самоствавлення, як високий рівень самозвинувачення, брак інтересу до себе і негативне ставлення інших, а в молоді з досвідом легкого досягання успіхів – високим рівнем очікуваного позитивного ставлення інших до себе і розуміння себе. У першому випадку зумовленість вибору соціального визнання негативними аспектами самоствавлення є наслідком формування негативної Я-концепції особистості, тому такий вплив має радше компенсаторний характер, що виражається в надмірному прагненні бути прийнятим не тільки найближчим оточенням, а й більш широким колом осіб. У другому випадку зростання значення соціального визнання внаслідок посилення позитивних аспектів ставлення до себе, навпаки, відштовхується від позитивної Я-концепції, що була сформована передусім у соціальному оточенні, де завжди відчувалася підтримка будь-яких прагнень цієї молоді. Натомість у молодих респондентів із важким досвідом очікуване позитивне ставлення інших має

протилежний ефект і негативно впливає на прагнення до соціального визнання, що зменшує важливість цього орієнтира. Таку тенденцію до знецінення соціального визнання внаслідок посилення впевненості у позитивному ставленні найближчого оточення можна пояснити наявністю підтримки з боку найближчого оточення в моменти переживання молоддю в минулому труднощів у розв'язанні проблем. Це в підсумку сформувало переконаність у тому, що за будь-яких обставин близькі люди завжди нададуть їм допомогу, а тому соціальне визнання не стало важливим орієнтиром у досяганні життєвого успіху.

Таблиця

Залежність змісту уявлень про життєвий успіх від рівня прояву особистісних властивостей у молоді з різним життєвим досвідом (Н-критерій Краскела – Воллеса, Rсер)

Характер досвіду	Зміст уявлень про життєвий успіх	Особистісні властивості	Рівні прояву особистісних властивостей		Значущість, р
			низький	високий	
Досвід легкого досягання успіхів	Впливовість, Rсер	Досягнення успіху загалом	53,63	71,10	0,05
		Прагнення до влади	49,87	74,98	0,001
		Цінності влади	36,84	54,15	0,04
	Соціальне визнання, Rсер	Очікуване ставлення від інших	46,77	68,47	0,01
		Саморозуміння	57,44	68,25	0,02
	Професіоналізм, Rсер	Цілі життя	46,07	64,87	0,001
		Цінності самостійності	46,95	54,99	0,03
	Багатство, Rсер	Цінності влади	34,45	55,60	0,01
	Кар'єра, Rсер	Самовпевненість	51,83	70,96	0,02
		Локус контролю Я	55,57	68,81	0,04
	Покладання на соціальні зв'язки – на самого себе, Rсер	Самозвинувачення	67,41	52,06	0,02
		Цінності доброчливості	54,91	48,09	0,05
	Нехтування – дотримання загальноприйнятих правил, Rсер	Цінності гедонізму	38,74	53,13	0,05

Досвід важкого досягання успіхів	Впливовість, Rсер	Прагнення влади	65,78	96,06	0,001
		Самоповага	67,63	81,09	0,03
		Самовпевненість	62,32	85,34	0,01
		Самоприйняття	63,49	72,50	0,03
		Цінності влади	49,22	74,52	0,001
	Добрі взаємини, Rсер	Доброзичливість	50,58	60,79	0,01
	Соціальне визнання, Rсер	Очікуване ставлення від інших	85,78	64,84	0,03
	Професіоналізм, Rсер	Доброзичливість	40,84	71,41	0,001
	Багатство, Rсер	Цінності влади	43,52	73,07	0,001
	Нехтування – дотримання загальноприйнятих правил, Rсер	Автосимпатія	64,82	87,61	0,001
		Очікуване ставлення від інших	64,82	71,85	0,02
	Покладання на соціальні зв'язки – на самого себе, Rсер	Цілі життя	57,74	82,38	0,01
		Процес життя	62,23	83,63	0,02
		Результативність	69,87	83,44	0,05
		Осмисленість життя	62,12	81,69	0,05
Досвід невдач	Кар'єра, Rсер	Життєві цілі	19,21	14,27	0,03
		Цінності конформності	18,97	24,31	0,04
	Багатство, Rсер	Ставлення інших	22,60	14,81	0,04
	Соціальне визнання, Rсер	Самозвинувачення	14,63	22,39	0,05
		Самоінтерес	23,42	13,15	0,01
	Покладання на соціальні зв'язки – на самого себе, Rсер	Досягнення успіху	23,07	31,56	0,04
		Самовпевненість	17,42	31,00	0,03
		Самоприйняття	16,74	26,93	0,05
		Самоінтерес	17,75	28,00	0,01
	Нехтування – дотримання загальноприйнятих правил, Rсер	Автосимпатія	17,81	22,27	0,01

Привабливість *багатства* для молоді з досвідом невдач підсилюється негативним ставленням інших до неї, а для молоді з різним досвідом досягання успіхів – цінностями влади. Тут також досвід невдач зумовлює компенсаторний вплив негативною Я-концепції на їхній вибір, що може бути наслідком браку підтримки з боку

найближчого оточення в момент переживання життєвих труднощів у минулому, тому ця компенсація відбувається через заміщення потреби в позитивному ставленні інших прагненням до багатства. Вплив цінностей влади на вибір багатства у молоді з різним досвідом досягання успіхів є радше проявом прагнення тримати різні ситуації у своєму житті під контролем, де багатство постає як символічне втілення влади.

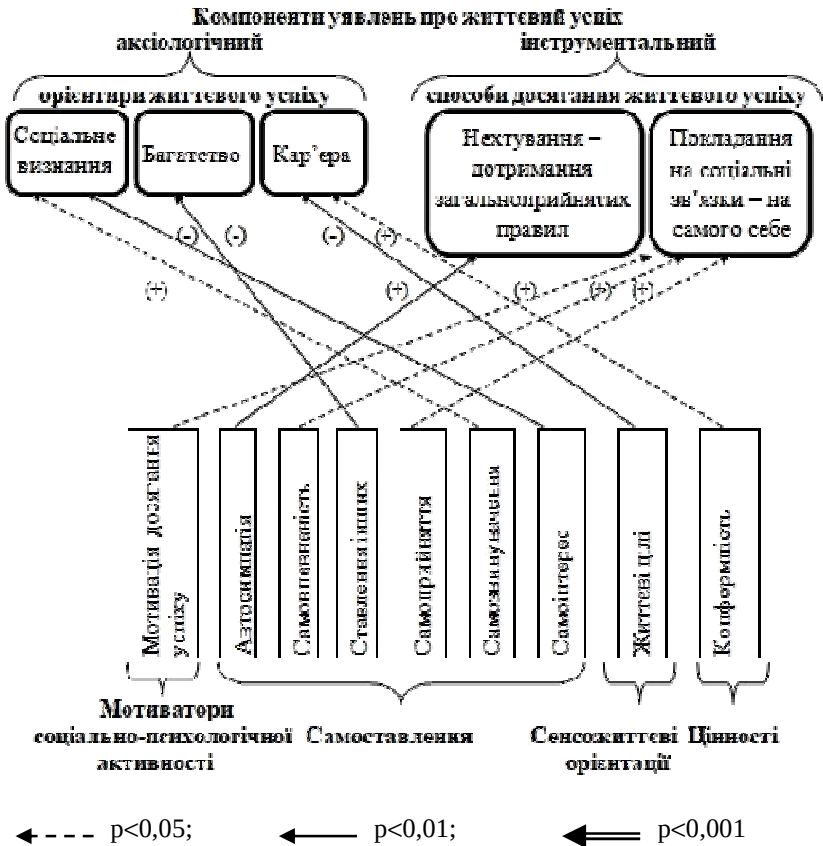

Рис. 6. Соціально-змістовий напрям вироблення уявлень про життєвий успіх у молоді з досвідом невдач

Цікаві особливості можна спостерігати у виборі молоддю кар'єри. Якщо для молоді з досвідом невдач брак цілей у житті і виражені цінності конформності визначають важливість у їхньому житті

кар'єри, то для молоді з досвідом легкого досягання успіху вагому роль у її виборі відіграють виражений локус контролю Я і впевненість у собі. У першому випадку така особливість свідчить про те, що кар'єра, як соціальний ліфт у професійному становленні молоді, є орієнтиром, що дає змогу подолати невизначеність у власному житті, що виникла як наслідок життєвих негараздів, проте такий вибір змушує її жертвувати своєю самостійністю і поступатися власними переконаннями на користь визнання у професійному середовищі. Ця особливість характеризує зростання важливості кар'єри внаслідок посилення конформістських настановлень молоді, що має проблеми із самовизначенням. Для молоді з досвідом легкого досягання успіху вибір кар'єри зумовлюється іншими причинами. Її вибір є проявом зайнятої позиції в житті, яка демонструє впевненість у досягнні намічених цілей і передбачає власну відповідальність за успіх чи невдачі в реалізації планів. Такі тенденції підкреслюють вплив упевненості в собі на прагнення успішної кар'єри.

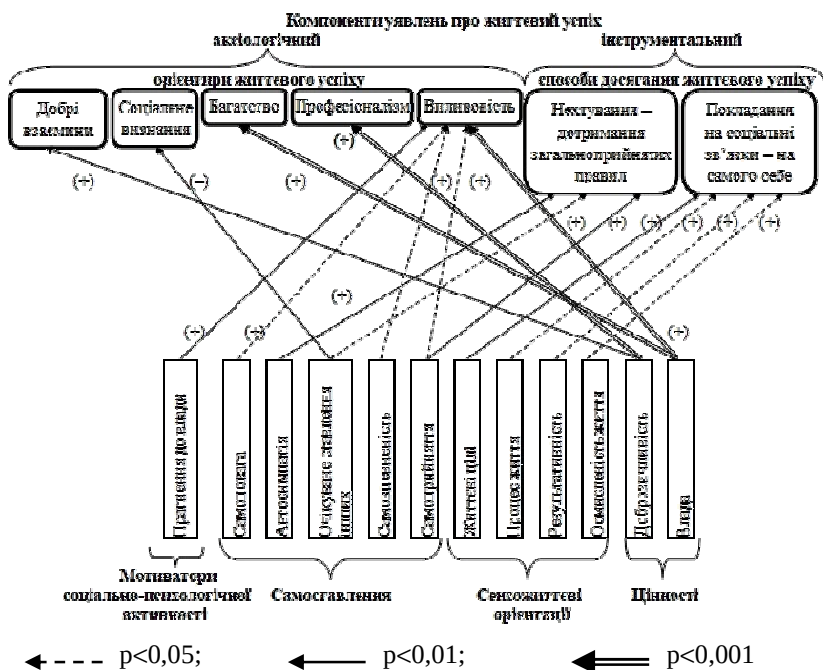

Рис. 7. Соціально-змістовий напрям вироблення уявлень про життєвий успіх у молоді з досвідом важкого досягання успіхів

Значення *професіоналізму* для молоді з досвідом легкого досягання успіхів у минулому посилюється чіткими життєвими цілями, що свідчить про певну зрілість молодих респондентів у виборі професії та розуміння її важливої ролі в їхньому самовизначенні та реалізації здібностей.

Важливість *впливовості* для респондентів із різним досвідом досягання успіхів у минулому зумовлюють виражена мотивація прагнення до влади і цінності влади. Ця особливість у *впливі цінностей влади на зростання значення впливовості серед свого оточення* є цілком логічною. Проте особливий інтерес становить посилення важливості впливовості очікуваного позитивного ставлення інших, що говорить про те, що в минулому досягання успіхів і почуття певної переваги найближчим оточенням сприймалося схвально.

У виборі способів досягання життєвого успіху молодь із досвідом невдач у своїх уявленнях зорієнтована на нехтування загальноприйнятих правил і покладається на соціальні зв'язки, тоді як молодь з різним досвідом досягання успіхів більше тяжіє до дотримання цих правил і покладається на себе. Серед чинників, що підштовхують молодь із досвідом невдач до нехтування загальноприйнятих правил, можна назвати і брак симпатії до себе, що вказує на неконформістські тенденції у взаємодії з оточенням. Таке знецінення загальноприйнятих правил у виборі способів досягання життєвого успіху як результат зниження симпатії до себе характеризує протиставлення молоддю себе суспільним нормам як таким, що стають на заваді в досяганні життєвого успіху, а тому відкидання їх як непотрібного і незрозумілого є найбільш прийнятним способом досягти наміченого.

Натомість у молоді з важким досвідом на дотримання таких правил впливають очікуване позитивне ставлення інших, симпатія до себе і самоприйняття, що підкреслює роль позитивної Я-концепції в сприйманні правил і норм як інструменту в досягненні цілей. У молоді з легким досвідом на вибір цього способу впливають цінності гедонізму, що може свідчити про те, що вона цілком поділяє норми і правила, поширені в суспільстві, та навіть розглядає їх як єдино можливі і правильні для всіх.

У молоді з важким досвідом наявність цілей, емоційної насиченості, результативності та осмисленості життя, що є складовими сенсожиттєвих орієнтацій, позитивно впливають на значення власної особи в досяганні життєвого успіху. Це розкриває роль осмислення своїх успіхів та невдач і труднощів, які виникали в минулому, у формуванні власної позиції щодо того, на кого покладатися в реалізації

своїх планів. Таке посилення орієнтації на себе у своїх досягненнях можна вважати результатом зрілої життєвої позиції.

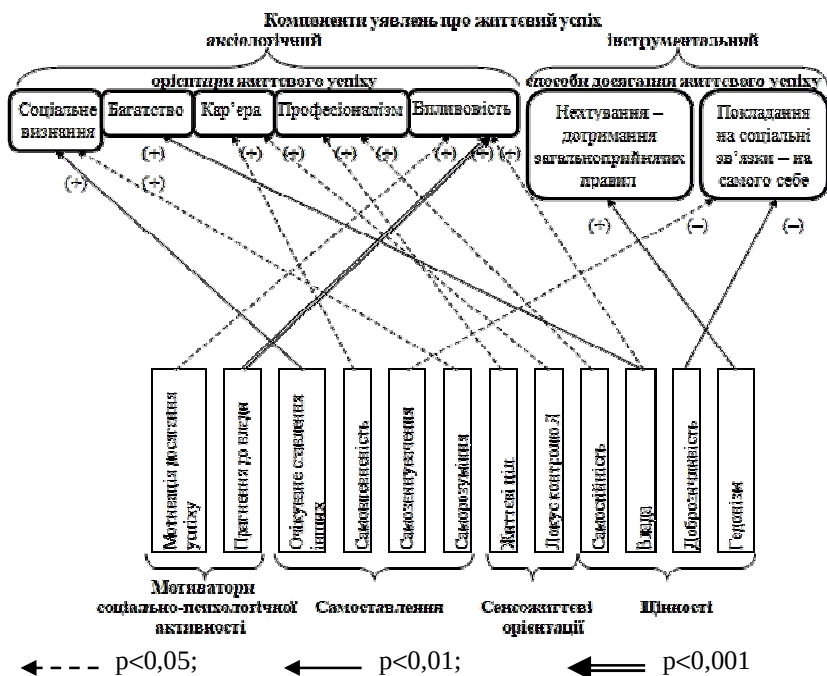

Рис. 8. Соціально-змістовий напрям вироблення уявлень про життєвий успіх у молоді з досвідом легкого досягання успіхів

Низький же прояв мотивації досягнення успіху, брак самовпевненості, самоприйняття і самоінтересу в молоді з досвідом невдач зменшують власну відповідальність за досягнення життєвого успіху і змушують покладатися на соціальні зв'язки, а не на себе. У цьому випадку таке посилення ролі соціальних зв'язків унаслідок впливу негативних аспектів самоставлення відображає вплив негативних аспектів Я-концепції на вибір молоді і показує, що соціальні зв'язки постають важливим інструментом компенсації її неспроможності досягти важливих для себе цілей.

Що ж до молоді з досвідом легкого досягання успіхів, то низький прояв самозвинувачення посилює її орієнтацію на себе, а виражені цінності доброзичливості впливають на посилення орієнтації на соціальні зв'язки у своїх досягненнях. Покладання власної відпові-

дальності за успіхи і невдачі на себе говорить про минулий досвід, коли життєві завдання молодь навчилася вирішувати самостійно без допомоги найближчого оточення, що, у свою чергу, сформувало впевненість у власних силах і зміцнило віру в себе.

Відповідно до мети нашого дослідження на основі отриманого емпіричного матеріалу вдалося визначити низку *соціально-психологічних особливостей* вироблення молоддю уявлень про життєвий успіх.

Соціально-компенсаторні особливості полягають у тому, що досвід невдач актуалізує вплив негативних особистісних властивостей на процес зумовлення змісту аксіологічного компонента уявлень: відбувається посилення значення соціального визнання внаслідок впливу негативних аспектів самоставлення (високого рівня самозвинувачення, браку інтересу до себе, негативного ставлення інших); зростання значення кар'єри як наслідку впливу конформістських настановлень молоді, що має проблеми із самовизначенням; заміщення потреби в позитивному ставленні інших прагненням до багатства.

Соціально-статусні особливості характеризують вплив досвіду легкого досягання успіхів на посилення важливості соціального визнання і кар'єри для молоді з позитивними аспектами самоставлення. Такий досвід зумовлює зростання значення соціального визнання внаслідок впливу позитивних аспектів ставлення до себе (очікуваного позитивного ставлення інших і розуміння себе); посилення прагнення кар'єри актуалізується впевненістю у собі (виражений локус контролю Я, впевненість у собі).

Владно-статусні особливості полягають у тому, що досвід важкого або легкого досягання успіхів у минулому однаковою мірою спричинює посилення ролі цінностей влади у виборі молоддю впливовості і багатства як орієнтирів життєвого успіху.

Маніпулятивно-орієнтаційні особливості означають, що внаслідок впливу досвіду невдач у молоді з негативними аспектами самоставлення зумовлення змісту інструментального компонента уявлень відбувається в напрямі знецінення загальноприйнятих правил і перебільшення ролі соціальних зв'язків. Найбільше це проявилось в знеціненні загальноприйнятих правил у досяганні життєвого успіху внаслідок зниження симпатії до себе і в посиленні ролі соціальних зв'язків – унаслідок впливу браку самовпевненості, самоприйняття, самоінтересу.

Нормативно-орієнтаційні особливості найбільш виразно проявляються в підвищенні значення загальноприйнятих правил і посиленні орієнтації на себе, а не на соціальні зв'язки в досяганні життєвого

успіху. Досвід важкого досягання успіхів зумовлює вплив позитивних аспектів ставлення до себе (очікуване позитивне ставлення інших, симпатія до себе, самоприйняття) на зростання важливості загальноприйнятих правил, а осмислення власної життєвої позиції (наявність цілей, емоційна насиченість, результативність, осмисленість життя) – на посилення орієнтації на себе. Натомість досвід легкого досягання зумовлює вплив цінностей гедонізму на важливість дотримання загальноприйнятих правил, а зниження самозвинувачення – на посилення орієнтації на себе.

Висновки. Вироблення уявлень про життєвий успіх визначено як процес зумовлення минулим досвідом успіхів і невдач та особистісними властивостями, що сформувалися під впливом цього досвіду, змісту аксіологічного та інструментального компонентів цих уявлень, що полягає в посиленні або послабленні важливості певних орієнтирів життєвого успіху і способів їх досягання. Ранній досвід невдач та успіхів, важкість і легкість їх досягання стають передумовами вироблення уявлень про життєвий успіх. Результати проведеного емпіричного дослідження дали змогу виявити низку соціально-психологічних особливостей вироблення молоддю уявлень про життєвий успіх: соціально-компенсаторні полягають у тому, що досвід невдач актуалізує вплив негативних особистісних властивостей на процес зумовлення змісту аксіологічного компонента уявлень; соціально-статусні характеризують вплив досвіду легкого досягання успіхів у молоді з позитивними аспектами самоставлення на посилення важливості соціального визнання та прагнення кар'єри; владно-статусні ґрунтуються на тому, що досвід важкого або легкого досягання успіхів у минулому однаковою мірою посилює роль цінностей влади у виборі впливовості і багатства як орієнтирів життєвого успіху; маніпулятивно-орієнтаційні означають, що внаслідок впливу досвіду невдач у молоді з негативними аспектами самоставлення зумовлення змісту інструментального компонента уявлень відбувається через знецінення загальноприйнятих правил і перебільшення ролі соціальних зв'язків; нормативно-орієнтаційні проявляються в підвищенні значення загальноприйнятих правил і посиленні орієнтації на себе, а не на соціальні зв'язки.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш поглибленому вивченні впливу досвіду невдач на вироблення стратегій досягання життєвого успіху молоддю і в напрацюванні програм активної допомоги й наданні рекомендацій молоді, яка переживає труднощі в плануванні власного майбутнього, в особистісному та професійному самовизначенні.

Список використаних джерел

Бевзенко, Л. Д. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Боровинська, І. Є. (2017). До психологічного розуміння понять «успіх», «успішність», «життєвий успіх», «життєва успішність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 3(2), 142–148. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkh_p_2017_3%282%29__26.

Глуханюк, Н. С. (2005). *Практикум по психодиагностике*. Москва: Изд-во Московского психолого-социального института. Взято из http://www.miu.by/kaf_new/mpp/167.pdf.

Гуляс, І. А. (2018). Життєвий успіх як соціально-психологічний феномен. *Проблеми сучасної психології*, 41, 69–78. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_41_8.

Злобіна, О. Г. (2004). *Особистість як суб'єкт соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Иванова, Т. Н. (2019). Представление о жизненном успехе молодежи и представителей старшего поколения: социологический аспект (эмпирический опыт исследования). *Балтийский гуманитарный журнал*, 8, 2 (27), 55–59.

Карандашева, В. Н. (2004). *Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство*. Санкт-Петербург: Речь.

Ключников, С. Ю. (2002). *Фактор успеха: новая психология саморазвития*. Москва: Беловодье.

Козуб, Я. В. (2018). Мотивация достижения успеха как фактор эмоционального отношения студентов к учебно-профессиональной деятельности. *Проблеми сучасної психології*, 41, 69–78. Взято из <http://ubphj.nuph.edu.ua/index.php/2227-6246/article/view/157586/156872>.

Леонтьев Д. А. (2000). *Тест смысложизненных ориентации (СЖО)*. Москва: Смысл.

Макклелланд, Д. (2007). *Мотивация человека*. Санкт-Петербург: Питер.

Москаленко, В. В. (2019). Особливості конативного компонента образу «економічно успішної людини» студентської молоді. *Актуальні проблеми психології*, Т. 12, 25, 193–202.

Прядко, Н. О. (2015). Мотивація досягнення як детермінанта успіху в професійній діяльності особистості. *Вісник національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*, 127, 177–180.

Рашковська, І. В. (2016). Проблема життєвого успіху та її складові. *Актуальні проблеми психології*, Т. 1, 44, 143–148.

Сохань, Л. В., Головаха, Е. И., Ануфриева, Р. А., Балакирева, О. Н., & Очеретяный, В. В. (Ред.). (1995). *Психология жизненного успеха: опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций*. Киев.

Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., & Мануйлов Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Института психотерапии.

Хаммер, Я. С. (2008). Профессиональный успех и его детерминанты. *Вопросы психологии*, 4, 147–153.

References

Bevzenko, L. D. (2008). *Stili zhizni perekhodnogo obshchestva* [Life styles of a transitional society]. Kyiv: Publishing house of the Institute of Sociology NAS Ukraine. (in Russian)

Borovynska, I. Ye. (2017). Do psykholohichnoho rozuminnia poniattia «uspikh», «uspikh», «zhyttievyi uspikh», «zhyttieva uspishnist» [To the psychological understanding of the concepts «success», «success», «life success», «life success»]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Psychological Sciences»], 3 (2), 142–148. (in Ukrainian)

Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuylov, G. M. (2002). *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyykh grupp* [Socio-psychological diagnostics of personality development of small groups], Moscow: Publishing house of the Institute of Psychotherapy. (in Russian)

Glukhanyuk, N. S. (2005). *Praktikum po psikhodiagnostike* [Psychodiagnostic Workshop: Tutorial]. Moscow: Publishing House of the Moscow Psychological and Social Institute. Retrieved from http://www.miu.by/kaf_new/mpp/167.pdf. (in Russian)

Hulias, I. A. (2018). Zhyttievyi uspikh yak sotsialno-psykholohichniy fenomen [Life success as a socio-psychological phenomenon]. *Problemy suchasnoi psykholohii* [Problems of Modern Psychology], 41, 69–78, Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_41_8. (in Ukrainian)

Ivanova, T. N. (2019). Predstavleniye o zhiznennom uspekhe molodezhi i predstaviteley starshego pokoleniya: sotsiologicheskii aspekt (empiricheskii opyt issledovaniya) [Concept of the life success of young people and representatives of the older generation: sociological aspect (empirical research experience)]. *Baltiyskiy gumanitarnyy zhurnal* [Baltic Humanitarian Journal], 8, 2 (27), 55–59. (in Russian)

Karandasheva, V. N. (2004). *Metodika Shvartsa dlya izucheniya tsennostey lichnosti: kontseptsiya i metodicheskoye rukovodstvo* [Schwartz's Methodology for Studying Personality Values: Concept and Methodological Guide]. St. Petersburg: Speech. (in Russian)

Khammer, Ya. S. (2008). Professionalnyy uspekhi i ego determinanty [Professional success and its determinants]. *Voprosy psikhologii* [Issues of psychology], 4, 147–153. (in Russian)

Klyuchnikov, S. Yu. (2002). Faktor uspekha: novaya psikhologiya samorazvitiya [Factor of success: new psychology of self-development]. Moscow: Belovode. (in Russian)

Kozub, Y. V. (2016). Motivatsiya dostizheniya uspekha kak faktor emotsionalnogo otnosheniya studentov k uchebno-professionalnoy deyatel'nosti [The success achievement motivation as a factor of emotional attitude of students to educational and professional activity]. *Problemy suchasnoi psikhologii* [Problems of Modern Psychology], 33, 257–280. Retrieved from <http://ubphj.nuph.edu.ua/index.php/2227-6246/article/view/157586/156872>. (in Russian)

Leontyev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennyykh oriyentatsiy* (SZhO) [Test of meaningfulness orientation]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Makklelland, D. (2007). *Motivatsiya cheloveka* [Human motivation]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Moskalenko, V. V. (2019). Osoblyvosti konatyvnoho komponenta obrazu «ekonomichno uspishnoi liudyny» studentskoi molodi [Features of the conative component of the image of «economically successful person» of student youth]. *Aktualni problemy psikhologii* [Actual problems of psychology], 12 (25), 193–202. (in Ukrainian)

Pryadko, N. O. (2015). Motyvatsiia dosiahnennia yak determinanta uspiokhu u profesiinii diialnosti osobystosti [Motivation to achieve as a determinant of success in the professional activities of the individual]. *Visnyk natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka* [Bulletin of the T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»], 127, 177–180. (in Ukrainian)

Rashkovska, I. B. (2016). Problema zhyttievoho uspiokhu ta yii skladovi [Problem of life success and aspects]. *Aktualni problemy psikhologii* [Actual problems of psychology], Vol. 1, 44, 143–148. (in Ukrainian)

Sokhan, L. V., Holovakha, Ye. I., Anufrieva, R. A., Balakireva, O. N., & Ocheretyanyy, V. V. (1995). *Psikhologiya zhiznennogo uspekha. Opyt sotsialno-psikhologicheskogo analiza preodoleniya kriticheskikh situatsiy* [Psychology of life success. Experience of a social and psychological analysis of overcoming crisis situations]. Kyiv. (in Russian)

Zlobina, O. G. (2004). *Osobystist yak subiekt sotsialnykh zmin* [Personality as an agent of social changes]. Kyiv: Publishing house of the Institute of Sociology NAS Ukraine. (in Ukrainian)

УДК 316.614.4 – 057.875

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-51>

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ: БАЖАНЕ І РЕАЛЬНЕ

Актуальність представлено у статті дослідження зумовлена запитом суспільства на визначення та активізацію детермінант розвитку громадянської компетентності молоді.

Метою дослідження було визначення ієрархії компетентностей, які зумовлюють готовність студентської молоді до участі і здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або її відмови від неї, та встановлення їх відповідності критеріям компетентного громадянства.

Методи дослідження. Дослідницький інструментарій (методика семантичного диференціала) розроблено на основі авторської моделі соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності, виокремлених показників та індикаторів ціннісних, ставленнєвих, когнітивних, мотиваційних детермінант.

За результатами дослідження визначено структуру та ієрархію здатностей які зумовлюють готовність молоді до участі (здатності до рефлексії, до відповідальної участі, до соціальної взаємодії; тактичні і стратегічні здатності; здатності до аналізу та оцінювання ситуації, до визначення і дотримання меж). З'ясовано, що готовність молоді до участі виявляється в ситуаціях, які передбачають отримання певної вигоди з мінімальним ризиком програву. Переважна більшість респондентів не готова долучатися до громадських ініціатив, спрямованих на промоцію чи обстоювання ідеї. Виявлено, що понад третину майбутніх педагогів ще не визначилися щодо цінності солідарності і меж дозволеного для громадян; мотивації і практик громадянської участі; досвіду досягнення і раціонального оцінювання інформації.

Зроблено **висновки:** а) про зумовленість розвитку громадянської компетентності молоді дискусом громадянства і громадянськими практиками, які продукуються соціальним середовищем (родинним, освітнім, медійним,

економічним, політичним тощо); б) про невідповідність практик і пропозицій молодіжного дискурсу громадянськості критеріям компетентного громадянства.

Практична значущість отриманих результатів вбачається у можливості застосування їх для коригування впливів соціального середовища на розвиток громадянських компетентностей майбутніх педагогів.

Ключові слова: громадянська компетентність; соціальне середовище; кваліфікаційні характеристики; готовність до партиципації.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CITIZENSHIP COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS: EXPECTATIONS AND REALITY

Iryna V. Zhadan

PhD in Psychology, senior researcher,
Head of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute of Social and Political Psychology National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5274-574X
Iryna_zhadan@ukr.net

Background and purpose. The study presented in the article reflects the need of the society to identify and activate the determinants of youth citizenship competence developments. The article focuses on the results of the empirical research on socio-psychological peculiarities and factors of student citizenship competence development.

The purpose of the study was to determine the hierarchy of the competences which provide for student readiness to participate and to reach social well-being at the expense of restriction or even rejection of one's own benefit. The study also aimed at exploring how those competences meet the criteria of competent citizenship.

Research methods. The research instrument (SD method) was developed on the basis of the author's model of socio-psychological factors of citizenship competence development, indicators of value, attitudinal, cognitive and motivational determinants identified by the author.

Findings. The outcome of the study is a determined structure and a hierarchy of abilities which provide for youth readiness for participation (ability to reflect, to participate in a responsible manner, to interact in a society; tactical and strategic abilities; ability to analyze and evaluate a situation, to determine and keep boundaries). Youth readiness for participation is manifested in the situations where one can gain a certain benefit with a minimal risk of loss. The majority of the respondents are not ready to be engaged in the civic initiatives aiming at promoting or defending an idea. More than one third of the future teachers are ambiguous on the solidarity value as well as citizens' freedom boundaries, motivation and practices of civic participation, and experience of obtaining and rational evaluation of information.

The author of the article makes the following conclusions: a) youth citizenship competence development is determined by the discourse of citizenship and citizenship practices produced by the social environment (family, education, media, economic and political and other areas); b) practices and propositions of the youth citizenship discourse do not meet the criteria of competent citizenship.

Practical application of the results. The obtained results can be applied in the course of regulating the impact of the social environment on development of future teachers' citizenship competences.

Keywords: citizenship competence; social environment; qualification characteristics; readiness for participation.

Постановка проблеми. Наукові дослідження, присвячені емпіричному обґрунтуванню чинників розвитку громадянської компетентності молоді, зосереджені переважно на дидактичних, виховних чи медійних умовах та/або технологіях формування окремих компетентностей. Цілісного аналізу соціально-психологічних детермінант громадянської компетентності молоді, яке б дало змогу скласти уявлення не лише про перелік, а й про структуру здатностей до компетентної громадянської участі, наразі не здійснювалось.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На попередньому етапі розроблення проблеми нами було запропоновано теоретичну модель соціально-психологічних чинників громадянської компетентності (Жадан, 2020), побудовану на основі узагальнення результатів наукових досліджень (Равен, 2002; Трофимова, 2015; Чулкова, 2014; Жадан, Краснякова, Позняк, & Скар, 2019). Як компоненти моделі визначено: а) особистісні якості, які зумовлюють набуття кваліфікаційних характеристик – здатностей і готовностей до компетентної громадянської поведінки; б) детермінанти їх розвитку, основними з яких, за нашим задумом, є дискурс громадянства і громадянські практики, що продукуються соціальним середовищем (родинним, освітнім, медійним, економічним, політичним тощо).

Ми виходили з припущення, що громадянські здатності зумовлюються відповідними конфігураціями якостей, сформованих у процесі соціальної взаємодії, і конвертуються в готовність лише тоді, коли ситуація оцінюється особистістю як значуща для неї/групи/спільноти. На етапі теоретичного пошуку до складу моделі було включено 9 здатностей і 5 готовностей, які визначають ефективність громадянської поведінки в різних сферах громадянської взаємодії. Відтак постало завдання верифікації розробленої моделі, уточнення структури та ієрархії її компонентів.

З огляду на обмеженість ресурсів ми не мали змоги розробити інструментарій, який дав би змогу дослідити особливості впливу соціального середовища на розвиток кожної з кваліфікаційних ознак громадянської компетентності. Відтак, узагальнивши результати досліджень дискурсу та практик громадянськості, які проводилися нами раніше, а також дані емпіричних розвідок з цієї проблеми вітчизняних та зарубіжних науковців, ми обрали з переліку кваліфікаційних характеристик найбільш проблемні і значущі для сучасного етапу розвитку громадянського суспільства в Україні: готовність до партиципації (участь в управлінні, вирішенні проблем, співробітництво) та готовність до здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди.

Наступним кроком було створення емпіричної моделі дослідження, яка містить перелік показників та індикаторів особистісних якостей, що зумовлюють набуття відповідних здатностей, а також індикаторів, які дають змогу виявити мотиви партиципації і спрогнозувати умови, за яких здатності конвертуються у готовність до дії (Жадан, 2020). Обираючи параметри аналізу громадянського дискурсу соціального середовища, ми спиралися на підхід до виокремлення бінарних опозицій дискурсу, запропонований J. Alexander (2001).

Мета статті – визначити ієрархію компетентностей, які зумовлюють готовність студентської молоді до партиципації та здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або й відмови від неї, оцінити їх відповідність критеріям компетентного громадянства.

За результатами дослідження передбачається:

1) визначити структуру та ієрархію здатностей, які зумовлюють готовність до партиципації та готовність до здобуття суспільних благ ціною обмеження власної вигоди або й відмови від неї;

2) оцінити ступінь відповідності критеріям компетентного громадянства практик і пропозицій молодіжного дискурсу громадянськості;

3) виявити найбільш контрверсійні пропозиції дискурсу і практик громадянської взаємодії, які ускладнюють розвиток компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дизайн дослідження вибудовувався з урахуванням методичних засад, показників та індикаторів, представлених у моделі емпіричного дослідження (Жадан, 2020). Індикатори показників громадянської компетентності були визначені у формі бінарних опозицій, релевантних протилежним полюсам ціннісних, ставленнєвих, когнітивних, мотиваційних преференцій громадян. Оскільки один з полюсів відповідає уявленням

про компетентну громадянськість, за такого підходу ми отримали відразу й орієнтовну критеріальну модель громадянської компетентності. Відповідно до виокремлених індикаторів та з огляду на результати досліджень дискурсу і практик громадянськості (Жадан, 2020), положення концепції розвитку громадянської компетентності, уявлення про норми партисипаторної демократії було відібрано судження щодо різних аспектів громадянської участі. Дискурс громадянськості репрезентують судження щодо різних аспектів громадянської участі/неучасті та готовності поступитися особистим заради спільного блага. Індикатори громадянських практик обиралися з операціями на проблемні ситуації сьогодення (зокрема пандемія COVID-19).

Для кожного з показників визначено 7-8 індикаторів-суджень, які було об'єднано в шкалу СД. Респондентам пропонувалось оцінити кожне із суджень за шкалою, на одному з полюсів якої було «зовсім не згоден», а на протилежному – «цілком згоден». Первинний варіант анкети містив 106 суджень. За результатами апробації отриманий масив даних було проаналізовано на предмет внутрішньої валідності. Виявилось, що оцінки респондентами 37 пар суджень/практик мають тісний кореляційний зв'язок на рівні не менше 0,05, що свідчить про їхню семантичну однорідність. Відповідно, опитувальник було доопрацьовано, і в остаточній версії він містив 69 індикаторів.

Участь у дослідженні взяли 178 респондентів – студентів вишів, які готують фахівців для системи освіти. Отриманий масив даних було опрацьовано із застосуванням методів математичної статистики, зокрема кореляційного, факторного і кластерного аналізу.

Згідно з дослідницьким задумом, отриманий масив даних щодо ціннісних, ставленнєвих, мотиваційних, когнітивних та ідентифікаційних преференцій молоді репрезентує простір інтерпретацій пропозицій та практик соціального середовища і релевантний дискурсу громадянськості майбутніх педагогів.

Основні числові характеристики отриманої вибірки дають змогу скласти уявлення про те, якою мірою респонденти поділяють судження, які репрезентують смисли громадянськості (середні значення), наскільки однорідними є оцінки респондентів за кожним з індикаторів (показники дисперсії, коефіцієнтів кореляції і коефіцієнтів варіації).

Найбільш контрверсійними (найвищий коефіцієнт варіації) виявились оцінки щодо суджень:

– Заробити під час карантину, піднявши ціни на засоби захисту чи доставку продуктів, – це нормальна бізнесова практика (цінності солідарності в розрізі економічної компетентності);

– Не варто витрачати час і зусилля на участь в акціях, які не дають (прямо чи опосередковано) матеріальної вигоди (мотивації залучення: матеріальні/нематеріальні);

– Карантинні обмеження, які порушують конституційні права людей, можна ігнорувати (практики солідарності в контексті законності);

– Кожен має право виносити судження, і доводити їхню правдивість не обов'язково (когнітивні настановлення на прийняття інформації, яка підтверджує власні припущення);

– Якщо інформація відповідає очікуванням, їй можна довіряти (когнітивні настановлення на критичний аналіз ситуації: критичний аналіз як звичний алгоритм оцінювання інформації);

– Цілком нормально для захисту інтересів (своїх чи групи) використовувати всі доступні способи (мотивації активності: прийнятні/неприйнятні);

– Громадську активність виявляють люди, які мають багато вільного часу (мотивація самоорганізації вільного часу);

– Об'єднуючись з іншими задля вирішення проблем, витрачаєш занадто багато зусиль і часу на узгодження (позицій, інтересів, дій тощо) (цінності солідарності: співпраця/автономність);

– Поки не доведено, що посадова особа порушила закон, вона заслуговує довіри (практики соціальної довіри);

– Дотримання всіх вимог під час карантину свідчить про довіру до влади, яка його запровадила (мотивації законслухняності);

– Той, хто прагне досягти лише особистих чи лише групових цілей, не почувається щасливим (практики досягнення: орієнтація на індивідуальний інтерес чи спільне благо);

– Більшість людей, які виявляють громадянську активність, прагнуть домінувати і диктувати свою волю (цінності співробітництва: прагнення/відмова від домінування);

– Суперництво, протистояння – це нормально, лише так можна щось змінити на краще (цінності соціальної солідарності: антагонізм);

– Більшість українців дотримуються вимог карантину, бо усвідомлюють, що запроваджені обмеження спрямовані на спільне благо (цінності солідарності: орієнтація на спільне благо);

– Якби влада свідомо не нагнітала страх і тривогу, вдаючись до надмірних заборон, українці значно менше дотримувались би правил карантину (цінності співробітництва: практики відвертості);

– Більшість людей поведуться зазвичай чесно (ставлення: соціальна довіра, очікування, що інші теж поводитимуться чесно і відповідно до норм);

– Більшість суспільних проблем насправді мають прості рішення (когнітивні настановлення на рефлексивний аналіз ситуації: прагнення швидких рішень).

Отже, можемо констатувати, що *найбільш суперечливими є пропозиції дискурсу соціального середовища, які репрезентують цінності і практики солідарності і співробітництва, мотивації (залучення, активності, законослухняності) та когнітивні настановлення на критичний аналіз ситуації.*

Понад третину респондентів не змогли визначитися щодо кожного четвертого запропонованого судження (обирали відповідь «наскільки поділяю, настільки й не поділяю»). Це можна пояснити, з одного боку, браком у молоді інтересу до проблем, яких стосуються ці судження, а з другого – недостатньою їх артикуляцією в середовищі соціальної взаємодії. Серед таких тем: цінності солідарності і меж дозволеного для громадян; мотивації і практики громадянського залучення; практики досягнення і раціонального оцінювання інформації.

Факторний аналіз отриманих даних здійснювався за допомогою центроїдного методу. Було отримано 8 факторів, при цьому до останніх двох увійшли судження з факторною вагою, меншою ніж 0,4. Відповідно до факторної моделі ми їх не включали.

Отримана модель із 6 факторів описує 80,1% сумарної дисперсії:

Ф1 (внесок у сумарну дисперсію 15,5%) – Здатність до рефлексії (когнітивних настановлень і практик аналізу ситуації, практик активності, соціальної відповідальності);

Ф2 (14,7% сумарної дисперсії) – Здатність до відповідальної участі (ставлення і мотивації залучення);

Ф3 (13,6% сумарної дисперсії) – Практики соціальної взаємодії (рефлексії, оцінювання, активності);

Ф4 (13,0% сумарної дисперсії) – Здатність до тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем (цінності співробітництва (відмова від маніпуляцій, відвертість); усвідомлення здатності бути причиною змін; мотивації залучення, досягнення спільного блага; когнітивні настановлення);

Ф5 (12,2% сумарної дисперсії) – Здатність до аналізу та оцінювання ситуації (цінності законності, підзвітності, відкритості, співробітництва (соціальний капітал); мотивації залучення (раціональні/іраціональні), суб'єктна ідентичність);

Ф6 (11,1% сумарної дисперсії) – Здатність до визначення і дотримання меж (законного/незаконного, прийнятеного/неприйнят-

ного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального тощо).

Отримана шестифакторна модель загалом підтверджує висунуту гіпотезу щодо зумовленості кваліфікаційних ознак певною конфігурацією якостей особистості. Перший, другий, четвертий і п'ятий фактори репрезентують ті здатності, які були включені до теоретичної моделі соціально-психологічних чинників громадянської компетентності. Третій фактор – **Практики соціально взаємодії** (рефлексії, оцінювання, активності) – також представлений у моделі, хоч і не на такому рівні узагальнення. Імовірно, варто долучити до переліку здатностей компонент досвіду як окремий конструкт. Дещо несподіваним в емпіричній моделі виявився шостий фактор, який дістав назву **Здатність до визначення і дотримання меж** (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального тощо). У теоретичній моделі цей компонент не знайшов відображення, водночас не можна не погодитися з тим, що усвідомлення необхідності таких меж і здатність визначати їх для себе, інших, груп і спільнот, влади є ознакою громадянської компетентності особи. Тому вважаємо за доцільне доповнити теоретичну модель виявленою кваліфікаційною ознакою

Наступним кроком було встановлення відповідності перелічених здатностей і практик молоді критеріям компетентного громадянства.

Здатність до рефлексії ми оцінювали не лише на основі декларованих настановлень на рефлексивний аналіз (ситуацій, практик, меж можливого тощо), а й на основі аналізу досвіду громадянськості. І ось тут маємо суперечливі результати: декларовані настановлення студентства загалом відповідають критеріям компетентного громадянства, тоді як практики свідчать про протилежне. Для прикладу:

- понад 82% респондентів погоджуються з тим, що не можна довіряти тим, хто обіцяє все і швидко, і при цьому близько двох третин опитаних вважають, що більшість суспільних проблем мають прості рішення;

- понад 87% опитаних вважають прогнозування результатів своїх дій ознакою відповідальності, при цьому понад 67% респондентів схильні спочатку діяти, а потім думати, навіщо це було їм потрібно;

- близько 90% опитаних погоджуються з тим, що робота над помилками є умовою успішності спільних дій, і водночас понад 77% визнають, що рідко аналізують свої помилки.

Чимало індикаторів рефлексивних практик не увійшли до першого фактора, тобто респонденти не ідентифікують їх як такі, що

пов'язані з відповідними когнітивними настановами. Вочевидь маємо справу з дискретністю (окремішністю, перервністю) рефлексивних компетентностей майбутніх педагогів: загалом адекватні рефлексивні настановлення не втілюються в практики громадянськості, залишаються когніціями і не «виростають» у здатності.

Здатність до відповідальної участі: майбутні педагоги (понад 85% опитаних) декларують ставлення, властиві відповідальному громадянству (діяти лише в законний спосіб, вмотивоване залучення до громадських акцій з усвідомленням цілей і можливих наслідків). Водночас 66,5% респондентів не готові до участі у справах, успіх яких не гарантований, хоч і погоджуються з тим, що ситуація невизначеності створює нові «віконця можливостей». Тобто, навіть усвідомлюючи, що громадська ініціатива з негарантованим успіхом може стати поштовхом до розвитку, молодь відмовляється долучатися до участі в її реалізації.

Практики соціальної взаємодії респондентів як на рівні уявлень, так і на рівні власного досвіду взаємодії не відповідають критеріям компетентного громадянства за більшістю індикаторів (рефлексії, оцінювання, активності). Понад 70% опитаних рідко аналізують свої емоції, ставлення і помилки; не бажають шукати причинно-наслідкові зв'язки між явищами суспільного життя; керуються у своїх діях уявленнями про справедливість, а не нормами закону і не готові працювати на спільне благо без якоїсь винагороди. Троє з чотирьох опитаних мають проблеми з визначенням надійності джерел інформації; кожен четвертий переконаний, що виявляти громадянську активність можна й без розуміння цілей, інтересів сторін, засобів досягнення і можливих наслідків дій, а прозорість ухвалення рішень не є умовою відповідальності за їхні наслідки.

Здатність до тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем визначається насамперед цінностями співробітництва. Ставлення респондентів до громадських активістів і їхньої діяльності дає змогу скласти уявлення про готовність співпрацювати з ними та мотивації долучення до їхнього пулу. Близько 40% респондентів вважають, що громадські активісти насправді прагнуть влади і матеріальних благ; ще третина припускає, що так і є. Понад 68% опитаних вважають, що громадські активісти вдаються до відвертих маніпуляцій. Кожен другий опитаний вважає, що громадські активісти діють в інтересах тих, хто їх спонсорує; ще 20% припускають, що активісти мають спонсорів і діють в їхніх інтересах.

Ще одна з умов ефективної взаємодії – мотивація її учасників. Згідно з даними дослідження, кожен третій не вважає себе здатним прискорювати чи гальмувати соціальні зміни, фактично відмовляючись

від громадянської участі. Понад дві третини респондентів не готові витрачати свій час і зусилля на постійний контроль за діями влади, до того ж діють ситуативно, без попереднього плану й вибору способів досягнення мети і взагалі налаштовані на швидке вирішення проблем. Кожен четвертий схильний довіряти конспірологічним теоріям. Безкомпромісність і нетерпимість вважають громадянською чеснотою 36% респондентів. Отож навряд чи можна говорити про здатність майбутніх педагогів до компетентної взаємодії під час вирішення суспільних проблем.

Серед індикаторів *здатності до аналізу та оцінювання ситуації* – опертя на вимоги законності, підзвітності, відкритості, співробітництва, раціональна мотивація громадянської участі, усвідомлення себе як суб'єкта соціальних змін. Згідно з даними дослідження, понад третину майбутніх педагогів не усвідомлюють важливість відкритості в ухваленні рішень, не кваліфікують вибіркові пільги для близького до влади бізнесу як корупційні дії, відтак фактично толерують умови і прояви корупції. Дві третини респондентів не пов'язують надмірну емоційність учасників громадських акцій з маніпулятивними впливами. Водночас понад 40% опитаних переконані в тому, що учасники громадських акцій роблять це за гроші і не переймаються тим, кому це вигідно. Якщо додати до цього ще й те, що близько 62% респондентів визнають, що сприймають інформацію, не розрізняючи факти і коментарі, то можна зробити висновок про невідповідність здатності студентства до аналізу та оцінювання ситуації критеріям компетентного громадянства. Достовірно кращий результат маємо за індикаторами цінностей законності (за індикатором уявлень про підзвітність влади) та усвідомлення важливості розгалуженої мережі соціальних зв'язків.

Здатність визначати і дотримуватися меж (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального) почасти суперечлива і так само дискретна, як і рефлексивні компетентності. Так, 80% майбутніх педагогів заявляють про свою прихильність щодо ідеї верховенства закону, водночас близько третини опитаних цілком прийнятним вважають захист своїх інтересів усіма доступними способами; близько 60% не оцінюють законність дій посадовців, коли визначають власне ставлення до них; 44% опитаних толерують нагнітання владою страху і тривоги, упровадження надмірних заборон заради дотримання громадянами правил карантину; 77% респондентів декларують нематеріальну мотивацію громадянської активності, водночас кожен третій з підозрою ставиться до людей, які таку

активність виявляють. Прикметно, що кожен другий майбутній педагог не «фільтрує» інформацію, сприймає її, не замислюючись над тим, чому вона була оприлюднена і кому це може бути вигідно.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що жодна із шести базових соціально-психологічних здатностей молоді не відповідає критеріям компетентного громадянства.

Висновки

1. Результати емпіричного дослідження вказують на зумовленість розвитку громадянської компетентності дискурсом громадянства і громадянськими практиками, які продукуються соціальним середовищем (родинним, освітнім, медійним, економічним, політичним тощо), тож підтверджують теоретично обґрунтовану раніше модель соціально-психологічної зумовленості громадянської компетентності.

2. За результатами дослідження уточнено перелік і вибудовано ієрархію соціально-психологічних чинників громадянської компетентності. Отримана шестифакторна модель підтверджує висунуту гіпотезу щодо зумовленості кваліфікаційних ознак певною конфігурацією якостей особистості. Чотири із шести виокремлених факторів репрезентують представлені у теоретичній моделі здатності: до *рефлексії* (Ф1); до *відповідальної участі* (Ф2); до *тактичної і стратегічної взаємодії під час вирішення суспільних проблем* (Ф4), до *аналізу та оцінювання ситуації* (Ф5). Третій фактор – «*практики соціальної взаємодії*» (рефлексії, оцінювання, активності) – також представлений у моделі, але на нижчому рівні узагальнення. Виокремлений шостий фактор – «*здатність визначати і дотримуватись меж*» (законного/незаконного, прийнятного/неприйнятного, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального тощо) у теоретичній моделі не представлений як окрема здатність, проте кілька показників містять релевантні індикатори.

3. Виявлено дискретність (окремішність, перервність) рефлексивних компетентностей майбутніх педагогів: загалом адекватні рефлексивні настановлення не втілюються в практики громадянськості, залишаються когніціями і не «виростають» у здатність до рефлексії цінностей, цілей, мотивації громадянської активності. Встановлено, що уявлення респондентів про практики соціальної взаємодії і їхній власний досвід таких практик не відповідає критеріям компетентного громадянства. Цінності і практики солідарності і співробітництва, які зумовлюють здатність до тактичної і стратегічної взаємодії, виявилися найбільш суперечливими в громадянському дискурсі майбутніх педагогів.

Перспективи подальших досліджень убачаються у визначенні ресурсів та механізмів впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності майбутніх педагогів.

Список використаних джерел

Даль, Р. (1994). *Проблемы гражданской компетентности*. Взято из <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>

Жадан, І. В. (2020). Соціальне середовище як чинник розвитку громадянських компетентностей: емпірична модель дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 50–58. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).141](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).141)

Жадан, І. В., (Ред.), Краснякова, А. О., Позняк, С. І., & Скнар, О. М. (2019). *Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.

Трофимова, И. Н. (2015) Гражданская компетенция: государственная политика или возможности для гражданина. *Россия реформирующаяся*, 1, 90–112.

Чулкова, Р. Г. (2014). Формирование гражданской компетентности учащегося как актуальная задача современной школы. *Современные проблемы науки и образования*, № 2. Взято из <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381>

Alexander, J. (2001). The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice. *Sociological Theory*, 19 (3), 371–400.

March, J. G., & Olsen, J. P. (1995). *Democratic Governance*. Free Press.

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–172). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung.

References

Alexander, J. (2001). The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice. *Sociological Theory*, 19 (3), 371–400. (in English)

Chulkova, R. G. (2014). Formirovaniye grazhdanskoй kompetentnosti uchashhegosya kak aktualnaya zadacha sovremennoy shkoly [Formation of student civic competence as an urgent task of a modern school]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, № 2. Retrieved from <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381/> (in Russian)

Dal, R. (1994). *Problemy grazhdanskoй kompetentnosti*. Retrieved from <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php> (in Russian)

March, J. G., & Olsen, J. P. (1995). *Democratic Governance*. Free Press. (in English)

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–72). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung. (in German)

Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyvavlenie, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and realization]. Moscow: Kogito-Tsentr. (in Russian)

Trofimova, I. N. (2015). Grazhdanskaya kompetentsiya: gosudarstvennaya politika ili vozmozhnosti dlya grazhdanina [Citizenship: public policies or opportunities for a citizen]. *Rossiia reformiruyushhayasya*, 13, 90–112. (in Russian)

Zhadan, I. V. (2020). Sotsialne seredovyshche yak chynnyk rosvytku hromadianskykh kompetentnostei: empyrychna model doslidzhennia [Social environment as a factor of civic competence development: an empirical model of research]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 50–58. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).141](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).141) (in Ukrainian)

Zhadan, I. V. (Ed.), Krasniakova, A. O., Pozniak, S. I., & Sknar, O. M. (2019). *Mekhanizmy hromadianskoi i natsionalnoi samoidentyfikatsii: transformatsii komunikatyvnykh praktyk* [Mechanisms of civic and national self-identification: transformations of communicative practices]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

УДК 159.99

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-52>

Корсакевич Святослав Сергійович

здобувач ступеня PhD,

Інститут соціальної і політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-9315-2035

sviatoslavsergeevych@gmail.com

ПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Актуальність. Політичні явища зачіпають обидві сфери особистості – раціональну та емоційну. Тому політичність включає в себе розуміння політики, відповідні знання, ставлення до неї, її сприймання, відчуття політики і ту чи іншу реакцію на політичні процеси. Політичність до певної міри властива переважній більшості людей, а не лише тим, хто належить до якоїсь партії, є активістом громадсько-політичного життя. З цього погляду вивчення феномену політичного самовизначення кожного окремого громадянина, враховуючи його як соціальні, так і психологічні особливості, є актуальним науковим завданням. У статті наведено результати теоретичного аналізу феномену політичного самовизначення молоді, розглянуто основні підходи, які пояснюють соціально-психологічні причини політичного самовизначення. Політичне самовизначення представлено як специфічний політико-психологічний феномен, що проявляється в думках, словах та діях особистості.

Метою дослідження було з'ясувати психологічні особливості формування політичного самовизначення молоді, зокрема щодо участі у виборчому процесі, які виявляються поряд із соціальними, віковими, гендерними особливостями.

У **результаті** огляду джерел виокремлено мотиваційно-ціннісні (як спрямованість, домагання та ін.), емоційно-вольові (переживання, відчуття щодо можливої участі в політичних процесах, враження від таких процесів, готовність до прийняття політичних рішень та ін.), когнітивно-рефлексивні (сприйняття, аналіз політичної інформації, уявлення і знання щодо виборчого права і процесу його здійснення тощо) особливості політичного самовизначення молоді.

Практична значущість роботи полягає у виокремленні конкретних психологічних особливостей, що мають досліджуватись емпіричним шляхом, адже вони на рівні із соціальними особливостями впливають на формування політичного самовизначення молоді, зокрема щодо участі у виборчому процесі.

Ключові слова: самовизначення; політичне самовизначення; політична соціалізація; психологічні особливості.

Sviatoslav S. Korsakevych

PhD candidate, Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-9315-2035

sviatoslavsergeevych@gmail.com

POLITICAL SELF-DETERMINATION OF YOUNG PEOPLE: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

The relevance of the article. Political phenomena affect both spheres of any individual, its rational and emotional parts in particular. Therefore, being a political person involves understanding politics, having knowledge, attitude, perception, sensing politics and showing reaction to political processes to some extent. The vast majority of people are being somewhat politically oriented. It is not only the attribute for those belonging to a certain political party, or those being active in political life of the country. Viewing from this point, the study of the political self-determination of each citizen is a topical research issue, given his or her social and psychological characteristics. The article provides for a theoretical analysis of the political self-determination phenomenon of young people and at the same time, it examines basic approaches explaining social and psychological reasons for political self-determination. When thinking about political self-determination we normally understand a specific political and psychological phenomenon, manifesting itself in the thoughts, words and activities of the individuals.

The purpose of this article lays down in the identification of psychological characteristics which form up political self-determination of young people (their participation in the elections included) which act with same level of social, age and gender characteristics.

The studies resulted in highlighting several peculiarities of the political self-determination of young people. These are namely, (1) motivational and valuable (like orientation, claims, etc.), (2) emotional and strong-willed (like experience, feeling about possible participation in political processes, impressions after such processes, willingness to make political decisions, etc.), and (3) cognitive and reflexive (like perception, analysis of political information, ideas and knowledge of the electoral law and its implementation, etc.).

The practical value of the article lies in identifying specific psychological characteristics, which have to be studied empirically, since they have the same impact on political self-determination formation of young people as the social ones, including participation in the elections.

Keywords: self-determination; political self-determination; political socialization; psychological features.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного українського суспільства відбувається в умовах нескінченних змін політичної влади і переструктурування політичного простору. Наслідком цього є хронічна недовіра українців до політичних інститутів, державної влади, політиків і державних діячів, зневіра людини в можливості впливати на суспільно-політичні процеси. Такі умови життя сучасного суспільства з особливою гостротою ставлять проблему готовності особи до свідомого вибору власної життєвої позиції, роблять питання політичного самовизначення надзвичайно актуальним.

Для кращого розуміння сутності політичних процесів їх слід розглядати у взаємозв'язку громадянина і політики, де перший є носієм певних психологічних особливостей, які проявляються разом із проблемою визначення особистістю свого місця в складній політичній дійсності. У цьому разі доцільно трактувати феномен політичного самовизначення, беручи до уваги як соціальні, так і психологічні особливості кожного окремого громадянина. Аналіз феномену самовизначення в науковій психологічній літературі дає підстави розглядати його як свідомий процес визначення особою свого місця в навколишньому світі, осмислення сенсу власного життя. Серед його дослідників – Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, Г. Костюк, О. Леонтьєв, М. Пряжников, С. Рубінштейн, О. Сафін, О. Скар, М. Слюсаревський, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн та ін.

Питання про політичне самовизначення, особливо молоді, стає дедалі актуальнішим в умовах української політичної дійсності. Від цього значною мірою залежить як загальний ландшафт української політичної культури, так і цілком конкретні речі – явка на виборах, балотування молоді як кандидатів на посади сільських, міських голів та ін.

Тему політичного самовизначення, політичної участі, політичної суб'єктності в різних контекстах розглядають сучасні науковці-психологи. Зокрема, Л. Кияшко визначає політичну участь як прояв політичної активності з метою реалізації молоддю соціальної ролі члена суспільства та впливу на політичні процеси в країні. На її думку, цей процес зумовлює необхідність засвоєння молоддю стійких принципів, переконань, норм, настановлень, мотивації і навичок політичної участі (Кияшко, Полунін, Краснякова, & Сидоркіна, 2014). А. Краснякова детально аналізує умови формування політичної суб'єктності як здатності усвідомлено діяти задля впливу на соціально-політичні процеси: потребу самореалізації, соціальну мотивацію і високий рівень громадянської відповідальності. Дослідниця стверджує, що саме людина своєю усвідомленою, активною діяльністю визначає акторів

політичного життя і формує поле політики (там само). Г. Циганенко (2005) стверджує, що політико-ідеологічне самовизначення – це спроможність молоді самостійно визначати свій життєвий шлях і вирішувати основні життєві проблеми завдяки власній політичній активності, а частково це навіть суспільне примушування – по досягненні паспортної зрілості певною мірою впливати своїм волевиявленням на динаміку суспільно-економічних перетворень.

Значний інтерес становлять дослідження В. Васютинського, О. Донченко, Г. Ділігенського, Д. Ольшанського, М. Слюсаревського, присвячені вивченню соціальних і соціально-психологічних чинників самовизначення особистості в контексті дослідження масової політичної свідомості та політичної поведінки. Зростає увага науковців до об'єктивних соціальних та соціально-психологічних чинників, які детермінують політичний вибір і політичну ідентифікацію як окремого індивіда, так і соціальних груп (Е. Еріксон, В. Казміренко, Л. Найденова, Т. Ньюком, Дж. Тернер та ін.).

Є різні підходи, які пояснюють соціально-психологічні причини самовизначення, зокрема й політичного самовизначення як одного із видів цього соціально-психологічного феномену. Адже складність і багатоаспектність процесу самовизначення дає підстави зробити припущення, що є кілька видів цього явища. У сучасній психологічній літературі найбільш часто виділяють такі види самовизначення: соціальне, професійне, моральне, особистісне, життєве, сімейне, індивідуальне. І одним із таких у цьому ряду є менш вивчене політичне самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політичного самовизначення не залишається поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед вітчизняних науковців, які висвітлювали поняття, підходи до розуміння, механізми політичного самовизначення, А. Антоненко, В. Бакуменко, О. Валецький, В. Васютинський, А. Краснякова, Л. Кияшко, В. Мельниченко, М. Сидоркіна, В. Торяник, І. Хорт та ін. Серед зарубіжних дослідників слід виділити Х. Берана, Ч. Веллмана, К. Каллахона, К. Каннігхема, А. Шедлера.

Актуальність питання про самовизначення молоді щодо участі в політичному житті країни зумовлена сучасним українським політичним ландшафтом, новими тенденціями в політичній сфері, особливо в молодіжному середовищі. Молодь наразі розглядають як активну силу й авангард, здатних покращити або просто змінити майбутнє. У нинішній ситуації соціологи констатують, що молодь ще не визначила свого місця в складних соціально-політичних процесах, хоч назагал і вітає зміни, які відбуваються в політичній сфері (Резнік, 2019).

В умовах поглиблення негативних суспільно-політичних тенденцій мають з'явитися ті, хто зможе якісно по-новому врегулювати політичну ситуацію в країні. Саме такий запит постає сьогодні перед суспільством, і, як підтверджують і вибори Президента України, і вибори до Верховної Ради у 2019 р., цей запит уже реалізується тією чи іншою мірою. Адже обрано наймолодшого Президента за часи незалежності України, і частка молоді в парламенті також значно зросла. Тож політичне самовизначення, на думку соціологів, відбувається в умовах, коли суспільство стоїть перед альтернативою вибору подальшого шляху розвитку держави.

Згідно з результатами соціально-психологічних досліджень до найбільш загальних характеристик політичного самовизначення української молоді можна віднести:

- наявність у молодіжному середовищі суперечливих прагнень щодо майбутнього статусу України як держави;
- втрату інтересу до політики: якщо політична ситуація під час «горбачовської перебудови» в колишньому СРСР цікавила кожного другого респондента, то нині один зі ста, а то й менше (0,8 % респондентів) підтвердили, що їх цікавлять політичні проблеми; кожен п'ятий (19 %) заявив, що його зовсім не цікавить політика, а кожен другий (майже 55 %) – що вона тільки дратує. Понад половину опитаних молодих людей політика цікавить лише тоді, коли це стосується їх особисто;
- дальше посилення тенденції до департизації масової свідомості молоді та її політичної поведінки (Городенко, 2014).

Тому метою державної молодіжної політики мають стати підтримка політичного самовизначення молоді, сприяння новим молодіжним політизованим утворенням просоціального спрямування, посилення їхньої конструктивної активності, консолідація зусиль для зміцнення Української держави, демократизації та гуманізації суспільства. За умови загального стратегічного спрямування соціальної політики в бік інтеграції молоді в суспільство нині тактично важливо сприяти формуванню окремих освітніх молодіжних соціально-політичних структур з представленням інтересів строкатого молодіжного середовища на новій, демократичній основі (Обушний, Примуш, & Шведа, 2017).

Нині ми є свідками боротьби за молодіжний електорат та активну, у політичному сенсі, молодь з боку багатьох політичних партій та рухів. Отож процес самовизначення молоді все більше набуває політичного забарвлення, що стає особливо помітним під час

проведення масштабних політичних кампаній на кшталт виборів до місцевих органів влади в Україні восени 2020 р.

Але результати опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 25 жовтня 2020 р. (у день місцевих виборів), засвідчили, що попри зусилля партійних лідерів, політичних технологів, агітаційних груп спеціалістів найактивніше голосувала не молодь, а люди віком старше 50 років (частка таких виборців становила 56 %). Загалом серед усіх виборців, які мали б голосувати, людей віком від 50 років і старше було 45 %. Отже, найменш активною на місцевих виборах виявилася молодь. Лише 11 % із тих, хто прийшов на вибори, були люди віком 18–29 років (у загальній структурі виборців їхня частка – 18 %). Серед причин неявки виборців на дільниці соціологи групи «Рейтинг» виділили 3-поміж інших такі: старші люди не йшли на вибори через стан здоров'я, а молодь у день виборів мала багато справ, була зайнятою. Зазначимо, що в цьому дослідженні взяли участь українці віком від 18 років і старше з усіх областей, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу. Загалом було опитано 8 747 осіб на виході зі 140 виборчих дільниць. Їх відбирали випадковим чином із дотриманням принципу рівномірності (похибка репрезентативності не перевищувала 1,4 %). Вибори, які традиційно проводяться у вихідний день (тобто в неділю), не стали актуальною і важливою подією для більшості молодих людей. Таке громадянське право, як участь у виборчому процесі, було реалізоване кількісно незначною частиною молоді. Це може свідчити про те, що у молоді немає інтересу, мотивації, розуміння або рішучості щодо самовизначення себе як активних виборців, здатних ініціювати зміни конституційним шляхом і прямим інструментом демократії.

В умовах децентралізації, з усіма важливими похідними для адміністративно-територіальних одиниць, місцеві вибори і їхні результати визначатимуть політичне майбутнє на місцях, яке може торкнутися й молоді. Саме тому молодим людям належить бути готовими до нової позиції і нового місця, відведеного їм у розвитку суспільно-політичної історії нашої держави. А це, у свою чергу, вимагає від молоді якісної освіти і розуміння політичних процесів, нових управлінських, адміністративних компетентностей, психологічної стійкості й рівноваги, і найголовніше – усвідомлення свого місця та функцій у складній політичній дійсності, тобто самовизначення.

Метою статті є теоретичний огляд наукових джерел та визначення на цій основі психологічних особливостей формування політичного самовизначення молоді, зокрема щодо участі у виборчому

процесі, які діють нарівні із соціальними, віковими, гендерними особливостями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того щоб зрозуміти, що таке політичне самовизначення, маємо розглянути і саме поняття політичності. Політичність – це невід’ємна якість особистості, як біологічність, фізіологічність, соціальність. Для сучасних досліджень громадянсько-політичних якостей особистості ідеї Арістотеля, який свого часу назвав людину політичною твариною, залишаються актуальними (Арістотель, 2009).

Політичність – це здатність людини сприймати, засвоювати політику, реагувати на її вияви, виробляти адекватну лінію поведінки. Політичні явища зачіпають обидві сфери особистості – раціональну та емоційну. Відтак політичність включає в себе розуміння політики, відповідні знання, ставлення до неї, її сприймання, відчуття політики. Політичність до певної міри властива переважній більшості людей, а не лише тим, хто належить до якоїсь партії, є активістом громадсько-політичного життя (Обушний, Примуш, & Шведа, 2017).

Політичне самовизначення є специфічним політико-психологічним феноменом, який проявляється в думках, словах та діях особистості. На думку прихильників інституціонального підходу, політична участь як прояв політичного самовизначення залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян впливати на уряд, владу. У класичній моделі К. Ліпсетта-Роккана (1967), відповідно до якої на електоральну поведінку громадян впливають п’ять обставин: суспільне становище, рівень доходів, місце проживання, рівень освіти та релігійна належність – є думка, що саме ці чинники визначають і політичну поведінку загалом (а не тільки під час виборів). Пізніше Р. Інглхарт додав до цього переліку ще ідеологічний чинник (Інглхарт, 1997). У немарксистській позитивістській соціології детермінація політичної поведінки визначається комплексом взаємопов’язаних політичних, соціальних і демографічних орієнтацій-характеристик: рівень доходу, професійний статус, освіта, вік, стать, місце проживання тощо. Утім, усе це не дає відповіді на питання про психологічні особливості самовизначення людини, а особливо молодой, щодо участі у виборчому процесі.

Згідно із Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (№ 2998-ХІІ від 05.02.1993 р.), молодь – це громадяни віком від 14 до 35 років. Зважаючи на такий широкий діапазон, слушним буде, на нашу думку, брати до уваги й більшу кількість факторів, які впливають на політичну соціалізацію,

політичне самовизначення молоді. Адже одні молоді люди ще тільки вчаться, інші – поєднують навчання із працею або вже закінчили навчання і працюють. Отож можна припустити, що це також матиме значення для формування політичних поглядів, уподобань. До речі, багато хто з дослідників, зокрема О. Бушанський, Л. Малиш, стверджують, що недоцільно обмежувати політико-психологічні дослідження такими змінними, як матеріальне становище, рівень освіти, професія тощо, тому що навіть люди з однаковими соціально-економічними показниками можуть відрізнятися між собою за ступенем політичної активності або індиферентності.

Політичну соціалізацію молоді найчастіше розглядають за аналогією із загальним процесом соціалізації – як процес долучення людини до політичної системи (Жадан, 2011) – уже сформованої системи зі своїми закономірностями. Тож у цьому випадку акцент робиться на особистості, яка просто переймає досвід інших поколінь і в тій чи іншій формі транслює його у своїй поведінці, зокрема й політичній. Але чому ж тоді в такому випадку прояви політичної поведінки, вибір політичної сили можуть відрізнятися від тих, які демонструвалися попередніми поколіннями або сімейним середовищем? Можемо припустити, що тут неабияку роль відіграють індивідуальний досвід, а разом з ним і психологічні особливості, які також впливають на політичне самовизначення молодої людини.

Тому в цій статті ми хотіли б звернути увагу на мотиваційно-ціннісні, емоційно-вольові та когнітивно-рефлексивні особливості, які потрібно брати до уваги, досліджуючи політичне самовизначення молоді, зокрема й щодо участі у виборчому процесі (рис.).

Мотиваційно-ціннісну сферу в широкому сенсі слова розглядають як стрижень особистості, яким опосередковуються такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, настановлення, соціальні очікування, домагання та інші психологічні та соціальні характеристики (Асеев, 1976). Відповідь на питання, що спонукає людину до діяльності, якими є її мотиви, «заради чого» вона її здійснює, є основою її адекватної інтерпретації. Мотив – внутрішня спонукальна сила, що забезпечує інтерес особистості до пізнавальної діяльності, активує її розумові зусилля, поведінку і конкретні вчинкові дії (там само). Цими питаннями (зокрема, що ж активує політичну поведінку громадян?) цікавилися ще філософи античності. Адже зрозуміло, що будь-які політичні прояви поведінки: контркультурні, протестні або ті, які виражені прямим інструментом демократії – голосуванням, пов'язані з мотивами та цінностями особистості.

Емоційно-вольові особливості (емоційні стани, вольові якості, навички соціальної взаємодії) ми розглядаємо як поведінку людини, що нерозривно пов'язана також з її вольовою регуляцією. В. Джеймс (1997), наприклад, основною, сутнісною характеристикою останньої називав способи долаття перешкод. Регуляційний підхід співвідносить волю не з певними змістами, а з функцією здійснювати контроль, керування й саморегуляцію. М. Басов (2007) трактує волю як психічний механізм, через який особистість регулює свої психічні функції. На переконання К. Левіна (2001), воля справді може здійснювати керування афектами й діями. Цей факт доведено багатьма експериментами, що були проведені його школою. Отже, у процесі будь-якої діяльності, зокрема й політичної, безпосередню роль відіграє саме вольова сфера особистості.

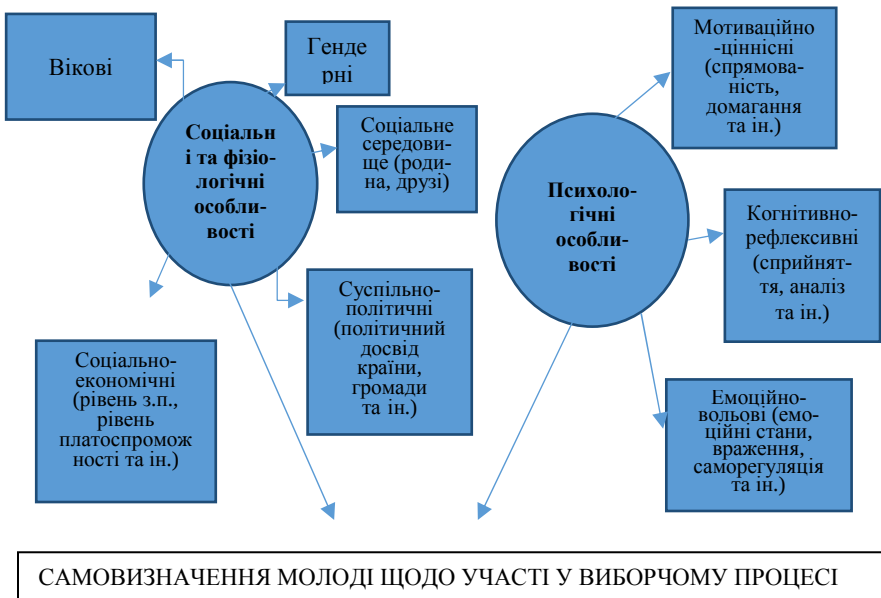

Рис. Структура самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Емоції ж, з одного боку, блокують когнітивну складову діяльності особистості, що доведено багатьма зарубіжними і вітчизняними дослідниками, а з другого боку – впливають на формування вражень та

уподобань громадян, зокрема політичних. Політична психологія досліджує емоції в політиці як реакції, котрі, як стверджує В. Бушанський (2009), впливають на те, яким чином громадяни організовують інформацію, вивчають факти, пов'язані з політикою, формують враження та приймають рішення щодо політики.

Під когнітивно-рефлексивними особливостями розуміють пізнавальні процеси сприймання, аналізування та відтворення інформації особистістю. Припускаємо, що досі недооціненим залишається те значення, яке мають вивчення, усвідомлення політичних процесів і самоспостереження за своїми діями в політичній сфері для формування політичного самовизначення молоді. Так само, як і вищеописані емоційно-вольові особливості, у прийнятті політичних рішень разом із мотиваційно-ціннісними особливостями, які активують інтерес до політичного життя в країні та визначають рівень домагань, важливу роль відіграють когнітивні та рефлексивні особливості.

З огляду на результати аналізу немає сумнівів, що психологічні особливості впливають на політичне самовизначення молоді нарівні із соціальними, віковими, гендерними особливостями.

Висновки. Результати теоретичного аналізу дають підстави стверджувати, що психологічні особливості політичного самовизначення є не менш важливими, ніж соціальні або середовищні умови, у яких формується та розвивається молодь.

Предметом нашої уваги стали соціально-психологічні особливості розвитку молоді, які, на думку соціологів та психологів, впливають на політичне самовизначення, зокрема щодо участі у виборчому процесі. Серед виокремлених нами психологічних особливостей такі: мотиваційно-ціннісні, когнітивно-рефлексивні та емоційно-вольові. Феномен політичного самовизначення пов'язаний із психологічними особливостями особистості, її мотиваційно-ціннісною сферою, яка активує процес осмислення молоддю політичної дійсності та певні її дії щодо участі в політичному житті країни; когнітивно-рефлексивними особливостями, які проявляються у вмінні сприймати, оцінювати, аналізувати перебіг політичних процесів у державі, а також із емоційно-вольовими особливостями, які відіграють важливу роль у прийнятті рішень і, як наслідок, у поведінкових актах, спрямованих на політичні зміни в країні.

Сучасний український політичний простір потребує наразі нової політичної дійсності, у якій змогли б знайти відображення прагнення та очікування громадян. Така ситуація вимагає від молоді політичної компетентності і психологічної зрілості, а значить, визначеності в питаннях щодо політичного життя України.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в експериментальному вивченні психологічних особливостей, які впливають на самовизначення молоді щодо участі в політичному житті країни, зокрема щодо участі у виборчому процесі.

Список використаних джерел

- Арістотель (2009). *Політика*. Київ: Основи.
- Асеев, В. Г. (1976). *Мотивация поведения и формирование личности*. Москва: Мысль.
- Басов, М. Я. (2007). *Воля как предмет функциональной психологии*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Бушинський, В. В. (2009). *Естетика політичної влади*. Київ: Парапан.
- Васютинський, В. О. (1997). *Психологія масової політичної свідомості та поведінки*. Київ : Док-К.
- Городенко, Л. М. (2014). Політична культура: до визначення поняття. Київ: *Українське журналістичкознавство*, 15, 19–25.
- Джеймс, У. (1997). *Воля к вере*. Москва: Республика.
- Жадан, І. (2011). Політична соціалізація. В. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. *Політична енциклопедія* (с. 590). Київ: Парламентське видавництво.
- Инглхарт, Р. (1997). Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис. Политические исследования*, 4, 6–32.
- Кияшко, Л. О., Полунін, О. В., Краснякова, А. О., & Сидоркіна, М. Ю. (2014). *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*. Київ: Міленіум.
- Левин, К. (2001). *Динамическая психология: избранные труды*. Москва: Смысл.
- Маркова, А. К. (1996). *Психология профессионализма*. Москва: Знание.
- Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти* (2010). Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ. Взято з <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Youth%20and%20Youth%20Policy%20-%20Demo%20Aspects%20%28UA%29.pdf>.
- Обушний, М. І., Примуш, М. В., & Шведа, Ю. Р. (2017). *Патологія*. 2-ге вид., випр. і допов. Київ.
- Резнік, О. (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.

References

- Aristotel (2009). *Polityka*. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)
- Aseyev, V. G. (1976). *Motivatsiya povedeniya i formirovaniye lichnosti*. Moscow: Mysl. (in Russian)
- Basov, M. Ya. (2007). *Volya kak predmet funktsionalnoy psikhologii*. St. Petersburg: Aleteya. (in Russian)
- Bushanskyi, V. V. (2009). *Estetuka politychnoi vlady*. Kyiv: Parapan. (in Ukrainian)
- Horodenko, L. M. (2014). Politychna kultura: do vyznachennia poniat. Kyiv: *Ukrainske zhurnalistykoznavstvo*, 15, 19–25. (in Ukrainian)
- Inglehart, R. (1997). Postmodern: menyayushchiesya tsennosti i izmenyayushchiesya obshchestva. *Polis. Politicheskije issledovaniya*, 4, 6–32. (in Russian)
- James, W. (1976). *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kyashko, L. O., Polunin, O. V., Krasniakova, A. O., & Sydorkina, M. Yu. (2014). *Politychna uchast molodi suchasnoi Ukrainy: psykholohichni chynnyky aktyvizatsii*. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- Lewin, K. (2001). *Dinamicheskaya psikhologiya: izbrannyye trudy*. Moscow: Smysl. (in Russian)
- Markova, A. K. (1996). *Psikhologiya professionalizma*. Moscow: Znaniye. (in Russian)
- Molod ta molodizhna polityka v Ukraini: sotsialno-demohrafichni aspekty* (2010). Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv. Retrieved from <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Youth%20and%20Youth%20Policy%20-%20Demo%20Aspects%20%28UA%29.pdf>. (in Ukrainian)
- Obushnyi, M. I., Prymush, M. V., & Shveda, Yu. R. (2017). *Partolohiia*. (2 en ed.). Kyiv. (in Ukrainian)
- Reznik, O. (2019). *Sotsiolohichni vymiry hromadyanskoho suspilstva v Ukraini*. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
- Vasiutynskyi, V. O. (1997). *Psykholohiia masovoi politychnoi svdomosti ta povedinky*. Kyiv: Dok-K. (in Ukrainian)
- Zhadan, I. (2011). Politychna sotsializatsiia. In Yu. Levenets, Yu. Shapoval, *Politychna entsyklopediia* (p. 590). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. (in Ukrainian)

УДК172.005.336.2-043.5-053.81

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-53>

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-0646-4933

svspoznyak@gmail.com

**ВЗАЄМОДІЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК ЧИННИК
РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МОЛОДІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Актуальність дослідження взаємодії в освітньому середовищі в контексті розвитку громадянської компетентності молоді визначається необхідністю поглиблення уявлень про соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності та формування соціального середовища, сприятливого для розвитку громадянських компетентностей молоді.

Метою статті є презентація висновків теоретичного аналізу підходів до концептуалізації громадянської компетентності та її розвитку в освітньому просторі, а також окреслення вихідних концептуальних положень для емпіричного дослідження проблеми взаємодії в освітньому середовищі як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Звертається увага на необхідність урахування особливостей сучасної соціальної ситуації, зумовленої пандемією COVID-19, та наслідків, які вона має для соціальної взаємодії в цілому та взаємодії в освітній громаді зокрема.

Результатом дослідження є визначення громадянської компетентності як «умотивованої здатності» (за Дж. Равеном) особистості ефективно діяти задля реалізації своїх громадянських прав та свобод, яка визначається такими основними компетентностями: здатністю діяти в демократичний спосіб, відповідально поводитися в конфліктних ситуаціях та долати суперечності, спричинені соціальними, культурними, релігійними та іншими відмінностями. Як ключові ознаки практик взаємодії в освітньому середовищі, що сприяють розвитку громадянської компетентності, визначено демократичність, соціальну відповідальність, повагу та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження пов'язані з описаними механізмами розвитку громадянських компетентностей: навчання через спостереження, прийняття та поділяння думки, розвиток громадянської ідентичності, рефлексія щодо громадянських питань,

зобов'язання перед громадою, прихильність та залучення, фасилітація громадянської діяльності.

Ключові слова: громадянська компетентність; молодь; взаємодія; освітнє середовище; громада.

Svitlana I. Poznyak

PhD in Psychology, Senior Research,

Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-0646-4933

svspoznyak@gmail.com

INTERACTION IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A FACTOR OF YOUTH CITIZENSHIP COMPETENCE DEVELOPMENT: CONCEPTUAL FRAMEWORK OF THE RESEARCH

Background and purpose. Investigation of interaction in the educational environment in the context of youth citizenship competence development relates to the need of broadening the concept of socio-psychological factors of citizenship competence development and formation of the social environment favorable for youth citizenship competence development. The article aims at presenting the outcomes of the theoretical analysis of the approaches to conceptualization of citizenship competence and its development in the educational environment. It also outlines the theoretical framework of the empirical study of interaction in the educational environment as a factor of youth citizenship competence development. The author emphasizes the need to consider the realities of the current social situation caused by the COVID-19 pandemic and its consequences for social interaction as a whole and interaction in the educational environment in particular.

Findings. Citizenship competence is defined as a motivated capacity (according to John Raven) of an individual to effectively act in order to realize his or her citizenship rights and freedoms. Citizenship competence comprises such basic competencies as ability and readiness to act democratically, act in a responsible manner, deal with the situations of conflict and deal with differences (social, cultural, religious and other differences). Key characteristics of interaction practices in the education environment that facilitate citizenship competence development include democratic communication, social responsibility, respect and interest to others, orientation at mutually accepted solutions in conflict situations.

Practical applications of the results refer to the outlined mechanisms of citizenship competencies development, which are learning through observation, perspective taking, development of citizenship identity, reflection on citizenship issues, responsibility towards community, attachment and involvement, and facilitation of civic participation.

Key words: citizenship competence; youth; interaction; education environment; community.

Постановка проблеми. Розвиток громадянської компетентності молоді відбувається не тільки, а радше, не стільки під впливом теорії політичного устрою суспільства та політичних інститутів, принципів демократичної взаємодії та громадянських прав та свобод, якими молода людина оволодіває в процесі навчання, скільки безпосередньо в повсякденній практиці її взаємодії в громаді, де створюється середовище для формування відповідних громадянських компетентностей. У контексті дослідження розвитку громадянської культури Г. Алмонд і С. Верба підкреслювали, що її не викладають у школі. Громадянська культура формується в комплексному процесі навчання та виховання в багатьох суспільних інститутах: у сім'ї, в оточенні однолітків, у школі, на роботі і в самій політичній системі (Almond & Verba, 1989). Так і процес розвитку громадянської компетентності залежить від комплексу регульованих і нерегульованих чинників, що забезпечують як цілеспрямовані, так і стихійні впливи.

Нині поряд з традиційними чинниками впливу, які постійно перебувають у полі зору дослідників, додаткової уваги вимагає той, що пов'язаний з пандемією COVID-19. Ситуація пандемії має наслідки для взаємодії в громадах різних рівнів, зокрема в освітянській, а отже, і для її соціалізувального потенціалу. Поряд із загрозою здоров'ю поширення нової невідомої хвороби викликає паніку, стигму, моралізацію та заклики уряду до дії. Останнє часто обмежує індивідуальні права та свободи, порушує нормальний ритм життя в інтересах вищого блага – стримання поширення хвороби. Наратив медіа підтримує страхи, використовуючи вокабуляр конфлікту: ми ведемо війну проти смертоносного вірусу, невидимої загрози інфекції (Loveday, 2020). Спілкування все більше переноситься у віртуальний простір, звужуючи соціальні контакти і регламентуючи взаємодію можливостями, які передбачені онлайн-платформами та додатками. Запровадження освітніми закладами дистанційної форми навчання, у разі довгострокової перспективи, може стати викликом для освіти як одного з основних соціалізувальних інститутів, принаймні значно обмежити соціалізувальну роль освітньої громади та взаємодії в освітньому середовищі загалом як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно ж освітнє середовище вважається, до певної міри, керованим соціалізувальним простором, що перебуває в колективній власності і не тільки підвищує рівень громадянських знань молоді, а й сприяє набуттю нею грома-

дянських чеснот та вмінь. Воно уповноважене відтворювати культуру суспільства і принципи та практики взаємодії в ньому (Haste, 2010).

Незважаючи на обмеженість, а часто і невизначеність впливів чинників освітнього середовища на формування громадянської компетентності, заклади освіти і школу зокрема дослідники розглядають як другу після родини арену, де відбувається розвиток громадянської компетентності молоді людини (Reichert, & Torney-Purta, 2019; Torney-Purta, & Barber, 2011; Davies, 2015). Освіті відводиться особлива роль у формуванні добропорядних громадян. Однією з причин такого навантаження на систему освіти є те, що вона – єдиний соціалізувальний інститут, який підлягає регулюванню і контролю з боку громадян. Саме завдяки освітньому середовищу молодь знайомиться з політичною системою країни, своєю роллю громадян і тими цінностями, які важливі для суспільства. Довіра, яка встановлюється між учасниками навчального процесу, стає основою соціальної довіри та взаємності, на яких ґрунтується взаємодія громадян у суспільстві (Rothstein, & Stolle, 2008).

Важливу роль взаємодії в освітньому середовищі відводить і сама молодь. Так, за результатами ранжування студентами форм взаємодії, у яких найчастіше реалізується їхня громадянська самоідентифікація, перші три місця посіли: дискусії з однолітками, обговорення з батьками та дискусії з викладачами. Найменш продуктивними щодо громадянської самоідентифікації формами взаємодії респонденти визнали участь в акціях протесту, участь у традиційних громадянських і національних дійствах та участь у політичних об'єднаннях (Позняк, 2019).

Особливе місце взаємодії в освітньому просторі для розвитку громадянської компетентності молоді пояснюється тим, що освіта створює умови для діалогу і дискусії та стимулює залучення і співпрацю як в аудиторії, так і за її межами завдяки самій своїй меті: з одного боку, сприяти солідаризації учнів і студентів з цінностями та стандартами суспільства і їх інтерналізації, а з другого – розвивати критичне мислення молоді, для того щоб вона могли удосконалювати чинні стандарти та цінності, розвивати їх, виявляти відповідальність й ініціативу щодо їх перегляду, якщо вони перешкоджають реалізації громадянських прав і свобод (Позняк, 2013).

Як зазначалося вище, взаємодія в освітньому середовищі може також бути чинником як регульованого, так і нерегульованого впливу на розвиток громадянської компетентності молоді. Перший стосується насамперед організації освітнього процесу, змісту навчального плану, методики викладання та засобів навчання, інституційних та організаційних можливостей для учнівського/студентського

самоуправління, другий – моделі громадянської поведінки адміністрації, викладачів, однолітків, членів студентських організацій тощо.

Мета статті – окреслити основні концептуальні положення дослідження особливостей взаємодії в освітньому середовищі як чинника розвитку громадянської компетентності молоді, визначені в результаті теоретичного аналізу проблеми концептуалізації громадянської компетентності, чинників та механізмів її розвитку в освітньому просторі та громаді в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб визначити ознаки взаємодії в освіті, сприятливої для розвитку громадянської компетентності молоді, звернімося до концептуалізації самого поняття «громадянська компетентність».

Дж. Равен (2002) визначає компетентність як «умотивовану здатність», сукупність *когнітивних, афективних і вольових* компонентів ефективно вмотивованої поведінки, основними складовими якої є: 1) внутрішньо мотивовані характеристики, пов'язані із системою особистих цінностей (ініціатива, лідерство, відповідальність тощо; 2) уявлення та очікування, пов'язані з механізмами функціонування суспільства та роллю людини в ньому; 3) розуміння понять, пов'язаних із взаємодією в громаді, таких як «прийняття рішень», «демократія», «рівність», «відповідальність» та ін. Дослідник підкреслює, що оцінювати компетентність людини можна тільки в контексті її особистісних цінностей або намірів, оскільки найбільш значущі здібності виявляються тільки у зв'язку із значущими цілями. Мотивація є причиною поведінки, компетентність – її якістю (там само, 2002). *Громадянська компетентність* є складовою загальної компетентності особистості, яка забезпечує її ефективну поведінку у сфері реалізації своєї ролі громадянина. Дж. Равен відводить громадянській компетентності особливу роль, оскільки саме вона дає людині адекватні уявлення про суспільство, механізми його функціонування і власну роль у ньому.

Г. Алмонд і С. Верба (Almond, & Verba, 1989) вважають, що громадянська компетентність є здатністю особистості впливати на владу. Ф. Одіже у своєму визначенні компетентного громадянина конкретизує складові громадянської компетентності: компетентний громадянин є вільною та автономною особистістю, яка знає свої права та обов'язки в суспільстві, здатна сформувати владу, що встановлює правила життя в громаді (закон), і здійснювати контроль над нею (Audiger, 1999).

Ф. Одіже застерігає від спроб створення моделі громадянської компетентності, яка б передбачала оволодіння всіма компетентностями, що є метою соціалізації в цілому, і створювала образ ідеальної людини і

громадянина. Така модель може бути «формальною і нереалістичною», а її результат – «умовним, узагальненим і банальним» (Audiger, 1999). Проте, попри застереження, дослідник визнає необхідність такої моделі для окреслення теоретичних меж та спрямування, орієнтації, стимулювання й аналізу процесу політичної соціалізації молоді і відповідної освітньої діяльності. Ф. Одіже пропонує розглядати громадянську компетентність як сукупність таких складових: а) *когнітивних компетентностей* (правова і політична освіченість громадян, розуміння принципів, цінностей прав людини і демократичної взаємодії; б) *етичних компетентностей і ціннісного вибору* (переконання та усвідомлення відповідальності, принципів свободи, рівності і солідарності у взаємодії в суспільстві; в) *здатності до дії, або соціальних компетентностей* (здатність реалізувати себе в суспільному житті через співпрацю, обговорення та розв'язання конфліктів у взаємоприйнятний спосіб) (Audiger, 1999).

Автор статті (Позняк, 2013) пропонує модель громадянської компетентності, яка ґрунтується на представлених вище підходах, а також враховує різні типи, рівні та виміри громадянського залучення. *Громадянська компетентність* визначається як здатність особистості ефективно впливати на владу задля реалізації своїх громадянських прав та свобод. Вона забезпечується: правовою і політичною освіченістю громадян, знанням і розумінням понять, принципів та цінностей прав людини і взаємодії у громаді, таких як «демократія», «верховенство права», «рівність», «відповідальність» та ін.; ціннісними орієнтаціями особистості, які виявляються в її переконаннях та усвідомленні відповідальності, принципів свободи, рівності, солідарності, толерантності, що є основою взаємодії в суспільстві; уявленнями та очікуваннями, пов'язаними з механізмами функціонування суспільства, роллю та можливостями громадянина як його члена, а також здатністю реалізовувати себе в суспільно-політичному житті через взаємодію з іншими.

Відповідно до основних сфер діяльності громадянина в суспільстві основними вимірами громадянської компетентності є *політичний, правовий, соціальний, економічний і культурний*. Громадянська компетентність передбачає здатність громадянина ефективно діяти в межах окреслених вимірів як шляхом залучення до *політичної діяльності* і застосування засобів політичного впливу (голосування, участь у політичних організаціях та акціях), так і шляхом участі в *громадській діяльності*: у добровільних організаціях та асоціаціях, приватних і публічних обговореннях, громадянських ритуалах (Позняк, 2013).

Погляди на громадянство і, відповідно, концепції громадянської компетентності, можуть значно різнитись, що визначається демократичним і плюраформним характером суспільства. Так, Westheimer, & Kahne (2004), наприклад, розрізняють «персонально відповідального громадянина», «громадянина-учасника» та «громадянина, який відстоює соціальну справедливість». На основі вивчення цілей громадянської освіти щодо розвитку громадянських компетентностей молоді Leenders, & Veugelers (2006) розрізняють «адаптивного громадянина», «індивідуалістичного громадянина» та «критичного громадянина». Досліджуючи громадянські уявлення молоді, ми виокремили такі три типи громадянина: «громадянин-підданий», базовими ознаками якого є законслухняність, лояльність, патріотизм та відповідальність щодо держави та інших громадян; «громадянин-учасник», основними рисами якого є відповідальне ставлення до виконання безпосередніх громадянських обов'язків та залученість до громадянської діяльності; «громадянин – позитивна особистість», специфічними ознаками якого є позитивні особистісні риси, що виявляються в ситуаціях соціальної та міжособової взаємодії (Позняк, 2013).

У згаданих вище дослідженнях громадянства та запропонованих типологіях наголошується, що концептуалізація громадянства, а відповідно, і громадянської компетентності має виходити за межі таких його ознак, як «бути хорошою людиною», «зважати на інших», «допомагати іншим», «турбуватися про інших». Громадяни мають бути здатними робити власний критичний внесок у підтримку демократичного суспільства. «Добрим громадянином» можна вважати таку особистість, яка здатна критично оцінювати різні перспективи розвитку суспільства, вивчати стратегії змін та розмірковувати щодо проблем справедливості, рівності/нерівності та демократичного залучення (Westheimer, 2008). Здатність до функціонування в громаді у соціально прийнятний та відповідальний спосіб є також, на думку дослідників, важливою ознакою доброго громадянства (Dam ten et al., 2011).

Молодь навчається бути громадянами і взаємодіяти з іншими через соціальні та соціально-культурні практики, які є частиною їхнього життя в родині, школі, на роботі, у вільний час. Заклади освіти сприяють залученню молоді до соціальних практик та стимулюють рефлексію щодо такого залучення для того, щоб підтримати готовність молодих людей до громадянської участі та підвищити якість їхньої громадянської діяльності. Функція освіти полягає не у створенні умов для набуття молоддю ізольованих знань та умінь, а навчанні їх компетентностей (Lawy, & Biesta, 2006).

Хоча досі не досягнуто згоди щодо визначення поняття «компетентність» і можна натрапити на різні його інтерпретації, загалом компетентність розглядають як здатність людини діяти в різних ситуаціях. Внутрішня структура компетентності визначається сукупністю когнітивних, ставленнєвих компонентів та компонента вмінь. У нашому дослідженні ці компетентності аналізуються як складові громадянської компетентності. Загальний підхід до концептуалізації та визначення основних компетентностей, якими має володіти громадянин для успішного життя та ефективного функціонування суспільства, відповідає підходу, запропонованому міжнародною міждисциплінарною дослідницькою програмою OECD під назвою «DeSeCo–Definition and Selection of Competencies: Theoretical and Conceptual Foundations» (DeSeCo–Визначення та вибір компетентностей: теоретичні та концептуальні основи) (Rychen, & Salganik, 2003).

Актуальні висновки програми, які визначають методологічні підходи до формулювання цілей освіти, дістали подальшу конкретизацію в численних публікаціях, присвячених питанню громадянської освіти. Положення однієї з таких публікацій використано для побудови моделі емпіричної частини нашого дослідження. Автори публікації визначають чотири ключові соціальні завдання, пов'язані з громадянською практикою молодшої людини: 1) діяти в демократичний спосіб, 2) діяти відповідально, 3) уміти поводитися в конфліктних ситуаціях, 4) справлятися з відмінностями (соціальними, культурними, релігійними тощо) (Dam ten et al., 2011). Розгляньмо детальніше компетентності, якими, на думку авторів, має володіти молода людина для того, щоб упоратися з цими завданнями і водночас поводитися в соціально прийнятний спосіб (табл.). Виписані компетентності були предметом декількох етапів апробації: оцінки репрезентативності компетентностей і їхніх складових (знання, ставлення, вміння, рефлексія) експертами – учителями шкіл, інспекторами, викладачами і науковцям в галузі освіти.

Таку модель G. ten Dam et al. (2011) пропонують покласти в основу методики оцінювання набутих молоддю громадянських компетентностей. Ми скористаємося представленою моделлю для дослідження освітнього середовища як чинника розвитку громадянської компетентності молоді та визначення базових ознак взаємодії в освітньому середовищі, сприятливих для підвищення рівня громадянської компетентності суб'єктів освітнього процесу, зокрема учнівської та студентської молоді.

Таблиця

Структура складових громадянської компетентності²

Соціальні завдання	Компоненти громадянської компетентності			
	Знання, розуміння	Ставлення	Уміння (оцінка власної спроможності)	Рефлексія
Діяти в демократичний спосіб	принципів та правил демократичної взаємодії	бажання вступати, активно та критично підтримувати комунікацію	висловлювати власну думку та дослухатися до думок інших	розмірковувати про проблеми демократії, влади, рівності
Діяти соціально відповідально	соціальних норм і правил	бажання підтримувати соціальну справедливість, надавати допомогу, не завдавати шкоди іншим та довкіллю	займати соціально справедливу позицію	розмірковувати щодо соціальної згуртованості та конфлікту інтересів, власного внеску в забезпечення соціальної справедливості
Уміти поводитися в конфліктних ситуаціях	методів розв'язання конфліктів	бажання брати до уваги думку протилежно ї сторони, спільний пошук взаємоприйняттого рішення	дослухатися до інших, поставити себе на місце іншого, знаходити взаємовигідні рішення	розмірковувати про причини конфлікту, можливості запобігання його виникненню та розв'язання

² Назва таблиці запропонована автором статті відповідно до завдань дослідження, а також трактування терміна «компетентність» як інтегрованої здатності людини до громадянського залучення, що складається із системи окремих компетентностей, які забезпечують таку здатність.

Соціальні завдання	Компоненти громадянської компетентності			
	Знання, розуміння	Ставлення	Уміння (оцінка власної спроможності)	Рефлексія
Справлятися з відмінностями (соціальними, культурними, релігійними тощо)	культурних відмінностей, правил поведінки в різних соціальних ситуаціях	бажання дізнатися про думки та спосіб життя інших, мати позитивне ставлення до іншого	адекватно поводитися в незнайомих соціальних ситуаціях, зважати на бажання та звички інших	розмірковувати про природу та наслідки різноманітності, культурні основи поведінки

Окрім моделі громадянських компетентностей, розробленої авторами для вивчення проблеми розвитку громадянської компетентності, інтерес становлять також висновки емпіричного дослідження, проведеного з метою валідизації методики оцінювання громадянських компетентностей, побудованої на основі цієї моделі. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що молодь, яка вище оцінює власні громадянські вміння, демонструє більш позитивне ставлення до громадянства загалом. Складова знань показує найменшу кореляцію з іншими компонентами. Особливо слабкою є кореляція між знаннями і рефлексією. Респонденти з вищим рівнем знань громадянознавчого матеріалу не показали вищий рівень рефлексії щодо тем, пов'язаних з громадянством. Специфічна позиція компонента знань у системі громадянських компетентностей випадає із загального кореляційного тренду, виявленого в процесі аналізу валідності конструкта соціальних завдань. Для кожного соціального завдання виявлено високу кореляцію між ставленнями, вміннями та рефлексією, тоді як знання як невід'ємний компонент моделі, а отже, і об'єкт вимірювання, виявився незалежним її елементом (Dam ten et al., 2011). Такий висновок, звичайно, вимагає особливої уваги, коли йдеться про дослідження чинників розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі³.

Основоположний внесок у розвиток сучасних психологічних підходів до вивчення освітнього середовища як чинника розвитку належить Л. Виготському, який обґрунтував, зокрема, значущу роль

³ Зважаючи на мету представленої в статті дослідження, поняття «освітнє середовище» має широке трактування і використовується як синонімічне щодо понять «освітній простір» та «освітня громада».

соціальної ситуації та соціальної колективної діяльності в індивідуальному розвитку. Згідно з концепцією розвитку вищих психічних функцій, усі ментальні процеси вищого порядку проявляються на двох рівнях: спочатку на соціальному – як колективна, соціальна діяльність, а потім на індивідуальному – як внутрішній спосіб мислення дитини: «...у процесі розвитку дитина починає застосовувати до себе ті самі форми поведінки, які спочатку інші застосовували до неї. Дитина сама засвоює соціальні форми поведінки і переносить їх на себе» (Выготский, 1983, с. 142).

Роль суспільного дискурсу і практики як загального контексту та практики безпосередньої взаємодії в громадах різних рівнів у розвитку громадянської компетентності учнів предствлено в моделі громадянської освіти Міжнародної асоціації з оцінювання навчальних досягнень (IEA), на основі якої здійснено низку міжнародних порівняльних досліджень громадянської освіти школярів (Kerr, & Sturman, 2010; Reichert, & Torney-Purta, 2019; Torney-Purta, Schwilll, & Amadeo, 1999). В основу моделі покладено теорію Ю. Бронфенбреннера про екологічний підхід до вивчення розвитку і теорію Ж. Лейв та Е. Венгера щодо ситуативного пізнання. Модель передбачає, що громадянські компетентності молоді формуються на шляху від периферійного до центрального рівня залучення до взаємодії в громаді, і ці рівні постійно перетинаються (як на рівні родини, однолітків або освітнього середовища, так і потенційно на загальнонаціональному рівні) (Torney-Purta, Schwilll, & Amadeo, 1999).

Складна система взаємовпливів агентів та чинників політичної соціалізації молоді не дає змоги скласти чітке уявлення щодо окремої ролі взаємодії в освітньому середовищі в розвитку громадянської компетентності молоді, незважаючи на цілеспрямованість організації та зусиль освіти і керуваність освітнього соціалізувального простору. Таку роль важко продемонструвати, з чим погоджуються численні дослідники проблеми громадянства і громадянської освіти (Galston, 2001; Torney-Purta, & Barber, 2011; Reichert, & Torney-Purta, 2019). Якими б прогресивними та професійними не були заклади освіти, вони не можуть контролювати всю різноманітність зв'язків своїх учнів чи студентів та різноманітність соціально-психологічних чинників впливу на їхні соціальні компетентності та практики. Вони можуть тільки відтворювати їх (Youniss, 2011). Підтвердженням цього може бути той факт, що є багато досліджень чинників розвитку громадянських компетентностей молоді, теоретичних моделей, спрямованих на пояснення, чому громадянські компетентності розвиваються залежно від рис середовища, таких як, наприклад, інституційні ресурси, норми і

правила та колективна ефективність, стосунки і зв'язки (Watts, & Flanagan, 2007; Zaff et al., 2010). Однак теорій наразі практично немає (Wilkenfeld, Lauckhardt, & Torney-Purta, 2010), так само як і визначеності щодо механізмів, на основі яких оперують ці чинники.

Lenzi et al. (2013) спробували з'ясувати, які чинники можуть сприяти розвитку громадянської компетентності підлітків у громаді. Для цього вони звернулися до вже знайомої нам теорії екологічних систем Бронфенбренера, яка визначає роль середовища в усвідомленні молоддю громадянських цілей та формуванні громадянських компетентностей. Автори також розглядають дослідження взаємозв'язку між середовищем і готовністю молоді до громадянського залучення, які свідчать про згуртованість соціального середовища як важливий чинник громадянської участі. Коли молода людина відчуває себе частиною громади, де люди турбуються одне про одного та демонструють бажання співпрацювати заради розв'язання спільних проблем, вона демонструє вищий рівень готовності до громадської діяльності (Kahne, & Sporte, 2008). Вищий рівень зв'язку асоціюється з більшою мірою громадянського залучення, яке, власне, є одним із показників громадянської компетентності. Для дослідження процесів, через які соціально згуртована громада може впливати на громадянські компетентності та практики молоді, Lenzi et al. (2013) пропонують інтегрувати підходи психології громади і теорій традиційної психології розвитку. Середовище, сприятливе для набуття громадянської компетентності, вони розглядають у контексті теорії соціального капіталу і виокремлюють дві складові: соціальну згуртованість (операціоналізовану в поняттях міжпоколінної близькості та рівня довіри і взаємності) і персональні зв'язки в оточенні (концептуалізовані як мережа друзів-однолітків та якість власних соціальних стосунків у громаді).

Інтегрований підхід до визначення способів зв'язку між контекстом громади і розвитком молоді застосовують Leventhal, & Brooks-Gunn (2000). Для розгляду процесу, через який соціальний зв'язок з громадою впливає на розвиток громадянських компетентностей молодшої людини, автори інтегрують норми і модель колективної ефективності з теоріями розвитку, релевантними для розуміння громадянського залучення молоді. Це: теорія соціального навчання Бандури, теорія ролей Сельмана, психосоціальна теорія Еріксона і теорія соціально-психологічного розвитку (Watts, Williams, & Jagers, 2003), а також дослідження громадянського залучення молоді, що дають змогу визначити процеси, які пояснюють, як соціальний контекст (неродинне оточення) може впливати на розвиток громадянських компетентностей молоді.

З огляду на результати здійсненого теоретичного дослідження пропонуємо до розгляду такі механізми розвитку громадянських компетентностей:

- навчання через спостереження (Бандура, 2000): молодь засвоює громадянські компетентності в процесі взаємодії з іншими людьми в найближчому оточенні та спостереження за поведінкою інших і її наслідками. У процесі інтеракції молодь ознайомлюється з новими поглядами та думками, завдяки чому можуть змінюватись або виникати нові когнітивні конструкти, пов'язані з уявленнями про функціонування суспільства та власну роль у ньому;

- прийняття та поділяння думки громади (Selman, 2003): соціальна взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, етнічні групи, мають інші думки та економічний стан (освітній зокрема, що часто трапляється в громаді), сприяє розвитку вміння усвідомлювати загальну перспективу, яка характеризує групу людей у цілому, і розумінню того, які компетентності схвалюються і стимулюються в найближчому оточенні;

- формування громадянської ідентичності (Erikson, 1968): соціальні стосунки мають вирішальний вплив на процес розвитку ідентичності; у ньому конструюється картина світу та формуються цінності та уявлення про роль особистості в суспільстві;

- рефлексія щодо громадянських проблем (Watts et al., 1999): усі ситуації, в яких молодь взаємодіє із старшим поколінням, стимулюють її рефлексію щодо громадянських проблем, що має потенціальний вплив на зростання громадянської залученості, оскільки молодь усвідомлює проблеми соціальної нерівності, відтак розвивається її мотивація до діяльності, щоб змінити таку асиметричну ситуацію в суспільстві;

- зобов'язання перед громадою: у людей, які мають сталі соціальні зв'язки в громаді, формується сильна емоційна відданість найближчому оточенню, що стає важливою передумовою розвитку громадянських компетентностей. Прихильність до громади стимулює у людей мотивацію «повернути» їй ту підтримку, яку вони від неї отримали. (Flanagan, et al., 2007);

- прихильність до громади та залучення: є таке поняття, як «зв'язок з місцем». Воно стосується глибоких емоційних зв'язків, які виникають в індивіда з часом щодо окремих місць через набутий там досвід позитивної взаємодії (Altman, & Low, 1992). На цьому наголошує психологія довкілля та психологія громади, аргументуючи таке положення тим, що людина вмотивована захищати та робити кращим місце, що має особливе значення для неї;

– фасилітація громадянської діяльності: наявність численних приватних зв'язків в оточенні молодої людини може посилювати її впевненість у своїй здатності робити внесок у загальне благо, що полегшує пошук ключових осіб у громаді, які можуть впливати на розв'язання її проблем (Lenzi et al., 2013).

Висновки. Представлені нами висновки теоретичного аналізу підходів до концептуалізації громадянської компетентності та її розвитку в процесі взаємодії в освітньому середовищі, як і в цілому в громаді будь-якого рівня, визначають вихідні концептуальні положення дослідження проблеми взаємодії в освітньому середовищі як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Отже, громадянська компетентність як готовність особистості ефективно діяти задля реалізації своїх громадянських прав та свобод визначається такими основними компетентностями: здатністю та готовністю діяти в демократичний спосіб, діяти соціально відповідально, конструктивно поводитися в конфліктних ситуаціях, долати суперечності, які виникають через соціальні, культурні, релігійні та інші відмінності. Базовими ознаками практик взаємодії в освітньому середовищі, що сприяють розвитку громадянської компетентності, є демократичність, соціальна відповідальність, повага та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях. Емпіричне дослідження взаємодії в освітньому середовищі як чинника розвитку громадянської компетентності молоді буде спрямоване насамперед на вивчення уявлень учасників навчально-виховного процесу про громадянську компетентність та її структуру на основі критичної оцінки і розвитку описаної моделі громадянської компетентності, а також аналізу міркувань молоді та освітян з приводу актуальної взаємодії у власному освітньому середовищі і тих можливостей (або, навпаки, перешкод), які воно створює для розвитку громадянської компетентності. Дослідження можливостей та перешкод стосуватиметься також формату дистанційного навчання і так званого е-громадянства. Можливі також додаткові розвідки щодо розуміння та інтерпретації базових понять, таких як, наприклад, соціальна згуртованість, соціальна справедливість, толерантність тощо.

Список використаних джерел

- Бандура, А. (2000). *Теория социального научения*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Выготский, Л. С. (1983). *История развития высших психических функций. Собрание сочинений: В 6 томах. Т. 3. Проблемы развития психики*. Москва: Педагогика.

Позняк, С. І. (2019). Комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 27–37.

Позняк, С. І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: Выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.

Almond, G. A. & Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage Publications.

Audiger, F. (1999). *Concepts de base et competence-cles de l'éducation a la citoyennete democratique: Une deuxieme synthese*. Strasbourg: Conseil de l'Europe, DECSUED/CIT (99) 53.

Dam, ten G., et al. (2011). Measuring Young People's Citizenship Competences. *European Journal of Education*, Vol. 46, № 3.

Davies, I. (2015). Defining citizenship education. In L. Gearon (Ed.), *Learning to teach citizenship in the secondary school: A companion to school experience* (pp. 18–29). London, United Kingdom: Routledge.

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: WW. Norton & Company.

Flanagan, C., et al. (2007). Schools and Community Climates and Civic Commitments: Patterns for Ethnic Minority and Majority Students. *Journal of Educational Psychology*, Vol. 99, № 2, 421–431.

Galston, W. A. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 217–234.

Haste, H. (2010). Citizenship education: a critical look at a contested field. In *Handbook of research on civic engagement in youth*, (pp. 161–188). Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, Inc.

Kahne, J. E. & Sporte, S. E. (2008). Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation. *American Educational Research Journal*, 45(3), 738–766.

Kerr, D., & Sturman, L. (2010). *European Report from the IEA International Civic and Citizenship Education Study*. Amsterdam: IEA.

Lawy, R. & Biesta, G. (2006). Citizenship-as-practice: the educational implications of an inclusive and relational understanding of citizenship, *British Journal of Educational Studies*, 54, 34–50.

Leenders, H. & Veugelers, W. (2006). Different perspectives on values and citizenship education. *Curriculum and Teaching*, 21, 5–20.

Lenzi, M. et al. (2013). Neighborhood social connectedness and adolescent civic engagement: An integrative model. *Journal of Environmental Psychology*, 34, 45–54.

Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126, 309–337.

Loveday, H (2020). Fear, explanation and action – the psychosocial response to emerging infections. *Journal of Infection Prevention*, 21(2), 44–46.

Low, S. M., & Altman, I. (1992). Place attachment: A conceptual inquiry. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research*, 12, 1–12.

Reichert, F., & Torney-Purta, J. (2019). A cross-national comparison of teachers' beliefs about the aims of civic education in 12 countries: A person-centered analysis. *Teaching and Teacher Education*, 77, 112–125.

Rothstein, B., & Stolle, D. (2008). The state and social capital an institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*, 40(4), 441–459.

Rychen, D. S. & Salganik, L. H. (2003). *Key Competencies for a Successful Life and Well-functioning Society*. Göttingen, Hogrefe & Huber Publishers.

Selman, R. L. (2003). *The promotion of social awareness: Powerful lessons from the partnership of developmental theory and classroom practice*. New York: Russell Sage Foundation.

Torney-Purta, J., Schwilill, J., & Amadeo Jo-Ann (Eds.) (1999). *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*. IEA.

Torney-Purta, J., & Barber, C. (2011). Fostering young people's support for participatory human rights through their developmental niches. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81(4), 473–481.

Youniss, J. (2011). Civic education: what schools can do to encourage civic identity and action. *Applied Developmental Science*, 15 (2), 98–103.

Watts, R., & Flanagan, C. (2007). Pushing the envelope on youth civic engagement: A developmental and liberation psychology perspective. *Journal of Community Psychology*, 35,1–14.

Watts, R., Williams, N., & Jagers, R. (2003). Sociopolitical development. *American Journal of Community Psychology*, 31, 185–194.

Westheimer, J. (2008). What kind of citizenship? Democratic dialogues in education. *Education Canada*, 48 (3), 6–10.

Westheimer, J. & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? The politics of educating for democracy. *American Educational Research Journal*, 41, 237–269.

Wilkenfeld, B., Lauckhardt, J., & Torney-Purta, J. (2010). The relation between developmental theory and measures of civic engagement in research on adolescents. In L. R. Sherrod, J. Torney-Purta, & C. A. Flanagan (Eds.), *Handbook of research on civic engagement in youth*, pp. 172–200.

Zaff, J. F., Hart, D., Flanagan, C. A., Youniss, J., & Levine, P. (2010). Developing civic engagement within a civic context. In M. E. Lamb, & A. M. Freund

(Eds.), *Social and emotional development. The handbook of life-span development*, Vol. 2 (pp. 590-630). Hoboken, NJ: Wiley.

References

Almond, G. A., Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage Publications. (in English)

Audiger, F. (1999). *Concepts de base et competence-cles de l'éducation a la citoyennete democratique: Une deuxieme synthese*. Strasbourg: Conseil de l'Europe, DECSUD/CIT (99) 53. (in French)

Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya* [Social learning theory]. St. Petersburg: Evraziya. (in Russian)

Dam ten, G., et al. (2011). Measuring Young People's Citizenship Competences. *European Journal of Education*, 46, № 3. (in English)

Davies, I. (2015). Defining citizenship education. In L. Gearon (Ed.), *Learning to teach citizenship in the secondary school: A companion to school experience* (pp. 18–29). London, United Kingdom: Routledge. (in English)

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: WW. Norton & Company. (in English)

Flanagan, C., et al. (2007). Schools and Community Climates and Civic Commitments: Patterns for Ethnic Minority and Majority Students. *Journal of Educational Psychology*, Vol. 99, № 2, 421–431. (in English)

Galston, W. A. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 217–234. (in English)

Haste, H. (2010). Citizenship education: a critical look at a contested field. In *Handbook of research on civic engagement in youth*, (pp. 161–188). Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, Inc. (in English)

Kahne, J. E., & Sporte, S. E. (2008). Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation. *American Educational Research Journal*, 45(3), 738–766. (in English)

Kerr, D., & Sturman, L. (2010). *European Report from the IEA International Civic and Citizenship Education Study*. Amsterdam: IEA. (in English)

Lawy, R. & Biesta, G. (2006). Citizenship-as-practice: the educational implications of an inclusive and relational understanding of citizenship. *British Journal of Educational Studies*, 54, 34–50. (in English)

Leenders, H. & Veugelers, W. (2006). Different perspectives on values and citizenship education. *Curriculum and Teaching*, 21, 5–20. (in English)

Lenzi, M. et al. (2013). Neighborhood social connectedness and adolescent civic engagement: An integrative model. *Journal of Environmental Psychology*, 34, 45–54. (in English)

Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126, 309–337. (in English)

Loveday, H (2020). Fear, explanation and action – the psychosocial response to emerging infections. *Journal of Infection Prevention*, 21(2), 44–46. (in English)

Low, S. M., & Altman, I. (1992). Place attachment: A conceptual inquiry. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research*, 12, 1–12. (in English)

Poznyak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources of citizenship: a socio-psychological component]. Kyrovohrad: Imeks-LTD. (In Ukrainian)

Poznyak, S. I. (2019). Komunikatyvni praktyky sotsialnoi vzaemodii yak indykator hromadianskoi kompetentnosti molodi [Communication practices of social interaction as indicator of student youth citizenship competence]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 43(46), 27–37. (In Ukrainian)

Raven, J. C., (2002). *Kompetentnost v sovremennom obschestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release] Moscow: Kogito-Tsentr. (In Russian)

Reichert, F., & Torney-Purta, J. (2019). A cross-national comparison of teachers' beliefs about the aims of civic education in 12 countries: A person-centered analysis. *Teaching and Teacher Education*, 77, 112–125. (in English)

Rothstein, B., & Stolle, D. (2008). The state and social capital an institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*, 40(4), 441–459. (in English)

Rychen, D. S.? & Salganik, L. H. (2003). *Key Competencies for a Successful Life and Well-functioning Society*. Göttingen, Hogrefe & Huber Publishers. (in English)

Selman, R. L. (2003). *The promotion of social awareness: Powerful lessons from the partnership of developmental theory and classroom practice*. New York: Russell Sage Foundation. (in English)

Torney-Purta, J., Schwilml, J., & Amadeo Jo-Ann (Eds.). (1999). *Civic Education Across Countries : Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*. IEA. (in English)

Torney-Purta, J., & Barber, C. (2011). Fostering young people's support for participatory human rights through their developmental niches. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81(4), 473–481. (in English)

Vygotskiy, L. S. (1983). Istoriya razvitiya vysshykh psikhicheskikh funktsiy [The history of the development of the higher mental functions]. In *Problemy razvitiya psikhiki*, Vol. 3. (pp. 5–328). Moscow: Pedagogika, (In Russian).

Youniss, J. (2011). Civic education: what schools can do to encourage civic identity and action. *Applied Developmental Science*, 15(2), 98–103. (in English)

Watts, R., & Flanagan, C. (2007). Pushing the envelope on youth civic engagement: A developmental and liberation psychology perspective. *Journal of Community Psychology*, 35, 1–14. (in English)

Watts, R., Williams, N., & Jagers, R. (2003). Sociopolitical development. *American Journal of Community Psychology*, 31, 185–194. (in English)

Westheimer, J. (2008). What kind of citizenship? Democratic dialogues in education. *Education Canada*, 48(3), 6–10. (in English)

Westheimer, J. & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? The politics of educating for democracy, *American Educational Research Journal*, 41, 237–269. (in English)

Wilkenfeld, B., Lauckhartdt, J., & Torney-Purta, J. (2010). The relation between developmental theory and measures of civic engagement in research on adolescents. In L. R. Sherrod, J. Torney-Purta, & C. A. Flanagan (Eds.), *Handbook of research on civic engagement in youth*, (pp. 172–200). (in English)

Zaff, J. F., Hart, D., Flanagan, C. A., Youniss, J., & Levine, P. (2010). Developing civic engagement within a civic context. In M. E. Lamb, & A. M. Freund (Eds.), *Social and emotional development. The handbook of life-span development*, Vol. 2 (pp. 590–630). Hoboken, NJ: Wiley. (in English)

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ

УДК 316.6:159.922.7

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-54>

Чаплінська Юлія Сергіївна

докторант, кандидат психологічних наук, старший науковий
співробітник лабораторії психології масових комунікацій
та медіаосвіти,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8105-8954

artemis9977@gmail.com

ПАРАСОЦІАЛЬНІСТЬ У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ: ОГЛЯД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Актуальність. Аналізується світовий досвід наукових досліджень, присвячених парасоціальності в політичній сфері. Незважаючи на те, що дослідження в галузі парасоціальної теорії на Заході ведуться вже понад 60 років, відповідних напрацювань у сфері політичної психології наразі не так і багато, а у вітчизняній науці вони майже не представлені.

За **мету** ставиться науковий огляд літератури за темою парасоціальності в політичній сфері, у зв'язку з тим що зазначена тема є малорозробленою як на рівні вітчизняної, так і на рівні світової науки.

Результати. Проаналізовано понад 80 наукових праць у межах теорії парасоціальності, з яких для аналізу та огляду обрано 25, що стосувалися політичної сфери. Проведено їх якісний аналіз і виокремлено чотири напрямки, за якими можна розподілити ці дослідження: парасоціальність і медійні образи політиків; використання парасоціальності для прогнозування електоральної підтримки, прихильності виборців до певного політичного кандидата; комунікація і парасоціальність у соціальних мережах; психодіагностичні інструменти дослідження парасоціальності в політичній сфері. Пропонований поділ поки подано як умовний, оскільки певні дослідження містять у собі широкий спектр емпіричних даних, які можна розглядати в кількох означених напрямках. Найбільш численними і детальними визнано дослідження в галузі політичного іміджу та представлення медіаобразів політиків широкій аудиторії, а також дослідження, пов'язані із соціальними мережами та можливістю

комунікувати і поширювати інформацію серед виборців. Як найменш представлені, хоча, на думку автора, вони є ключовими, розглядаються дослідження, пов'язані із психодіагностичним інструментарієм. Зауважено, що на цей час у світі розроблено всього три таких інструменти, хоча цінність парасоціальності для прогнозування результатів виборів та підтримки електоратом того чи іншого кандидата в техногенну еру є беззаперечною. Також заслуговує на увагу згадка про те, що представлені психодіагностичні інструменти є досить лаконічними і зазвичай використовуються з додатковими метриками або анкетами. Обстоюється думка, що дослідження парасоціальності в політичній сфері є актуальним і необхідним з погляду вивчення нових виборчих технологій завданням. Звертається увага на те, що, на жаль, жодне із розглянутих автором досліджень не зосереджується на запобіганні маніпулятивним ефектам парасоціальності та розробленні технік або методів протистояння їм. На думку автора, феномен парасоціальності дає широкі можливості, хорошу платформу та якісні інструменти для маніпуляцій, тому перспективи дослідження пов'язуються з розробленням серії практичних вправ і рекомендацій щодо розвитку критичного мислення та протистояння маніпулятивним впливам, які можуть нести в собі медіатехнології на основі феномену парасоціальності.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження. Представлені результати можна широко використовувати як у теоретичному, так і в практичному плані для наукових досліджень у сфері парасоціальних стосунків з політичними медіаперсонами.

Ключові слова: парасоціальна теорія; парасоціальні стосунки; політична психологія; політика; медіаперсона.

PARASOCIALITY IN THE POLITICAL SPHERE: OVERVIEW OF SCIENTIFIC RESEARCH

Iuliia S. Chaplinskaya

Postdoctoral Researcher, Ph.D. in Psychology,
Senior Researcher Laboratory of Psychology of Mass Communications
and Media Education, Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8105-8954

Background and purpose. This article analyzes the world experience of scientific research on parasociality in the political sphere. Despite the fact that research in the field of parasocial theory has been conducted for more than 60 years developments in the field of political psychology are quite small. They are almost not represented in Ukrainian science. The purpose of this scientific work is to review research not only at the Ukrainian level but also worldwide.

Findings. After analyzing more than 80 scientific works within the theory of parasociality, the author identified 25 for analysis and review, relating to the political

sphere. The author determines four areas in which these studies can be divided: parasociality and media images of politicians; use of parasociality to predict basic support, providing voters to a political candidate; communication and parasociality in social networks; psychodiagnostic tools of parasociality in the political sphere. It is worth noting that the author calls the division conditional, due to the fact that certain studies contain broad empirical data that can be considered in several areas. The most extensive and detailed research is in the field of presenting media images of politicians to a wide audience, as well as research related to social networks and the ability to communicate and disseminate information to voters. The least represented (although in the author's opinion they are key) research that related to psychodiagnostic tools. Although the value of parasociality in predicting election results and electorate support for a candidate is undeniable, only three such tools have been developed in the world. It is also worth mentioning that the presented psychodiagnostic tools are quite concise and are usually used with additional metrics or questionnaires. Studies of parasociality in the political sphere are relevant and necessary in terms of studying new electoral technologies and opportunities to resist manipulative influences. According to the author, the phenomenon of parasociality provides ample opportunities for manipulation, a good platform and quality tools. We see further research in the development of a series of practical exercises and recommendations for the development of critical thinking and resistance to manipulative influences that can carry media technologies based on the phenomenon of parasocialities.

Practical applications of the results. The presented results can be widely used both theoretically and practically for research in the field of parasocial relations with political mediapersons.

Keywords: parasocial theory; parasocial relationships; political psychology; politics; media personality.

Постановка проблеми. Дослідження в галузі парасоціальної теорії ведуться вже понад 60 років, розкриваючи різні аспекти наукових проблем – від використання парасоціальних стосунків для просування товарів та брендів і до вивчення парасоціальної творчості фанатських спільнот. Але, на превеликий жаль, дослідження в політичній сфері поки що нечисленні, незважаючи на досить тривалу, на наш погляд, історію самого феномену.

Поняття парасоціальності ввели в ужиток 1956 р. Дональд Хортон і Річард Воль. Дослідники описували ситуацію, коли у людей, що дивляться телевізор або слухають радіо, виникає ілюзія, ніби вони спілкуються з медіаперсоною особисто (face-to-face) (Horton, & Wohl, 1956). Спочатку парасоціальність розглядали як специфічну ілюзію розмовної передачі між медіаперсоною і медіаспоживачем у засобах масової інформації, однак пізніше концепцію було розширено до будь-якого виду соціальної взаємодії з опосередкованими персонажами (Giles, 2002; Hartmann, Schramm, & Klimmt, 2004). Л. Найдьонова (2009)

визначає *парасоціальні стосунки* (parasocials relationships) як стосунки з віртуальним, штучно створеним персонажем, своєрідним симулякром через засоби масової комунікації.

В Україні протягом останніх десяти років медіапсихологічні технології, зокрема парасоціальність, активно використовуються в політичній сфері. І президентські вибори 2019 р., на яких з колосальним відривом переміг Володимир Зеленський, комік і шоумен, яскраво це демонструють. Політична кампанія п. Зеленського, основні медіатехнології, що використовувалися як під час виборчої кампанії, так і в підготовці підґрунтя для неї (мається на увазі серіал «Слуга народу»), видаються нам досить цікавими з погляду наукового аналізу. Тож основною **метою** цієї статті є огляд досліджень, що розкривають саму роль парасоціальності в політичній сфері, а предметом дослідження – феномен парасоціальності в політико-психологічній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих результатів. Наразі дослідження феномену парасоціальності на пострадянському просторі тільки починаються, тому наукових робіт, присвячених цій проблематиці, не так багато, але значну їх кількість можна знайти як у європейських, так і в американських авторів. Цікаві матеріали з цієї тематики нам також траплялися і у дослідників східних теренів.

Одна з перших спроб певною мірою узагальнити бачення досліджень парасоціальності в політичній сфері належить колективу авторів під керівництвом Джейсона Зенора, доцента кафедри комунікативних наук в Університеті штату Нью-Йорк – Освего. Книга називається «Парасоціальна політика: аудиторія, попкультура та політика» («Parasocial Politics: Audiences, Pop Culture, and Politics») (Zenor, 2014). Незважаючи на те, що в ній усього 10 глав, там представлено оригінальні дослідження впливу індустрії розваг і артистів, зокрема, на політичну думку глядацької аудиторії. Ці дослідження відрізняються широтою методологічних точок зору на проблему парасоціальності і, однозначно, уміло пов'язують варіації інтерпретацій медіаспоживачами політичних повідомлень і рекламних слоганів, політичних медіасимволів, медіаперсон, а також інших медіапродуктів (фільмів, наприклад) з формами політичної, расової та релігійної ідентичності.

У 2016 р. вийшла друком книга Кріса Рожека «Передбачувана близькість: парасоціальні стосунки в медіа, суспільстві та культурі знаменитостей» («Presumed Intimacy: Parasocial Interaction in Media, Society and Celebrity Culture») (Rojek, 2016) Другу главу «Химерне управління ризиками» автор присвячує парасоціальності в політичній

сфері і докладно описує, як політичні еліти мобілізують теми «загроз» для управління людьми загалом та «демократією» зокрема. Рожек ґрунтує своє бачення політичної парасоціальності на широких теоретичних основах, таких як «конституційний патріотизм» Ю. Габермаса, «органічна солідарність» Е. Дюркгайма, на критиці Б. Еренрайх щодо індустрії щастя і понятті Ш. С. Воліна «демократа-втікача». Парасоціальні стосунки автор розглядає як опосередковувальні. Це пов'язано з тим, що неможливо, на його думку, зрозуміти сучасні принципи політики, громадянства та ідентичності, не вдаючись до теорій медіації (посередництва) та «передбачуваної близькості». Рожек досліджує вплив стосунків на аудиторію «передбачуваної близькості», яка формує сильну ідентифікацію з медіаперсонами, будь то знаменитості, політичні лідери чи блогери. Він наполягає на тому, що спосіб, у який ЗМІ управляють цими стосунками, є важливим аспектом їхньої владної структури. А політична парасоціальність у цій праці розглядається крізь призму дослідження співучасті засобів масової інформації в заохоченні побудови стосунків передбачуваної близькості з політичними медіаперсонами та описі соціальних, культурних та політичних наслідків, які із цього випливають.

Набагато більше цікавих матеріалів з означеної теми можна знайти в періодичних виданнях. Щоб написати цю статтю, ми опрацювали понад 80 зарубіжних джерел, із яких лише 25 стосувалися теми психології парасоціальності в політичній сфері. Ми провели суто смисловий (якісний) аналіз наукових матеріалів, які, нашу думку, можна умовно поділити на чотири напрямки: парасоціальність і медійні образи політиків; використання парасоціальності для прогнозів електоральної підтримки, прихильності виборців щодо певного політичного кандидата; комунікація і парасоціальність у соціальних мережах; психодіагностичні інструменти парасоціальності в політичній сфері. Варто зазначити, що поділ є умовним, оскільки певні дослідження містять у собі значний обсяг емпіричних даних, які можна віднести до кількох означених нами напрямків. Але спробуємо розглянути їх більш детально.

1. Медійний образ політика, який забезпечує формування парасоціальних стосунків з виборцями і, відповідно, підтримує їхню зацікавленість у політичних процесах

Одним із найперших і найбільш цікавих випадків важливості «правильно» сформованого політичного образу вважається історія перших американських теледебатів між віцепрезидентом Річардом Ніксоном і сенатором Джоном Кеннеді, що відбулися 26 вересня 1960 р. в США. На той час уже більшість американських родин мали

телевізори, і сумарно приблизно 66 млн американців подивилися ці дебати. Насправді це вперше така велика кількість виборців побачила обох кандидатів «немовби перед собою» завдяки екранним медіа. На прикладі цих дебатів можна побачити, наскільки важливою для глядачів є «картинка», інколи навіть важливішою за слова кандидатів. Ніксон відмовився від послуг студійного гримера, і під час прямого ефіру глядачі бачили, як по обличчю кандидата стікають краплі поту. Це було інтерпретовано глядачами як прояв нервозності та слабкості кандидата, що в подальшому обвалило його рейтинг. Ще одна історія, пов'язана з політичним провалом, відображається в битві Джеральда Форда і Джиммі Картера за посаду президента США 1976 р. Картер отримав на виборах 50 %, Форд – 48 %. Є версія, що на настрої виборців вплинуло комедійне шоу «Saturday Night Live», у якому комік Чеві Чейз пародіював Форда, зображуючи його недолугим політиком, що постійно об щось перечіпається і весь час усе плутає. Тобто комік, виступи якого дивилися мільйони людей по всій країні, сформував у їхній свідомості образ Форда як незграбного, майже повного невдахи. А надихнув коміка випадок в Австрії, де президент послизнувся і впав з трапа літака (Ерман, 2019).

Але це історії досить давні, хоч і досі актуальні, оскільки медіаобрази політиків і електоральну підтримку аудиторії створюють не тільки самі політики, а й досить часто і певні сурогатні об'єкти, такі як знаменитості, які рекламують політичні кампанії або відверто підтримують тих чи інших політичних кандидатів. Тобто *парасоціальними політичними сурогатами* ми називаємо публічних медіаперсон, яких залучають для політичного піару. Це можуть бути актори, співаки, діячі мистецтва або різного роду активісти. В українських реаліях це можна проілюструвати на прикладі Ірини Білик, Таїсії Повалій та Олі Полякової, які їздили в гастротури Україною на підтримку певних політичних кандидатів. Юлія Тимошенко свого часу залучала до виборчих кампаній таких діячів шоу-бізнесу, як групу «XS», які співали пісню «Юля» (більш відома як «Юля косу носить»), та Потапа і Настю Каменських із пісню «Юля Україна». До речі, нещодавно Олег Ляшко продемонстрував нову грань прояву цього феномену: він спробував сумістити ролі політичного лідера і шоумена, заспівавши пісню «Не відступай!». (На своєму офіційному Youtube-каналі політик назвав її «гімном Радикальної партії»). Комунікаційні меседжі, які політик передає через кліп на пісню, ми можемо прочитати так: «Я із народу», «Я простий хлопець, такий як ви», «Я – супергерой», «Я вартий захоплення», «Я улюбленець жінок», «Я – захисник», «Я легко переможу зло», «Я покараю поганців», «Я зможу перевиховати

лиходіїв» («навернути їх у свою «віру»). За два дні після опублікування кліпу на пісню його подивилося 215 500 людей (Ляшко, 2020).

Повертаючись від українських реалій до світових досліджень, хотіли б відмітити працю Л. Беннетта, який зосередив увагу на розробці поняття політичного іміджу та медіазображення політиків, виділив основні характеристики, які мають бути властиві медійним образом політичних лідерів, щоб отримати позитивний відгук у потенційного електорату:

1) простота («image shaping») політичних образів – вона є інструментальною, оскільки робить їх більш емоційно та інтелектуально доступними для цільової аудиторії;

2) виразність візуальних повідомлень («message salience»), тобто прямі, яскраві та наочні образи мають більший та послідовніший вплив на глядацьку аудиторію;

3) узгодженість образів на всіх платформах комунікацій, через які вони поширюються;

4) достовірність («message credibility») – у політичних образах може допомогти встановити або посилити профіль події, причини чи політичного діяча серед цільової аудиторії (Bennett, 2016).

С. Данн і Г. Нісбет, вивчаючи рівні сприйняття інтимності взаємодії виборців із медійними політичними лідерами, висували, що інтимність є предиктором розвитку парасоціальних стосунків. Вони досліджували її наявність залежно від використання того чи іншого каналу комунікації. У їхньому дослідженні взяли участь 304 респонденти віком від 18 до 35 років (Dunn, & Nisbett, 2014). Було доведено, що користувачі, які дізнавалися інформацію про кандидатів зі сторінок їхніх соціальних мереж (наприклад, Facebook), відчували, що їхня взаємодія з політичними лідерами має більш інтимний характер; меншою мірою це відчували люди, які мали справу з офіційними вебсайтами кандидатів. Ці результати свідчать про те, що інтимний тон електронної взаємодії виховує міжособистісні почуття більше, ніж офіційні повідомлення.

М. Лалансетт і В. Рейно досліджували управління іміджевими зображеннями та їхній вплив на політичне лідерство. Дослідники зосередили свою увагу на офіційній сторінці Instagram Джастіна Трюдо протягом першого року після його обрання 19 жовтня 2015 р. Усі публікації, які з'явилися на особистому Instagram-каналі прем'єр-міністра Канади в період між 19 жовтня 2015 і 19 жовтня 2016 р., були заархівовані (загалом 145 унікальних публікацій). Далі зображення кодувалися за п'ятьма аспектами: (1) структура і композиція нерухомих фотографій в Instagram та рухомих зображень; (2) структура та зміст

підписів в Instagram (наприклад, використання механізмів тегів [@], хештегів, емоджі); (3) політичні питання (наприклад, відносини з урядовими міністерствами та відомствами); (4) сценічні показники, наприклад ЗМІ та громадські, політичні, приватні; і (5) непомітні сцени Instagram та нерухомі зображення (наприклад, естетика, фізичне розташування, наявність символів). У результаті було встановлено, що візуальна риторика та оповідання Трюдо наголошували на зображенні молоді, доглянутої та позитивної людини, що дослухається до будь-якої особистої чи суспільної ситуації. Instagram Трюдо в інтернеті використовується здебільшого для представлення його в основному як політичного об'єкта і значно меншою мірою – для відображення його приватного життя. Від святкування Хелловіна до маршового парадку гей-гідності, від зустрічей міжнародних громадських та політичних діячів до оголошення державних інвестицій або висловлення співчуття людям, що постраждали від терактів або стихійних лих, – він завжди передає оптимістичні повідомлення про Канаду. Дослідники наголошували на тому, що образи часто більше вражають, ніж слова, а фотографії Трюдо (участь у параді гей-гідності або відвідини культурних чи релігійних урочистостей) мають більший вплив на громадян, ніж традиційні, текстові політичні повідомлення, та зміцнюють його імідж як політичного діяча. Але варто звернути увагу на те, що особиста стрічка Трюдо в Instagram також була посилена представленням його особистого життя – через образи щасливо одруженого чоловіка та люблячого батька. Це відбувалося завдяки зображенням його родини, яка супроводжувала Трюдо під час різних заходів як у Канаді, так і за кордоном. Такі повідомлення створювали враження його звичайності (схожості на всіх інших канадських чоловіків), оскільки його публічний образ відповідав канадській нормі гетеронормативного характеру (Lalancette, & Raynauld, 2017).

Е. Хеллвег 2011 р. досліджувала зміст соціальних сторінок відомих політиків, розглядаючи їх як певні тактичні інструменти виборчих кампаній. Результати контент-аналізу та опитувань показали, що виборці на сторінках кандидатів більше цінують інформацію особистісного змісту, ніж надійні, елегантні та загальні інформаційні повідомлення. Дослідниця стверджувала, що виборці, розглядаючи повідомлення політиків у Twitter, більш прихильно ставляться до політиків з персональним контентом, ніж до тих, хто висвітлює професійний контент (Hellweg, 2011). Варто зазначити, що результати цього дослідження логічно вписуються в канони парасоціальної теорії взаємодії медіаспоживачів і медіаперсон. Виявлена Хеллвег закономірність, коли політичних діячів електорат розглядає передусім

як людей, а вже потім – як професійних політиків, нині стала загальносвітовим брендом. Тобто образ, який мають демонструвати політики, щоб отримати прихильність електорату, має показувати їх передусім як людей, а вже потім – як політиків. (Ми вже розглядали й аналізували особливості побудови привабливого медіаобразу в парасоціальній взаємодії (Чаплінська, 2019), тому на цьому зупинятися тут детально не будемо).

Е. Моєр-Гузе і Р. Л. Набі, ґрунтуючись на результатах свого дослідження, зазначають, що парасоціальні взаємодії та інформаційні розваги нині все частіше використовують як засіб для поширення інформації про політичну кампанію серед потенційних виборців як у період самих виборчих перегонів, так і перед ними, для підготовки підґрунтя (Moeyer-Guse, & Nabi, 2009). Погоджуємося з дослідниками, оскільки перший сезон серіалу «Слуга народу» вийшов за чотири роки до офіційної заяви Володимира Зеленського про те, що він збирається балотуватися на пост Президента України. А в рік виборів вийшов третій сезон. І, без сумніву, образ Василя Голобородька (чесного борця з українською корупцією), сформований серіалом, міг вплинути на результати голосування українців у 2019 р.

Тут варто зазначити, що ключову роль у парасоціальній взаємодії відіграє не лише сформований професіоналами політичний образ, а й супутні фактори: попередній медійний досвід, активні сторінки в соціальних мережах, супутні брендовані товари, інтенсивність та полюс (позитивний чи негативний) згадок про політичного лідера в ЗМІ. Це все впливає на формування парасоціальних взаємин, а вони, зі свого боку, – на прихильність, часто «сліпу», до певного кандидата. Так, Р. Тукачинська і Г. Стівер 2018 р. розробили модель становлення та розвитку парасоціальних стосунків, відповідно до якої парасоціальні стосунки проходять певні стадії становлення: від ініціації – першої зустрічі з медіаперсоною, до експериментування – пошуку додаткових зустрічей із діями ЗМІ (з акцентом на ширину, а не на глибину досвіду), а потім через посилення та інтеграцію – до встановлення і підтримання змістового зв'язку з медіаперсонами і, в певних випадках, виходу за межі парасоціальних взаємин. У своїй роботі дослідниці зазначають, що на другому етапі, коли парасоціальні стосунки ще не зовсім стабільні, медіаспоживачі можуть укрαι негативно реагувати на скандальні витівки медіаперсон або інформацію про негативні звички (алкоголь, наркотики тощо). Але на останніх етапах люди несвідомо ігнорують негативні повідомлення в ЗМІ про улюблених медіаперсон і часто шукають їм виправдання, навіть захищають своїх кумирів у соціальних мережах від «нападок хейтерів» (Tukachinsky, & Stever,

2019). Тому саме стабільні і тривалі парасоціальні стосунки можуть значною мірою впливати на вибір електорату. І це нас підводить до наступного напрямку досліджень.

2. Важливість парасоціальних стосунків для передбачення/прогнозування у виборчих кампаніях підтримки електоратом того чи іншого політичного кандидата

Ш. Габріель з колегами 2018 р. вивчали вплив уже сформованих парасоціальних зв'язків медіаспоживачів з Дональдом Трампом завдяки його участі в реаліті-шоу («The Apprentice and Celebrity Apprentice – TA/CA») на подальшу передвиборчу президентську кампанію. У цьому дослідженні взяв участь 521 американець виборчого віку. Респондентів просили оцінити частоту їх звернення до ЗМІ (як часто респонденти переглядають різні ЗМІ – газети, повідомлення в інтернеті, телевізійні новини), парасоціальні зв'язки з Трампом, ставлення до нього, віру в обіцянки Трампа та його суперечливі заяви, політичну належність (республіканці/демократи) та надати демографічну інформацію про себе. Нагадаємо, що Трамп брав участь у згаданих шоу задовго до початку передвиборчої кампанії. «ТА і СА» було дуже успішним, тривало 14 сезонів, що популяризувало Трампа до рівня національної знаменитості. Незважаючи на статус реаліті-шоу, програми були ретельно відредагованими (навіть сценарними), щоб створити драматичні ефекти та справити враження на глядачів. І Трамп у них був представлений як особа, що має багато якостей, необхідних для президентства: він займав лідерську позицію, керував різними процесами, роздавав завдання; усі конкуренти називали його «Містер Трамп» і ставилися до нього з повагою; він роздавав накази, і відомі люди приймали їх без заперечень; наприкінці шоу він задавав складні питання і вимагав підзвітності; брав на себе відповідальність і вирішував, хто залишить шоу, а у фіналі сезону обирав переможця (Drum, 2015). Дослідники вважали, що перші враження про Трампа, отримані глядачами з реаліті-шоу, вплинули на враження, які були в них сформовані пізніше щодо нього як кандидата в президенти. Це пов'язано з тим, що люди зазвичай спираються на свої перші враження, коли їм потрібно інтерпретувати нову інформацію. Сформовані парасоціальні зв'язки з ретельно відредагованим медіаобразом Трампа породили у виборців схильність вірити його обіцянкам та позитивній інформації про Трампа і ставитися скептично до негативної інформації (ігнорувати непопулярні заяви, які він робив). Медіаспоживачі із сформованими парасоціальними зв'язками бачили в Трампі хорошого потенційного президента. Дослідники також висловлювали гіпотезу про те, що парасоціальні зв'язки з Трампом впливають на заявлену

електоральну поведінку, тобто на обрання Трампа президентом США. Гіпотеза дістала підтвердження (Gabriel, Paravati, Green, & Flomsbee, 2018).

Паралельно з попередньо описаним дослідженням Дж. Кохен і Л. Голберт теж вивчали здатність парасоціальних стосунків впливати на підтримку політичних кандидатів та виборних чиновників. Опитування проводилося у травні 2017 р., загальна чисельність вибірки становила 2 055 осіб. Перелік питань включав пункти, які відображали традиційні підходи до вивчення підтримки кандидатури (наприклад, прихильність до політичної партії), а також декілька елементів політичних парасоціальних стосунків (political parasocial relationship – PPSR). Це дослідження зосереджувалося переважно на прогнозуванні підтримки вже обраного президента США Дональда Трампа, але предметом уваги були також Гілларі Клінтон і Полі Райані. У результаті доведено, що парасоціальні стосунки були потужним провісником підтримки Трампа, перевершуючи всі інші прогнозні показники. Зважаючи на те, що політичний контекст забезпечує дещо інші умови для розвитку парасоціальних стосунків, ніж розваги, та оскільки парасоціальні стосунки з політиками важливі для політичної підтримки, дослідники також ставили за мету з'ясувати, які змінні пов'язані з інтенсивністю парасоціальних взаємин «громадянин – політик». Згідно з результатами це виявилися змінні «Політика Трампа», «Оптимізм» та «Упевненість» (які випромінював Дональд Трамп). Цікавими нам також видалися факти, що: 1) люди, які в цілому менше знали про політику, встановлювали міцніші парасоціальні стосунки з Дональдом Трампом; 2) громадяни, які були підписані на сторінки Трампа в соціальних мережах, мали з ним досить міцні парасоціальні стосунки (Cohen, & Holbert, 2018).

Д. Сентено в контексті філіппінських президентських виборів 2010 р. досліджував, по-перше, політичний маркетинг, пов'язаний із залученням знаменитостей, лідерів думок у політичні кампанії; по-друге, те, як концепт «парасоціальної взаємодії та стосунків» (parasocial interaction and relationships – PSIR) впливає на політичну поведінку виборців; і, по-третє, преференції щодо схвалених політичних кандидатів. Дослідник розглядає політичних кандидатів як певний бренд, для рекламування якого, як і для будь-якого іншого бренду, залучають знаменитостей. Сентено наголошує, що таке залучення є особливістю виборів на Філіппінах, але ми можемо зауважити, що в Україні теж спостерігається подібна тенденція (підтримка Олегом Винником «Аграрної партії» на парламентських виборах 2019 р.). На Філіппінах знаменитості є основним компонентом у політичних

кампаніях більшості кандидатів. Схвалення знаменитістю будь-якого бренду має цінність завдяки здатності завойовувати увагу споживачів (виборців), створювати диференційовані образи товарів (кандидатів) та долати рекламне медіазахарашення (Choi, Lee, & Kim, 2005). Важливість парасоціальних стосунків у політичному житті Філіппін автор пояснює колективістською соціальною культурою, яка тут склалася історично. І те, що досить часто політиків та їхні інтереси презентують медіаперсони, він пояснює на основі розробленої авторської концепції. Згідно з нею знаменитостей слід розглядати як «ціннісний, виразний тип соціального впливу», який підвищує власний імідж медіаспоживача через ідентифікацію себе зі знаменитостями. Тобто люди вважають престижним голосувати за того кандидата, якого підтримує важлива в суспільстві знаменитість, що є відображенням теорії групової належності. У дослідженні Сентено взяли участь 296 виборців, яких просили оцінити чотирьох знаменитостей, які презентували «політичний бренд», за допомогою парасоціальної шкали. Також респондентів запитували, голосували вони за конкретного кандидата чи ні, і чи підписані вони на цих чотирьох знаменитостей у соціальних мережах. Результати дослідження засвідчили наявність прямої кореляції між парасоціальними стосунками та голосуванням за конкретного кандидата, якого підтримує знаменитість. Утім, варто зазначити, що із чотирьох пар політиків у тандемі зі знаменитостями значущі результати показали лише дві пари. Це свідчить про те, що хоча парасоціальні стосунки із знаменитостями пов'язані з перевагами в голосуванні, не всі знаменитості (у цьому дослідженні не всі чотири) мають істотний вплив на створення електоральних переваг. Звідси робиться висновок, що імідж самої знаменитості також відіграє важливу роль (Centeno, 2016).

Парасоціальні стосунки можна назвати сформованими, якщо медіаспоживач відчуває певний ступінь близькості, інтимності щодо медіаперсони (Newcomb, 1982; Pfau, & Parrott, 1993), тому в дослідженні, яке провели Данн і Нісбетт, як ми вже зазначали, відводиться особливе місце уявленню про близькість виборців з кандидатами і висувається гіпотеза про те, що із зростанням рівня близькості у взаємодії з політичним кандидатом зростає і рівень очікуваної політичної участі (залученості) медіаспоживачів. Ця гіпотеза дістала підтвердження (Dunn, & Nisbett, 2014).

Важливою умовою залучення медіаспоживачів у парасоціальні стосунки є не тільки добре сформований образ медіаперсони, відчуття близькості та інтимності у медіаспоживачів щодо політичного лідера, частота медійних повідомлень про політика, а й можливість

«доторкнутися до життя» медіаперсони за допомогою соціальних мереж, які є джерелом інформації «з перших рук».

3. Парасоціальна комунікація з медіаперсоною в соціальних мережах

Соціальні мережі як найважливіші інструменти реалізації тактики політичних кампаній у своєму дослідженні 2011 р. відмітила Е. Хеллвег. Вона досліджувала вплив соціальних мереж (Facebook і Twitter) на те, як виборці бачать політиків. Підхід змішаного методу, що базувався на використанні контент-аналізу та опитування, показав, що виборці цінують персональний вміст за надійність та загальну елегантність. Вони більш позитивно сприймають політиків, які постять персональний контент, ніж тих, хто покладається на професійний (розглядаючи вміст, зібраний із Twitter). Також Хеллвег наголошує, що використання соціальних медіа політиками значною мірою поглибило парасоціальний досвід, який виборці формували з політичним діячем.

Одним із перших, хто активно залучав соціальні медіа до власної президентської кампанії, був Барак Обама. Основним завданням його кампанії було підвищення явки демократично налаштованих виборців. У 2008 р. явка на вибори становила рекордні за останні роки 64 % (для порівняння: у 2000 р. на виборчі дільниці прийшло 50 % населення, у 2004 – 61 %) (Свинин, 2013). Коли говорити про завдання збільшення явки за рахунок залучення традиційно більш аполітичних верств населення – молоді та афроамериканців, то «нові медіа» зіграли роль не просто каналу інформування, а й засобу згуртування виборців, дозволивши кандидату в президенти зблизитися з новою аудиторією на зручних для неї медіаплатформах. Для політичної кампанії Обама було створено нову соціальну мережу MyBO (mybarackobama.org), користувачі якої могли спілкуватися, організовувати зустрічі, а також робити пожертви в онлайн-режимі (на кшталт краудфандінгової платформи) (Свинин, 2013, с. 159–160). Тобто основними функціями цієї платформи були волонтерство, мобілізація та участь. Під час реєстрації на сайті у користувачів запитували певні особисті дані, які потім використовувалися для статистики та створення бази контактів, щоб розсилати персоналізовані електронні листи. Політтехнологи, крім MyBO, використовували також Eventful, Eons, BlackPlanet, Faithbase, Glee, Facebook, YouTube, Twitter та ін. (Stromer-Galley, 2013). Таке активне залучення соціальних мереж у виборчу кампанію можемо пов'язати з одним із ключових стратегів Обама – 24-річним Крісом Х'юзом, який є одним із співзасновників Facebook. Можна стверджувати, що кампанія Обама 2008 р. була дуже широкою в інформативному плані (різні платформи); до неї вдалося залучити

велику кількість людей, які консолідувалися навколо спеціально розробленої платформи (MyBO). Вибравши таку стратегію, Обама і його прихильники дуже швидко змогли поширити потрібну їм інформацію (наприклад, звернення кандидата у президенти до народу), яка в подальшому створювала позитивний образ кандидата-сім'янина, кандидата-афроамериканця та кандидата-антимілітариста.

Окрім використання новітніх на той час технологій, важливе місце в політичній кампанії Обама займали як цільова аудиторія (молодь та афроамериканці), так і меседжі, через які він розкривався для своїх виборців. Його особиста сторінка у Facebook містила девіз передвиборчої кампанії – «Наш момент зараз», а сам Обама ділився постами про своїх улюблених музикантів (Майла Девіса, Стіві Уондера та Боба Ділана), розказував, як грає в баскетбол, робив дописи в стилі «любів до своїх дітей». Усе це було направлено на створення привабливого образу в очах молодих виборців. Натомість 72-річний Джон Маккейн, навпаки, так і не зміг освоїти повною мірою Facebook як інструмент електорального залучення. Він майже не надавав виборцям інформації про «особисте», а якщо такі «вкиди» і траплялися, то точно не були розраховані на молодий сегмент електорату. Так, одним зі своїх улюблених занять Маккейн назвав рибалку. Також сторінка Маккейна час від часу зазнавала хакерських атак. Так, невідомий зловмисник розмістив на його сторінці Facebook фальшиве повідомлення: «Шановні прихильники, сьогодні я оголошую, що змінюю свою позицію щодо одностатевих шлюбів... Тепер я буду їх підтримувати... Особливо шлюби, які укладають між собою дві пристрасні жінки». Оскільки таке повідомлення вступало в повну психологічну конфронтацію з цінностями цільового сегменту його виборців, то вибухнув скандал. За даними Національного екзит-полу, у 2012 р. Барака Обаму підтримали 60 % людей, молодших за 30 років, 93 % афроамериканців, 73 % азійських американців, 71 % латиноамериканців, 76 % представників ЛГБТ-спільноти, 55 % жінок і 86 % американців, що поділяють ліберальні політичні погляди (New York Times, 2012).

У 2012 р. кампанія Мітта Ромні за допомогою соціальних мереж усунула інноваційний розрив: там, де кампанія Джона Маккейна підтримувала стратегію масових ЗМІ, Ромні використав підхід Обама до інтеграції засобів цифрових медіа як основу своєї політичної кампанії. Ромні виявив не меншу енергію та агресивність щодо залучення інструментів соціальних медіа, ніж кампанія Обама. На відміну від Маккейна, Ромні створив ефективний і вдосконалений вебсайт у соціальних мережах MyMitt, який використовувався як

інструмент для управління волонтерами та залучення нових прихильників. Ромні використовував Square, Eventbrite і особливо Facebook й активно рекламував себе на YouTube і Hulu. Кампанія інтегрувала MyMitt з іншими інструментами, включаючи Facebook, і стала ключовим запитом пошуку в Інтернеті, особливо для виборців, які використовували Facebook (для того щоб створити обліковий запис у MyMitt) (Lardinois, 2012). Так само, як і Обама, Ромні активно залучав Twitter – наприклад, робив «живий твіт» під час президентських дебатів, намагаючись залучати свою аудиторію в процес у реальному часі. А це, як ми пам'ятаємо, один із ключових механізмів парасоціальності – створення в аудиторії ефекту присутності. Менеджер кампанії 2012 р. Дж. Мессіна зазначив, що від самого початку стратегія будувалася на знанні того, що Facebook має більше користувачів, ніж у 2008 р., що смартфони важливіші, ніж вони були, і що Twitter уже не є експериментом, а став дієвим інструментом (Cramer, 2012).

Е. Параваті з колегами вивчали ставлення медіаспоживачів до Дональда Трампа в соціальній мережі Twitter, а також наскільки люди усвідомлюють вплив наявних парасоціальних стосунків на їхнє ставлення до політика. Результати дослідження підтвердили, що, коли люди з політичною ідеологією, співзвучною з ідеологією Трампа, читали його стрічку у Twitter, вони відчували, що знають його особисто (тобто створювали з ним парасоціальні стосунки), і ця діяльність впливала на їхнє ставлення до політика – він починав їм подобатися ще більше. І навпаки, люди з політичними ідеологіями, не схожими на трампівську, відчували, що з кожним прочитаним твітом він їм подобається все менше і менше. Що важливо, люди не усвідомлювали, що взаємодія з Трампом у Twitter впливає на їхні погляди на нього (Paravati, Naidu, Gabriel, & Wiedemann, 2019).

Г. Яношевська досліджувала пости в соціальній мережі Facebook на офіційних сторінках французьких політичних діячів, а саме Ніколя Саркозі та Сеголен Роял. Предметом уваги були матеріали від 7 травня 2007 р. до червня 2010 р. Яношевська стверджує, що у Facebook особисті сторінки політиків завжди перебувають у дихотомії представлення: з одного боку – себе як особистості (особистий статус, хобі, смаки, фотографії тощо), а з другого – як представника певної політичної сили. Отже, коли політик представляє себе у Facebook, він є і індивідом, і представником політичної сили. На основі аналізу повідомлень, розміщених Ніколя Саркозі та Сеголен Роял на їхніх офіційних сторінках у Facebook, було визначено, що там переважають дві основні тенденції: з одного боку – готовність створювати «емоційні зв'язки» (парасоціальні), спрямовані на збільшення близькості з

виборцями, з другого – спроба інформувати медіакористувачів/прихильників про різні заходи чи акції, які відвідував цей політичний лідер (Yanoshevsky, 2010).

Незважаючи на те, що значна частина повідомлень на офіційній сторінці Саркозі була формальною (через використання словосполучень «Містер президент» або «Президент Республіки») і стосувалася повідомлень про його діяльність або його думки з приводу певних політичних тем, особисті повідомлення, коли вони з'являлися, презентувалися в принципово іншому тоні. Наприклад, у липні 2008 р., коли в Саркозі виникли проблеми із здоров'ям, він від першої особи дякував користувачам за підтримку: «Дякую всім прихильникам у Facebook за підтримку в повідомленнях. Я почуваюся добре після інциденту в неділю, який змушує мене «відпочити» цього літа. Дякую за свідчення вашої прихильності, які мене дуже розчулили. Серед усіх повідомлень, які я отримав (від усіх моїх колег, які є главами держав), ваші були особливо близькі моєму серцю. Ваші співчуття та стурбованість моїм здоров'ям у Facebook забезпечують дорогоцінний зв'язок між нами. Бажаю всім вам гарного літа (Вівторок, 28 липня 2009 р. о 22:08)». Особливим у такому повідомленні є те, що прихильників він ставить вище від колег-політиків і використовує емоційно-експресивні вислови для вираження вдячності, таким чином мінімізуючи розрив між «обраними» і людьми на вулиці, створюючи враження, що Президент Республіки, як і будь-яка інша людина, може бути немичним і чутливим. Такі пости підкріплюють в електораті ілюзію близькості, коли президент видається тим, кого можна відчувати близьким, тим, хто сприймається як друг, що потребує нині підтримки. Дослідниця зазначає, що на офіційній сторінці Facebook Саркозі створює невимушений образ себе саме через особисті пости, які стосуються повсякденних чи сімейних справ у Єлісейському палаці. Наприклад, про культурну діяльність президента, а саме про фільм «*Home du réalisateur*» режисера Янна Артуса-Бертрана, який Саркозі переглядав (4 червня 2009 р.), зустріч з Вуді Алленом (27 травня 2009 р.), відеозаписи дружини президента, яка дала інтерв'ю для жіночого журналу «*Femmes Actuelles*» (18 травня 2009 р.) тощо (Yanoshevsky, 2010). До речі, можна сказати, що контекст таких постів об'єднує (певним чином «переплітає») аспекти публічної та приватної сфери. Політик вибудовує образ відкритої людини, яка відповідає на вуаеристичні бажання аудиторії, що прагне дізнатися про життя пари популярних людей.

Сеголен Роял же встановила чіткий розрив між публічним і приватним життям. Це чітко відображається у виборі фотографій та

відео на її офіційній сторінці у Facebook: усі відбивають її публічне життя, жодне не розкриває її сімейних стосунків. Такий підхід Яношевська пояснює тим, що особисте життя Роял не відповідає стереотипам щасливої родини, а наповнення сторінки Facebook підсилює тенденцію старих ЗМІ завуальовувати (або, навпаки, викривати) фрагменти приватного життя політиків на користь побудови іміджу, який би відповідав стереотипним очікуванням громадської ролі. А спосіб, у який Сеголен Роял вибудовує позитивний імідж, – це образ політика, який добре виконує свою роботу (Yanoshevsky, 2010). Із представленої дослідницею інформації можемо зробити висновок, що Саркозі вміло експлуатує описаний нами в попередніх напрямках підхід, коли виборці голосують за особистість кандидата, що розкривається перед ними як людина. Схоже, часи «бюрократичної» політики минули, і ми можемо спостерігати тренди «олгоднення» і парасоціальності, коли політичних діячів сприймають не як обраних, далеких персон, а як хороших знайомих, майже друзів. І чим більш людським і зрозумілим постає політик перед публікою, тим більше електоральної підтримки він отримує.

Як бачимо, у комунікації між політичними лідерами і виборцями в соціальних мережах діє важливе правило: політики мають показувати себе не тільки з робочої (офіційної, публічної) сторони, а й дозволити відхилити завісу над своїм особистим життям. Саме це найбільше «чіпляє» виборців, створює відчуття близькості та інтимності, впливає на парасоціальні стосунки.

І останній напрямок, хоча й розроблений він, на наш погляд, найменше, є дуже важливим – це психодіагностичні інструменти для дослідження та вимірювання парасоціальності в політичній сфері.

4. Вимірювання парасоціальності в політичному контексті

На цей час нам трапилася невелика кількість досліджень, які ставили за мету запропонувати діагностичний інструментарій для вимірювання парасоціальних стосунків з політичними медіаперсонами.

Дж. Кохен і Л. Голберт, досліджуючи президентські вибори в США 2016 р., презентували *шкалу політичних парасоціальних стосунків* – PPSR (Cohen, & Holbert, 2018). Загальна чисельність вибірки їхнього дослідження становила 2055 осіб.

Шкала містить 13 пунктів:

1. Коли [ім'я політичного лідера] висловлює свої почуття щодо новин, це допомагає мені скласти власну думку про ЗМІ.
2. Мені шкода [ім'я політичного лідера], коли він робить помилку.

3. Коли я спостерігаю за [ім'я політичного лідера], то відчуваю, ніби я є членом його команди.

4. Мені подобається порівнювати свої ідеї з тим, що говорить [ім'я політичного лідера].

5. З [ім'я політичного лідера] я почуваюся повністю комфортно, ніби з другом.

6. Я бачу [ім'я політичного лідера] як звичайну, приземлену людину.

7. Я з нетерпінням чекаю появи [ім'я політичного лідера] у новинах.

8. [Ім'я політичного лідера] начебто знає, про що саме треба говорити, що саме я хочу знати.

9. Я іноді роблю зауваження [ім'я політичного лідера], коли бачу його по телевізору.

10. Якби хтось написав історію про [ім'я політичного лідера], я б її прочитав.

11. Я хотів би особисто познайомитися з [ім'я політичного лідера].

12. Я сприймаю [ім'я політичного лідера] як старого друга.

13. Я вважаю [ім'я політичного лідера] зовнішньо привабливим.

У цій шкалі пункти 3 і 5 вказують на особисту ідентифікацію між громадянином і політиком. Інші пункти (8 і 12) спрямовані на дослідження почуття близькості та інтимності. Так само в цю шкалу включені питання сприйнятої привабливості, інтересу до зустрічі та компонент співпереживання. Також автори зазначають, що пункт 9 був малоефективним і від нього довелося відмовитися в подальших дослідженнях. Дослідники переконані, що під час майбутніх наукових пошуків щодо природи політичної парасоціальності важливо додавати акценти на силу політичної ідентичності, адже виборці передусім дивляться на політиків, які є відображення їх самих у діях та словах політиків. У зв'язку із цим можна доопрацювати шкалу, додавши до неї серію питань про бажання виборця наслідувати політика, відповідність між політиком і представником електорату (за політичними уподобаннями, цінностями чи життєвими позиціями), наявність у представника електорату знаків належності до «послідовників» та мотивацію до певної дії (голосування, участь у заходах на підтримку кандидата, бажання проголосувати «за» і т. ін.).

Того ж року, але пізніше, уже в Індонезії, М. А. Хакім і Дж. Лю розробили діагностичний інструментарій дослідження парасоціальних стосунків з політичними лідерами. Загальна чисельність досліджуваних становила 1399 дорослих осіб. До шкали парасоціальних стосунків з

політичними персонами (scale of parasocial relationships with political figures – PSR-P) увійшло 7 тверджень:

1. Я дуже симпатизую тому, чого він/вона хоче досягти.
2. Я вважаю його/її життєву історію натхненною.
3. Я хотів би пообідати з ним/нею.
4. Мене зворушують його/її промови.
5. Критика, спрямована на нього/неї, дратує мене.
6. Мені не байдуже, яку підтримку має його/її політична партія.
7. Я думаю, що він/вона схожий(-а) на старого друга.

Крім цієї шкали, дослідники запропонували анкету, яка містила питання про доброзичливий авторитет політичного лідера (доброзичливість та моральна легітимність кандидата), політичну ідеологію (орієнтація респондентів на політичні, економічні та соціальні питання під кутом зору ідеологічної складової), політичний інтерес (вимірювався одним питанням: «Наскільки ви зацікавлені в інформації про те, що відбувається в політиці та громадських справах?»), політичну розробку (наскільки люди практикують політичні дискусії та розмови) та внутрішньополітичну ефективність (переконаність респондентів у власній компетентності щодо розуміння та ефективної участі в політиці) (Moh, & Liu, 2018).

Вище ми вже згадували підхід Д.Сентено, згідно з яким знаменитості рекламують політиків як певний бренд. Додамо, що дослідник також розробив методику вимірювання політичних парасоціальних стосунків (PSIR). Вона містить сім блоків: по чотири питання – з першого по п'ятий блок, у шостому (групова ідентифікація) – п'ять питань, а в сьомому (оцінювання норм та соціальних цінностей) – три питання. Відповіді респонденти давали за п'ятибальною шкалою Лікерта (5 – повністю згоден, 1 – зовсім не згоден). Опитувальник має загалом такий вигляд:

I. Привабливість

1. Мене приваблює його/її особистість.
2. Я захоплююсь його/її талантами.
3. Він/вона має гарний характер.
4. Я захоплююся ним/нею, оскільки ми маємо схожі життєві інтереси.

II. Привабливість у постановці завдань та розв'язанні проблем

1. Я задоволений тим, як він/вона вирішує (handles) проблеми.
2. Я обожнюю, як він/вона вирішує (resolves) конфлікти.
3. Я бачу силу та сміливість, коли він/вона стикається з викликами.

4. Мені стає сумно, коли інші люди намагаються зіпсувати його/її імідж.

III. Ідентифікація

1. Я хочу в деяких аспектах бути схожим(-ою) на нього/неї.
2. У нас схожий світогляд (політичні погляди).
3. У нас обох є тісні зв'язки з нашою родиною.
4. Я в чомусь бачу себе в ньому/ній.

IV. Емоційна взаємодія

1. Він/вона змушує мене захотіти приєднатися до нього в шоу (громадській активності).
2. Його/її телешоу робить мене щасливим, коли мені сумно.
3. Я відчуваю, що він/вона знає, коли я дивлюся його/її передачі.
4. Я часто погоджуюся з його/її висловлюваннями.

V. Відданість (зв'язок)

1. Я шукаю його/її на Facebook, Google, YouTube та інших сайтах, просто щоб побачити (дізнатися якусь додаткову інформацію).
2. Я хочу зустрітися з ним/нею особисто.
3. Я справді докладаю зусиль для того, щоб завжди бачити його/її виступи на телебаченні / дивитися фільми, серіали тощо.
4. Я хочу бачити його/її щодня.

VI. Групова ідентифікація

1. Я розглядаю його/її для себе просто як друга.
2. Він/вона чимось схожий(-а) на моїх найближчих друзів.
3. Він/вона відображає характер, подібний до характеру члена сім'ї чи родича.
4. Він/вона може бути добрим другом як для мене, так і для багатьох інших.
5. Він/вона наполегливо досягає своїх цілей.

VII. Оцінювання норм та соціальних цінностей

1. У нього/неї є ідеалізований образ [національність].
2. У нас обох однакові прагнення та розчарування в житті.
3. Я захоплююся його/її сильною вірою в Бога, коли виникають проблеми, з якими він/вона стикається (Senteno, 2016).

Вважаємо підхід Сентено досить цікавим, оскільки, як уже зазначалося, в українській політичній історії є чимало прикладів залучення діячів шоу-бізнесу до участі в політичній кампанії того чи іншого кандидата.

Важливим, на нашу думку, аспектом (але, на жаль, не відображеним в означених дослідженнях) є історичні політичні постаті.

Адже дуже часто кумирами стають не сучасні політики, а політичні лідери минулого. І цікавим, але зовсім не дослідженим нині аспектом є формування парасоціальних стосунків з ними.

Висновки. Феномен парасоціальності, на нашу думку, стає все більш актуальним для сучасної науки, оскільки пронизує собою не лише сферу розваг, з якої спочатку народився, а й майже всі сфери людського буття, пов'язані з медіа, – освітню, наукову, соціальну, інформаційну, політичну тощо. Незважаючи на те, що медійні технології, зокрема парасоціальність, уже понад десятиріччя активно залучаються в політичну сферу і дають незаперечні результати у вигляді підвищення явки виборців у день голосування, зацікавленості електорату не тільки в політичних процесах, а й у своїй активній політичній участі в житті країни, вони все ще є недостатньо дослідженими. Використання парасоціальності допомагає також заручитися прихильністю електорату, що є одним із головним завдань, і підвищити його довіру як до політичних лозунгів, так і до політичного курсу кандидата загалом.

У своєму огляді ми умовно поділили всі знайдені дослідження з цієї тематики на чотири напрямки (парасоціальність і медійні образи політиків; використання парасоціальності для прогнозування електоральної підтримки, прихильності виборців до певного політичного кандидата; комунікація і парасоціальність у соціальних мережах; психодіагностичні інструменти парасоціальності в політичній сфері), хоча вбачаємо у цьому певне обмеження. Але провести більш чіткий розподіл наразі складно, оскільки в межах парасоціальної теорії не так просто вивчати образ сучасного політика і не зачепити його представлення в ЗМІ чи соціальних мережах, сконцентруватися на електоральних прогнозах – і не згадати реакцію виборців на той чи інших виступ у ЗМІ або пост у Twitter/Instagram тощо, майже неможливо досліджувати парасоціальні стосунки, розробляти відповідний інструментарій – і не враховувати всі обставини: формування образу, реакцію аудиторії та інформацію, яку медіаспоживач читав/слухав/дивився у ЗМІ. Усі ці напрямки так чи інакше перетинаються, висвітлюючи при цьому досить конкретні результати саме в означеній нами темі.

Зазначимо, що в українських реаліях використовувати повною мірою досвід зарубіжних досліджень нам видається не зовсім доцільним, оскільки деякі з них мають свої специфічні культурні особливості. І хоча практика використання популярних медіаперсон для реклами політичного кандидата чи пертій практикується як на Філіппінах, так і в наших, вітчизняних, умовах, проте, наприклад, американська модель, де виборці спільними зусиллями збирають гроші

(благодійні внески) на передвиборчу кампанію, відрізняється від української. В американській моделі виборці справді можуть відчувати себе частиною команди політичної медіаперсони, є активними учасниками процесу, вони залучені – і не тільки до пошуку «інвесторів», а й самі можуть стати ними. Так, наприклад, на президентських виборах 2012 р. Барак Обама зібрав близько 1 млрд доларів, причому 70 % цієї суми були пожертвами від його прихильників. До речі, в українському законодавстві вказано, що виборчий фонд кандидата може наповнюватися добровільними внесками фізичних осіб, але така практика залучення простих виборців до його наповнення, як в Америці, в Україні не набула поширення. На нашу думку, ця складова американської моделі є певним елементом як формування парасоціальності (оскільки кандидат перебуває в постійній комунікації і взаємодії зі своїм електоратом), так і показником самих парасоціальних стосунків, вираженості у медіаспоживачів почуття близькості, інтимності та співучасті щодо політичної медіаперсони. Ця модель сприяє більшій залученості виборців в політичні процеси, робить їх активними щодо дії та демонстрації своєї прихильності тому чи іншому кандидату.

Не можна не звернути увагу на те, що всі дослідження в цій царині здебільшого не просто висвітлюють певний бік прояву парасоціальності в політичній сфері, а й повністю обслуговують цей феномен як певну політтехнологію. І, як уже демонструвалося на прикладі Мітта Ромні, зокрема використання ним уже «протоптаної» Обамою «стежки», тобто залучення соціальних мереж для досягнення значущих результатів, можна просто брати готові практичні моделі і впроваджувати їх у життя. На цьому тлі видається, однак, тривожним той факт, що нам не трапилися дослідження, які б висвітлювали маніпулятивні сторони парасоціальності, звертали б увагу на можливості протидії та розроблення певних практичних рекомендацій у цьому плані. На жаль, як західні, так і вітчизняні дослідження наразі не звертають належної уваги на негативні сторони феномену парасоціальності, а радше приймають його як даність, як інструмент, який можна використовувати для досягнення певних політичних цілей. Визнаючи те, що дослідження парасоціальності в політичній сфері є актуальними і необхідними з погляду вивчення новітніх виборчих технологій, вважаємо за необхідне також зосередитися на можливостях протистояти маніпулятивним впливам, оскільки сам феномен дає для цього, безсумнівно, хорошу платформу та якісні інструменти.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо в медіапсихологічному аналізі серіалу «Слуга народу», який, на нашу думку,

підготував значний бекграунд для успішної президентської кампанії Володимира Зеленського, а також у розробленні серії практичних вправ та рекомендацій щодо розвитку критичного мислення і здатності протистояти маніпулятивним впливам, які можуть нести в собі медіатехнології на основі феномену парасоціальності.

Список використаних джерел

Ерман, Г. (2019). Дебати, які змінили історію. *BBC news: Ukraine*. Взято з <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47820637>

Ляшко, О. (2020). Не відступай. *Youtube*. [online]. Взято з <https://www.youtube.com/watch?v=YnHMyUdj5Os>

Найденова, Л. А. (2009). Теоретико-методологические проблемы психологии парасоциального общения (анализ зарубежных исследований). В *Психология общения XXI век: 10 лет развития* (с. 73–76). Москва: Обнинск: ИГ-СОЦИН.

Свинин, А. А. (2013). Использование социальных сетей как интернет-технологий в избирательных кампаниях: международный опыт. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: политология*, 2, 157–163.

Чаплінська, Ю. С. (2019). Привабливість образу медіаперсони в рамках парасоціальної теорії. *Проблеми політичної психології*, 8 (22), 22–49.

Bennett, W. L. (2016). *News: The Politics of Illusions* (10 ed.). New York: Pearson.

Centeno, D. (2016). Celebrities' Parasocial Interaction and Relationships: Predictor of Voting Preference towards Endorsed Political Candidates. *Philippine Management Review*, 23, 53–68.

Choi, S. M., Lee, W. N., & Kim, H. J. (2005). Lessons from the rich and famous: A cross-cultural comparison of celebrity endorsement in advertising. *Journal of Advertising*, 34, 85–98.

Cohen, J., & Holbert, R. L. (2018). Assessing the Predictive Value of Parasocial Relationship Intensity in a Political Context. *Communication Research*, 1–26.

Cramer, R. (2012). Messina: Obama won on the small stuff. *BuzzFeed*. Retrieved from <https://www.buzzfeednews.com/article/rubycramer/messina-obama-won-on-the-small-stuff-4xvn>.

Drum, K. (2015). If you don't get Donald Trump's appeal, you really need to catch up on your «celebrity apprentice» viewing. *Mother jones*. Retrieved from <https://www.motherjones.com/kevin-drum/2015/08/if-you-dont-get-donald-trumps-appeal-you-really-need-catch-your-celebrity-apprent/>.

Dunn, S. G., Nisbett, G. S. (2014). Parasocial Interactions Online: Candidate Intimacy in Webpages and Facebook. *The Journal of Social Media in Society*, Vol. 3, № 2, 26–41.

Gabriel, S., Paravati, E., Green, M., Flomsbee, J. (2018). From Apprentice to President: The Role of Parasocial Connection in the Election of Donald Trump. *Social Psychological and Personality Science*, 9, 1–9.

Giles, D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media Psychology*, 4, 279–305.

Hartmann, T., Schramm, H., & Klimmt, C. (2004). «Personenorientierte Medienrezeption: Ein zwei-Ebenen-Modell parasozialer Interaktionen» [Person-oriented media exposure: a two-level model of parasocial interactions]. *Publizistik*, 49, 25–47.

Hellweg, A. (2011). Social Media Sites of Politicians Influence Their Perception by Constituents. *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, (1), 22–36.

Horton, D., & Wohl, R. (1956). Mass Communication and Para-Social Interaction: Observation on Intimacy at a Distance. *Psychiatry*, 19, 215–229.

Lalancette, M., & Tourigny-Koné, S. (2017). 24 Seven videostyle: Blurring the lines and building strong leadership. In A. Marland, T. Giasson, & A. Esselment (Eds.), *Permanent campaigning in Canada* (pp. 259–277). Vancouver, British Columbia, Canada: University of British Columbia Press.

Lardinois, F. (2012). Mitt Romney's digital director Zac Moffatt: You can't run a political campaign without digital. *TechCrunch*. Retrieved from <http://techcrunch.com/2012/09/12/romneydigital-director-zac-moffatt/>.

Moh, A. H., & Liu, J. H. (2018). Parasocial relationship with political figures. *Massey University*. Retrieved from <https://psyarxiv.com/mcwsg/download>.

Moyer-Guse, E., & Nabi, R. (2009). Explaining the Effects of Narrative in an Entertainment Television Program: Overcoming Resistance to Persuasion. *Human Communication Research*, 36, 26–52.

New York Times. (2012). President exit polls. *The New York Times*. December 5, 2012. Retrieved from <https://www.nytimes.com/elections/2012/results/president/exit-polls.html>.

Newcomb, H. (1982). *Television: The critical view*. New York: Oxford University Press.

Paravati, E., Naidu, E., Gabriel, S., Wiedemann, C. (2019). More than just a tweet: The unconscious impact of forming parasocial relationships through social media. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*, 1–16.

Pfau, M., & Parrott, R. (1993). *Persuasive communication campaigns*. Needham Heights, Massachusetts: Allyn and Bacon.

Rojek, C. (2016). *Presumed Intimacy: Parasocial Interaction in Media, Society and Celebrity Culture*. Cambridge: Polity.

Stromer-Galley, J. (2013). *Presidential campaigning in the Internet age*. New York, NY: Oxford University Press.

Tukachinsky, R., & Stever, G. (2019). Theorizing development of parasocial experiences. *Communication Theory*, 29 (3), 297–318.

Yanoshevsky, G. (2010). Les réseaux sociaux et l'échange entre l'homme politique et les internautes: le cas de Facebook après les élections présidentielles en France. *Argumentation et Analyse du Discours*. Retrieved from <http://journals.openedition.org/aad/1008>

Zenor, J. (2014). *Parasocial Politics: Audiences, Pop Culture, and Politics*. Kirjastus: Lexington Books.

References

Bennett, W. L. (2016). *News: The Politics of Illusions* (10 ed.). New York: Pearson. (in English)

Chaplinska, Iu. S. (2019). Pryvablyvist obrazu mediapersony v ramkakh parasotsialnoi teorii. *Problemy politychnoi psykholohii*, 8 (22), 22–49. (in Ukraine)

Centeno, D. (2016). Celebrities' Parasocial Interaction and Relationships: Predictor of Voting Preference towards Endorsed Political Candidates. *Philippine Management Review*, 23, 53–68. (in English)

Choi, S. M., Lee, W. N., & Kim, H. J. (2005). Lessons from the rich and famous: A cross-cultural comparison of celebrity endorsement in advertising. *Journal of Advertising*, 34, 85–98. (in English)

Cohen, J., & Holbert, R. L. (2018). Assessing the Predictive Value of Parasocial Relationship Intensity in a Political Context. *Communication Research*, 1–26. (in English)

Cramer, R. (2012). Messina: Obama won on the small stuff. *BuzzFeed*. Retrieved from <https://www.buzzfeednews.com/article/rubycramer/messina-obama-won-on-the-small-stuff-4xvn>. (in English)

Drum, K. (2015). If you don't get Donald Trump's appeal, you really need to catch up on your «celebrity apprentice» viewing. *Mother jones*. Retrieved from <https://www.motherjones.com/kevin-drum/2015/08/if-you-dont-get-donald-trumps-appeal-you-really-need-catch-your-celebrity-apprent/>. (in English)

Dunn, S. G., & Nisbett, G. S. (2014). Parasocial Interactions Online: Candidate Intimacy in Webpages and Facebook. *The Journal of Social Media in Society*, Vol. 3, № 2, 26–41. (in English)

Gabriel, S., Paravati, E., Green, M., Flomsbee, J. (2018). From Apprentice to President: The Role of Parasocial Connection in the Election of Donald Trump. *Social Psychological and Personality Science*, 9, 1–9. (in English)

Giles, D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media Psychology*, 4, 279–305. (in English)

Hartmann, T., Schramm, H., & Klimmt, C. (2004). Personenorientierte Medienrezeption: Ein zwei-Ebenen-Modell parasozialer Interaktionen [Person-oriented media exposure: a two-level model of parasocial interactions]. *Publizistik*, 49, 25–47. (in German)

Hellweg, A. (2011). Social Media Sites of Politicians Influence Their Perception by Constituents. *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 2 (1), 22–36. (in English)

Horton, D., & Wohl, R. (1956). Mass Communication and Para-Social Interaction: Observation on Intimacy at a Distance. *Psychiatry*, 19, 215–229. (in English)

Lalancette, M., & Tourigny-Koné, S. (2017). 24 Seven videostyle: Blurring the lines and building strong leadership. In A. Marland, T. Giasson, & A. Esselment (Eds.), *Permanent campaigning in Canada* (pp. 259–277). Vancouver, British Columbia, Canada: University of British Columbia Press. (in English)

Lardinois, F. (2012). Mitt Romney's digital director Zac Moffatt: You can't run a political campaign without digital. *TechCrunch*. Retrieved from <http://techcrunch.com/2012/09/12/romneydigital-director-zac-moffatt/>. (in English)

Lyashko, A. (2020). Ne vidstupai. *Youtube*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=YnHMyUdj5Os> (in Ukraine)

Moh, A. H., & Liu, J. H. (2018). Parasocial relationship with political figures. *Massey University*. Retrieved from <https://psyarxiv.com/mcwsg/download>. (in English)

Moyer-Guse, E., & Nabi, R. (2009). Explaining the Effects of Narrative in an Entertainment Television Program: Overcoming Resistance to Persuasion. *Human Communication Research*, 36, 26–52. (in English)

Naydonova, L. A. (2009). Teoretiko-metodologicheskiye problemy psikhologii parasotsialnogo obshcheniya (analiz zarubezhnykh issledovaniy). In *Psikhologiya obshcheniya XXI vek: 10 let razvitiya* (pp. 73–76). Moscow: Obninsk: IG-SOTSIN (in Russian)

New York Times. (2012). President exit polls. *The New York Times*. Retrieved December 5, 2012. Retrieved from <https://www.nytimes.com/elections/2012/results/president/exit-polls.html>. (in English)

Newcomb, H. (1982). *Television: The critical view*. New York: Oxford University Press. (in English)

Paravati, E., Naidu, E., Gabriel, S., Wiedemann, C. (2019). More than just a tweet: The unconscious impact of forming parasocial relationships through social media. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*, 1–16. (in English)

Pfau, M. & Parrott, R. (1993). *Persuasive communication campaigns*. Needham Heights, Massachusetts: Allyn and Bacon. (in English)

Rojek, C. (2016). *Presumed Intimacy: Parasocial Interaction in Media, Society and Celebrity Culture*. Cambridge: Polity. (in English)

Stromer-Galley, J. (2013). *Presidential campaigning in the Internet age*. New York, NY: Oxford University Press, 240 p. (in English)

Svinin, A. A. (2013). Ispolzovaniye sotsialnykh setey kak internet-tekhnologiy v izbiratelnykh kampaniyakh: mezhdunarodnyy opyt. *Vestnik*

Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: politologiya, 2, 157–163. (in Russian)

Tukachinsky, R., & Stever, G. (2019). Theorizing development of parasocial experiences. *Communication Theory*, 29 (3), 297–318. (in English)

Yanoshevsky, G. (2010). Les réseaux sociaux et l'échange entre l'homme politique et les internautes: le cas de Facebook après les élections présidentielles en France. *Argumentation et Analyse du Discours*. Retrieved from <http://journals.openedition.org/aad/1008> (in French)

Yerman, G. (2019). Debaty, yaki zminyly istoriiu. *Novosti BBC: Ukraina*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47820637> (in Ukraine)

Zenor, J. (2014). *Parasocial Politics: Audiences, Pop Culture, and Politics*. Kirjastus: Lexington Books, 200 p. (in English)

УДК 316.6:37.02

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-55>

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії
психології масових комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-5772-0074
cherepovska@gmail.com

МЕДІАОСВІТНІ ПРАКТИКИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПАТРІОТИЗМУ МОЛОДІ

Актуальність дослідження. Обстоюється думка, що в умовах гібридної, ідеологічної війни зростає роль патріотизму як потенційного ресурсу збереження національної ідентичності українців.

Метою статті було сформулювати нове поняття – інформаційний патріотизм молоді – та окреслити інноваційні напрями його розвитку.

Методологічні засади. Тема патріотизму молоді висвітлюється в контексті теорії кіберсоціалізації. На основі аналізу літератури визначено два напрями, які є дотичними до зазначеної теми: 1) вплив медіа, інтернету на свідомість, світоглядні позиції та соціалізацію молоді; 2) застосування медіа-ресурсів та нових технологій у вихованні патріотизму молоді.

Результати дослідження. На підставі аналізу джерел запропоновано та обґрунтовано нове поняття – інформаційний патріотизм, створено медіаосвітню модель його розвитку. Визначено, що в психологічному контексті інформаційний патріотизм особистості полягає в актуалізації емоційно-почуттєвої, ментально-когнітивної, мотиваційно-дієвої складових, які реалізуються в площині медіаінформаційного простору. Інформаційний патріотизм розглянуто як новий вид патріотизму, спрямований на збереження, захист та просування українських цінностей в інформаційному просторі. Створено модель розвитку інформаційного патріотизму молоді, яка визначає інноваційні медіаосвітні практики його оптимізації.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження. Запропонована модель розвитку інформаційного патріотизму спрямована на стимуляцію: активності щодо поширення українського медіаконтенту в соціальних мережах; мотивації захисту українського інформаційного простору від ворожої пропаганди в соціальних мережах; медіатворчості як творення оригінального патріотичного медіаконтенту, здатного популяризувати українські цінності у віртуальній реальності. Перспектива подальших досліджень полягає в моніторингу інформаційного патріотизму молоді, розробленні інноваційних медіаосвітніх методик та їх апробації.

Ключові слова: кіберсоціалізація; традиційний патріотизм; інформаційний патріотизм; медіаосвітні практики; активність в інформаційному просторі; медіатворчість.

Nataliya I. Cherepovska

Ph.D. in Psychology,

Head of the Laboratory for Mass

Communications and Media Education Psychology,

Institute for Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-5772-0074

cherepovska@gmail.com

DEVELOPMENT OF YOUTH INFORMATION PATRIOTISM: MEDIA EDUCATIONAL PRACTICES

Background and purpose. In the conditions of hybrid, ideological war, the role of patriotism as a potential resource for preserving the national identity of Ukrainians increases. The topic of youth patriotism is revealed within the cyber-socialization theory. Based on the literature analysis, two directions that are involved in the topic have been identified. These are: the influence of media and Internet on the consciousness, the formation of youth worldview positions, their socialization, as well as the use of media resources and new technologies in fostering patriotism among youth.

Findings. Based on the results of source analysis, a new concept of «information patriotism» was proposed and a media education model of its development was created. In a psychological context, information patriotism of a personality is an actualization of sensory - emotional, a mentally-cognitive, motivationally-active qualitative components that are implemented in the media information space. Information patriotism as a new type of patriotism, aimed at preserving, protecting and promoting Ukrainian values in the information space. A preliminary empirical study of the patriotism of high school pupils and students was conducted. The following tendency was revealed: «information» patriotism is inferior to «traditional» patriotism by all indicators.

Practical applications of the results. The proposed model of information patriotism development determines the main directions of media educational practices. These are: patriot activity in social networks as the distribution of Ukrainian media content, protection from hostile propaganda in social networks, media creativity as the creation of original patriotic media content that positions Ukrainian values. The prospect of further research is to monitor the information patriotism of young people, to develop and test innovative media education methods.

Keywords: cyber-socialization; traditional patriotism; information patriotism; media education practices; activity in the information space; media creativity.

Постановка проблеми. В умовах ідеологічної, інформаційної війни як психологічного тиску на суспільство з боку агресора патріотизм громадян набуває стратегічно важливого значення для збереження національної ідентичності українців. Патріотизм як позитивне ставлення до Батьківщини, система переконань і світоглядних позицій особистості стає дієвою альтернативою реальним загрозам руйнування нації і здатний спрямовувати зусилля громадян на розбудову Української незалежної держави. Саме тому патріотизм молоді наразі є затребуваним в українському суспільстві, а його розвиток і виховання зумовлені актуальним соціальним запитом.

Водночас, на думку українських ідеологів, кожен історичний час висуває свої вимоги до набору якостей патріота (Донцов, 1936). Крім того, додамо, що патріотизм особистості може набувати навіть нових форм актуалізації, відмінних від усталених, – таких, які відповідають потребам часу. Так, нині потужним фактором соціалізації й розвитку світоглядної ідентичності молоді стає інформаційний простір (Фукуяма, 2020). Найбільш впливовими його агентами є медіа: *традиційні* (переважно телебачення, дещо меншою мірою – кіно) і *новітні* (передусім соціальні мережі в інтернеті, блоги, медіахостинги, інтернет-видання та ін.).

Перебуваючи під постійним впливом різноманітних медіа, людина, особливо молода, ризикує підпасти під шалений тиск ворожого пропаганди, маніпуляцій. Це становить певну соціальну проблему і підводить до думки про необхідність не тільки розвитку медіаграмотності молодого покоління, а й формування в нього специфічного, так би мовити медійного, «інформаційного» патріотизму, здатного забезпечити ідеологічний і психологічний захист особистості в інформаційному просторі.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Інформаційний патріотизм постає в умовах розвитку інформаційних технологій та інформаційного суспільства як новий і практично недосліджений соціально-психологічний феномен, тож теоретичних напрацювань, які б його висвітлювали, нами не виявлено. А проте є дотичні до цієї тематики роботи вітчизняних дослідників і педагогів, які опосередковано свідчать про зв'язок медіа з патріотизмом загалом та розглядають окреслену проблему переважно у двох площинах. Перша площина – *це вплив медіа на свідомість, формування світоглядних позицій молоді, її соціалізацію*. Ідеться передусім про проблеми захисту інформаційного простору України, які розглядають Н. Аксьонова, О. Белінська, А. Жичкіна,

О. Кручек, Є. Макаренко, В. Медведєва, О. Микитів, Л. Найдьонова, О. Олексюк, В. Плешаков, А. Рагімова, Н. Сергієнко, В. Стадник та ін. Друга площина – це *застосування медіаресурсів та новітніх технологій* для виховання патріотизму у молоді. Цей напрям досліджень обрали, наприклад, Л. Васильєва, О. Козаченко, А. Нечитайло, Л. Осаула. За результатами емпіричного дослідження патріотизму молоді в умовах гібридної війни створено, зокрема, медійно-інформаційну шкалу патріотизму, яка *визначила нову форму вияву патріотизму* молоді інформаційної доби (Череповська, 2020).

Аналіз доробку згаданих дослідників дає нам підстави зробити попередній висновок про те, що на тлі досліджень впливу медіа на формування світоглядних позицій, а також застосування медіа для розвитку патріотизму молоді не розробленими наразі залишаються важливі аспекти:

1) феномен інформаційного патріотизму як такий, що актуалізується саме в інформаційному просторі (не визначено і не досліджено);

2) актуальність патріотичних дій, спрямованих на збереження, захист і поширення українських цінностей в інформаційному просторі (не артикульовано, іноді лише згадується в загальних рисах);

3) методики, спрямовані на розвиток якостей інформаційного патріотизму особистості, і медіаосвітні зокрема (не розроблено).

Усе вищезазначене становить наукову, а також медіаосвітню проблему розвитку інформаційного патріотизму, що й стало підґрунтям нашого прикладного дослідження. Передусім це спонукало нас визначити новий вид патріотизму інформаційної доби та новітніх технологій і запропонувати поняття «інформаційний патріотизм». *Інформаційний патріотизм* як суб'єктивний феномен полягає в активізації емоційно-почуттєвої, ментально-когнітивної, мотиваційно-дієвої складових патріотизму особистості, які реалізуються саме в медіаінформаційному просторі. Провідними функціями інформаційного патріотизму є спрямованість на *збереження й поширення* українського медіаконтенту, *захист* інформаційного простору від ворожої пропаганди та *просування* українських цінностей як популяризація традиційних і створення нових українських символів та сенсів у форматі візуального медіаконтенту зокрема. (Авторка поняття інформаційного патріотизму молоді отримала Свідоцтво про реєстрацію авторського права від 18 вересня 2020 р.).

Також розроблено *модель розвитку інформаційного патріотизму*, яка визначає основні мезофактори впливу на соціалізацію молоді та окреслює медіаосвітні практики його оптимізації. Практики мають

стимулювати дієвість інформаційного патріотизму молоді: патріотичну активність в інформаційному просторі; актуалізацію критичного, автономного мислення для виявлення і «знешкодження» ворожої пропаганди, а також медіаторчість зі створення нового, проукраїнського медіаконтенту (Череповська, 2020).

Мета статті – обґрунтувати нове поняття – «інформаційний патріотизм» молоді – та окреслити інноваційні медіаосвітні напрями його розвитку як соціально-психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження

Феномен патріотизму ми розглядаємо у трьох аспектах: територіальному (любов до рідного краю, регіону, країни, держави); соціальному (вірність своїй етнічній, національній спільноті, ставлення до інших народів); психологічному (якості особистості, спрямовані на благо своєї країни, нації). Зазначені характеристики патріотизму формуються через соціалізацію особистості, реалізуються в почуттях, світогляді, поведінці людини і, головне для нашого контексту, завжди здійснюються в реальному житті людини. Так, наприклад, патріотизм у психологічному контексті ми розглядаємо як суб'єктивний феномен, що становить психічну реальність особистості – новоутворення певних змістів і функцій. Вони представлені такими структурно-функціональними складовими, як емоційно-почуттєва, ментально-когнітивна, мотиваційно-дієва. За сприятливих умов спрямованої соціалізації ці складові можуть актуалізуватися в патріотичних якостях особистості, зреалізуватися в конкретних діях (Череповська, 2017). Це, так би мовити, «традиційний» патріотизм особистості, який охоплює: емоційне ставлення особистості до Батьківщини; світоглядні, патріотичні цінності; логічне, критичне осмислення як сучасності, так і історичного минулого; мотивацію, готовність до конкретних дій, спрямованих на благо своєї країни, та їх утілення в реальному житті.

Зазвичай патріотизм як система цінностей і смислів, елементів світогляду особистості формується в процесі первинної (батьківське, родинне коло, друзі), а потому – вторинної (соціальні інституції: дитячі садки, школи, вищі навчальні заклади, армія, підприємства, партії, засоби масової інформації та ін.) соціалізації. Останнім часом під впливом новітніх технологій і соціальних медіа соціалізація молоді частково набула специфічної форми та увиразнилася в понятті кіберсоціалізації. Кіберсоціалізація – це формування особистості в умовах інформаційного суспільства під впливом і внаслідок використання нею сучасних інформаційних та комп'ютерних технологій у контексті її життєдіяльності. Зважаючи на те, що нині діти, навіть молодшого віку, занурені у світ традиційних і новітніх інформаційних

технологій, вони вже у ранній період свого життя можуть підпадати під стихійний вплив різноманітного медіаконтенту, зокрема і медіаконтенту патріотичного змісту. Відповідно, кіберсоціалізація, що пронизує як первинну, так і вторинну фазу соціалізації молоді, створює умови для стихійного формування, крім традиційного патріотизму, ще й інформаційного також.

Припускаємо, що за певних умов, наприклад під час дослідження традиційного патріотизму в цілому, інформаційний патріотизм можна розглядати як його специфічну складову, нову форму виявлення. Разом з тим, досліджуючи патріотичні інтенції, когнітивно-інструментальні операції, комунікативні дії, умовну поведінку людини вже в новій, віртуальній реальності, було б правомірним надати цьому феномену статусу окремого виду патріотизму. Незважаючи на те, що наразі це питання залишається в дискусивній площині, у контексті нашого дослідження ми застосовуємо поняття інформаційного патріотизму саме як новий вид патріотизму.

Зауважимо, що інформаційний патріотизм має ті самі структурно-функціональні складові, що й традиційний: емоційно-почуттєву, ментально-когнітивну і мотиваційно-дієву. Проте складові нового виду патріотизму відрізняються за змістом. Так, інформаційний патріотизм особистості, на відміну від традиційного, виражає *емоційне ставлення* не так до Батьківщини, державних символів, культурних традицій тощо, як до проукраїнського медіаконтенту. Своєю чергою, *свідоме позиціонування* власних переконань, *критичне осмислення* різноманітних важливих подій і ситуацій у країні актуалізуються особистістю вже не в реальному житті, а в медійному, інформаційному просторі і соціальних мережах зокрема. Крім того, *планування, готовність до патріотичних дій та їх реалізація* пов'язані не з площиною реальних справ, вчинків, а саме з режимом онлайн – як поширенням, захистом і просуванням проукраїнського медіаконтенту, українських цінностей. Отже, новий вид патріотизму не тільки гармонійно доповнює традиційний, інтегрується з ним, збагачує його, розширює сфери актуалізації, а й стає додатковим показником рівня загального розвитку сучасного патріотизму особистості загалом.

Медіаосвітні практики. Вище вже зазначалося, що інформаційний патріотизм проявляється суто в інформаційному просторі й опосередковано формується в ньому. Тому пропонуємо розглядати проблему розвитку патріотизму молоді, й інформаційного зокрема, у межах медіапсихології (яка вивчає вплив медіа на людину і навпаки) та медіаосвіти (яка навчає медіаграмотності та розвиває

медіакомпетентність особистості). Отже, новий вид патріотизму передбачає й інноваційні засоби його оптимізації.

У контексті запропонованої медіаосвітньої моделі розвитку інформаційного патріотизму молоді розгляньмо стисло медіаосвітні практики. Їхньою загальною метою є розвиток/активізація когнітивних і практичних умінь, спрямованих передусім на забезпечення функцій 1) *збереження*, 2) *захисту*, 3) *просування українських цінностей* у медіа-інформаційному просторі. Відповідний комплекс правил, вправ, методик розподілено за тематичними модулями, зміст яких відповідає конкретним цілям.

Модуль 1. Збереження українського медіаконтенту

Суть модуля – орієнтувати молодь на збереження наявного в інформаційному просторі проукраїнського медіаконтенту та заохочення її до більш активних дій щодо поширення патріотичного медіаконтенту в соціальних мережах. Зміст модуля охоплює надання інформації про гібридну війну, й ідеологічну зокрема, – про її мету, завдання, методи і засоби; роз'яснення актуальності й стимулювання активності інформаційного патріотизму; окреслення тематичних аспектів патріотичного медіаконтенту.

Отже, збереження українського медіаконтенту в інформаційному просторі полягає передусім у таких практичних діях, як:

накопичення – завантаження і зберігання в комп'ютері візуального патріотичного медіаконтенту (графіки/картинок, світлин, будь-яких інших зображень, відео, текстового матеріалу) з метою реалізації подальших практичних дій, наприклад створення власних постів, творчих проєктів тощо;

поширення наявного – простий «репост» матеріалу, уже кимось раніше створеного патріотичного українського медіаконтенту (постів інших користувачів, інформації з різних патріотичних сайтів), щоб ознайомити друзів, «френдів», відвідувачів сторінки з актуальною, цікавою, важливою інформацією; треба розуміти, що завдяки таким «репостам» патріотичний медіаконтент зберігається, умовно подовжує своє «існування» і далі «працює» в публічному інформаційному просторі;

поширення-компіляція – так само «репост» готової інформації, однак уже не «простий», а з додаванням власної думки у форматі невеличкого або, навпаки, більш розлогого тексту перед матеріалом, готовим до поширення; це своєрідна компіляція запозиченої інформації з власно створеним текстом; така дія патріота вважається більш ефективною, оскільки він не просто поширив, зберіг інформацію патріотичного змісту для аудиторії своєї стрічки, а й уже осмислив її,

дав «зворотний зв'язок» (виявив своє ставлення, окреслив власну позицію, оцінив інформацію, спитав думку інших, пропонуючи діалог, поставив дискусійне запитання і т. ін.). Саме такий формат поширення українського медіаконтенту в соціальних мережах у форматі «пост, створений кимось іншим + власний текст перед репостом» користується найбільшою довірою серед друзів і викликає у них живий інтерес. Крім того, це наразі найбільш популярна практика серед користувачів інтернету.

Накопичення/завантаження контенту з інтернету та його поширення можна структурувати за тематикою, яка найбільше відповідає індивідуальним уподобанням кожної особистості. Так, наприклад: дехто цікавиться сучасною українською політикою і політикумом або, навпаки, героями АТО/ООС, а декому більше до вподоби минуле України, так би мовити, історична правда – «як було насправді»; своєю чергою, хтось захоплюється культурною українською спадщиною: від Трипілля до нинішніх традиційних обрядів і сучасного одягу в етностилі або від біографій відомих і маловідомих діячів української культури до героїв Козаччини, Холодного Яру, Зимового походу тощо; хтось уподобав народні розписи – «петриківку», «самчиківку» чи «київський», а хтось віддає перевагу сучасному українському мистецтву, дизайну; є й такі, що збирають в окремих «папках» усе вищезгадане (і більше того). Отже, накопичення і регулярне поширення в інтернеті будь-якого українського контенту, створення постів, колажів до визначних дат, на нашу думку, уже є виявом активного інформаційного патріотизму молоді.

Модуль 2. Захист інформаційного простору від ворожої пропаганди

Суть модуля – навчити молодь визначати ворожий пропагандивний медіаконтент і давати аргументовану відповідь або гідну відсіч.

Зміст модуля передбачає: попереднє оволодіння знаннями щодо суті, структурних елементів, принципів пропаганди, її видів; багаторазове вправлення на матеріалі картинки-плаката (статичне зображення), відео (рухоме аудіовізуальне зображення). Заняття з виявлення пропагандивних контентів проходять у режимі постійного тренування розпізнавання характерних, специфічних особливостей статичної і рухомої пропаганди на зразках, підготовлених медіапедагогом заздалегідь. Це саме той випадок, коли кількість переходить у якість: що більше вправ, то більш розвинутою стає здатність молоді бачити не тільки очевидні, а й приховані смисли інформаційних послань.

Ці знання дають змогу зробити:

перший крок – *розпізнавати* пропагандивну інформацію за допомогою аналізу змісту і форми контенту, викривати задіяні технології впливу;

другий крок – *віднаходити аргументи*, які викривають суть пропагандивного змісту-форми; (у пригоді можуть стати такі проєкти, як StopFake, пошук схожих зображень і виявлення первинного джерела за допомогою гугла тощо);

третій крок – *оприлюднити свої висновки*, зроблені на підставі аналізу, дібраних аргументів, у формі коментарів до зазначеного посту як переконливих спростувань щодо його пропагандивних посилів. До коментарів можна додати з власного інтернет-архіву влучне зображення, що все разом має дію контрпропаганди. Саме в такий доступний спосіб здійснюється патріотичний захист українського інформаційного простору від ворожої пропаганди. Проте можна не тільки «захищати», а й «наступати», тобто створювати власний контрпропагандивний контент. (Див. модуль 3).

Модуль 3. Медіаторчість як просування українських цінностей

Суть модуля – медіаторчість як створення власного, оригінального медіаконтенту. Це вже не просте поширення патріотичного медіаконтенту (звичайний перепост) або елементарна «компіляція» (поширення наявного, раніше кимось створеного, з додаванням власної інформації), а створення саме автономного, патріотичного медіаконтенту.

Якщо практичні дії перших двох модулів потребують передусім самомотивації молоді щодо патріотичної активності в медіапросторі, й мережевому зокрема, то створення власного медіаконтенту патріотичного змісту вимагає дещо більшого, а саме технічної грамотності. Це передусім володіння навичками користування спеціальними програмами редагування зображень, технологіями, платформами, за допомогою яких можна створювати власний медіаконтент як статичних (картинки, колажі зі світлин), так і динамічних («гіфки», анімація, фотофільми, відео) форматів. Технологіями можна оволодіти на уроках інформатики, на спеціальних тренінгах або самотужки. Це, так би мовити, технічне забезпечення медіаторчості, й у даному медіапсихологічному контексті воно не розглядається. Натомість важливішим є продукування ідей, вигадування актуальних візуальних образів, які б стали новими українськими символами (Зеленін, 2017; Череповська, 2020) і які варто було б *просувати в інформаційному просторі як «пряму», «білу» пропаганду наших національних цінностей*.

Працюючи з молоддю, слід звертати її увагу на те, що майже кожен традиційний символ ґрунтується на якомусь первинному праобразі. Це свідчить про природну сутність символу – його безперервну трансформацію в процесі пристосування до вимог часу. Для прикладу наведемо відомі багатьом зразки «майданної» і «постмайданної» культури. Так, символ української культури і нації Тарас Шевченко нині «перетворюється» на вояка ЗСУ (фотоколаж «Тарас Шевченко»); козак Мамай – ментальний образ нації, що передається через покоління впродовж століть, набуває нового статусу захисника – добровольця АТО (цифрований малюнок «Мамай»); малий герб України – частина української ідентичності – презентується у вигляді зброї наших захисників (цифрована інсталяція від військових аматорів «Тризуб»). Отже, бачимо, як традиційні символи (дещо віддалені в історичному часі й нібито застарілі) оновлюються, набувають додаткового, нового сенсу, збагачують сучасні процеси націстворення й світоглядної ідентичності зокрема, стають актуальними українськими цінностями (рис.).

Також для стимуляції креативності перед етапом продукування нових ідей щодо відображення сучасної національної ідентичності українців та пошуку форматів їх утілення варто ознайомити молодь з уже відомими зразками «осучаснення старого». Наприклад, це може бути проєкт молодого франківського дизайнера, який «перевдягнув» визначних українців у сучасний одяг і в такий спосіб психологічно «наблизив» їх до нашого сприйняття (Дубів, 2020). Також креативним є спільний проєкт ілюстратора О. Грехова та Національного музею імені Тараса Шевченка «Квантовий стрибок Шевченка. Метро», який досить радикально презентував багатогранність натури великого поета через умовну спорідненість з різними відомими постатями, медійними образами (Грехов, 2019). Багато інших цікавих версій осучаснення українських ідей можна знайти в інтернеті.

Проте, крім осучаснення традицій, можна створювати і новий український контент, нові українські міфи, «прив'язані» до нашого сьогодення (Зеленін, 2017), у форматі світлин, фотоколлажів, відео, цифрованих малюнків, інсталяцій тощо. Створення нових символічних візуальних образів українського контенту передбачає три основні етапи: 1) продукування ідей, думок, міркувань; 2) утілення абстрактної ідеї, поняття у візуальний образ – графічний ескіз, який цифрується і вже на цьому етапі може самостійно «існувати» у віртуальному просторі; або ж за допомогою технологій (наприклад, програми PhotoShop) графічний ескіз чи візуальна ідея можуть трансформуватися в дещо іншу, комп'ютерну версію, яка набула іншого вигляду; 3) презентація

новоствореного медіаконтенту в соціальних мережах стане більш ефектною й ефективною, якщо буде приурочена до якоїсь важливої події; створений продукт може бути представлений як одноосібний чи колективний здобуток, головне – «випустити» цей образ у життя; тоді, можливо, з часом він набуде статусу нового українського символу.

Рис. Приклади медіаторчості, спрямованої на оновлення українських національних символів і міфів: фотоколаж «Тарас Шевченко»; цифрований малюнок «Добровольець Мамай»; цифрована інсталяція зі зброї «Тризуб» (зображення взято з відкритих електронних джерел)

Для активізації творчого мислення варто застосовувати класичні методики, наприклад: брейнстормінг («Як може виглядати Великий

герба України?» та ін.); гроно асоціацій («Леся Українка – це...» та ін.); смислову діаграму («Що спільного між українцями і кимирли (кримськими татарами)?» та ін.). На етапах продукування ідей та втілення візуального образу варто застосовувати мисленнєві дії аналогізування, комбінування, реконструювання (Череповська, 2010).

Крім зазначених вище модулів, не менш важливими є систематичні настанови для молоді щодо активізації її особистого патріотизму в інформаційному просторі (і мережевому зокрема). З цією метою розроблено правила для патріота інформаційної доби (рис. 2).

Правила для патріота в інформаційному просторі

- ✓ Відвідувачі твоєї сторінки в соціальних мережах мають з першого погляду зрозуміти, що твоя сторінка – сторінка українця, українського патріота.
- ✓ Заведи корисну звичку: якщо ти зайшов у соціальні мережі, то кожного разу обов'язково маєш поширити хоча б один пост патріотичного змісту, додати коментар.
- ✓ Підпишись на проукраїнських блогерів, патріотичні групи.
- ✓ Не забувай відстежувати важливі події, які відбуваються у твоїй країні, писати, постити інформацію про визначні сучасні та історичні дати, сучасних українських героїв.
- ✓ Якщо тобі трапляється ворожий пропагандивний медіаконтент, обов'язково адекватно відреагуй на нього: не проходь повз – захищай український інформаційний простір від ідеологічного «сміття».
- ✓ Будь у курсі важливих подій у світі.
- ✓ У публічному просторі та інформаційному зокрема вживай тільки українську – це також є просуванням українських цінностей.

Рис. 2. Правила для патріота в інформаційному просторі

Забезпечити належний методичний супровід практичного застосування представленої медіаосвітньої моделі розвитку інформаційного патріотизму молоді та поширення «Правил для патріота в інформаційному просторі» допоможуть такі рекомендації:

1. Ознайомити молодь із цими правилами доцільно на вступному занятті.

2. На початку кожного наступного заняття варто робити трихвилинну вправу на рефлексію, спрямовану на підсумовування виконаних учасником дій, зазначених у другому пункті правил: така фіксація зробленого може стимулювати формування корисної звички.

3. Будь-який з пунктів Правил (або всі) можна перевести в актуальну, дискусійну площину і проводити з молоддю додаткові мініобговорення, дискусії. Наприклад, обговорення: «Важливість стеження за новинами в країні, у світі: скільки часу на тиждень ти приділяєш цьому?»; дискусія: «Патріотично оформлена сторінка в соціальних мережах: переваги і недоліки» тощо.

Висновки. Визначено новий вид патріотизму інформаційної доби – інформаційний патріотизм, який полягає в активізації емоційно-почуттєвої, ментально-когнітивної, мотиваційно-дієвої складових патріотизму особистості саме в медіаінформаційному просторі. Створено модель розвитку інформаційного патріотизму молоді засобами медіаосвіти. З метою розвитку інформаційного патріотизму молоді конкретизовано медіаосвітні практики, спрямовані на збереження, захист та просування українських цінностей в інформаційному просторі. Запропоновано тематичний модульний формат практик, зорієнтованих на активізацію і розвиток когнітивно-інструментальних функцій інформаційного патріотизму.

Перспективою дослідження є моніторинг інформаційного патріотизму молоді, створення діагностичної методики дослідження інформаційного патріотизму, розроблення інноваційних медіаосвітніх практик його розвитку та їх апробація. Матеріал щодо розвитку інформаційного патріотизму молоді планується висвітлити в практичному посібнику для освітан.

Список використаних джерел

Грехов, О. (2019). *Квантовий стрибок Шевченка. Метро*. Взято з <https://kyiv.web2ua.com/u-kijivskomu-metro-vidkrijut-vistavku-kvantovij-stribok-shevchenka-3852/>

Донцов, Д. (1936). *Патріотизм* (с. 48–63). Львів.

Дубів, Н. (2020). *Як українські історичні постаті стали модниками*. Взято з https://www.youtube.com/watch?v=8gJZ8Mcq5uo&feature=emb_title

Зеленін, В. В. (2017). *Основи міфодизайну: Психотехнології керування медіареальністю*. Київ: Гнозис.

Фукуяма, Ф. (2020). *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості*. Пер. з англ. Т. Сахно. Київ: Наш Формат.

Череповська, Н. І. (2020). Інформаційний патріотизм молоді: медіаторчість. В *Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі*. Матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (з міжнародною участю) (м. Київ, 19 червня 2020 р.) 3-тє видання. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/iii-vseukrayinska-naukovo-praktychna-internet-konferentsiya-z-mizhnarodnoyu-uchastyu-mediatvorchist-v-suchasnyh-realiyah-protystoyannya-mediatravmi/>

Череповська, Н. І. (2010). *Медіакультура та медіаосвіта учнів ЗОШ: візуальна медіакультура*. Київ: Шкільний світ.

Череповська, Н. І. (2017). *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

References

Cherepovska, N. I. (2020). *Informatsiyni patriotyzm molodi: mediatvorchist. In Mediatvorchist v suchasnykh realiakh: protystoiannia mediatravmi*. Materialy Vseukrainskoi naukovoï internet-konferentsii (z mizhnarodnoiu uchastiu) (Kyiv, 19 chervnia 2020) 3rd ed. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/iii-vseukrayinska-naukovo-praktychna-internet-konferentsiya-z-mizhnarodnoyu-uchastyu-mediatvorchist-v-suchasnyh-realiyah-protystoyannya-mediatravmi/>. (in Ukrainian)

Cherepovska, N. I. (2010). *Mediakultura ta mediaosvita uchniv ZOSH: vizualna mediakultura*. Kyiv: Shkilnyi svit. (in Ukrainian)

Cherepovska, N. I. (2017). *Mediaosvitni resursy rozvytku patriotyzmu i krytychnoho myslennia molodi*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Dontsov, D. (1936). *Patriotyzm* (pp. 48–63). Lviv. (in Ukrainian)

Dubiv, N. (2020). *Yak ukrainski istorychni postati staly modnykamy*. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=8gJZ8Mcq5uo&feature=emb_title. (in Ukrainian)

Fukuyama, F. (2020). *Identity: The demand for dignity and politics of resentment*. Kyiv: Nash Format. (in Ukrainian)

Grekhov, O. (2019). *Kvantovy strybok Shevchenka*. Metro. Retrieved from <https://kyiv.web2ua.com/u-kijivskomu-metro-vidkrijut-vistavku-quantovij-strybok-shevchenka-3852/> (in Ukrainian)

Zelenin, V. V. (2017). *Osnovy mifodyzainu: Psykhotekhnologii keruvannia mediarealnistiu*. Kyiv: Hnozis. (in Ukrainian)

ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

УДК 159.922

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-58>

Семиліт Микола Васильович

кандидат психологічних наук, доцент,

практичний психолог мистецької школи № 3,

м. Черкаси, Україна

ORCID ID 0000-0002-7702-9026

semilet5607@gmail.com

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЄКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність дослідження пов'язана з етнопсихологічними особливостями українського суспільства, які сформувалися в умовах тривалого періоду бездержавності та спричиненого цим домінування «родової свідомості». Обмеження особистісних можливостей проєктування життєвого шляху інтроєктованими програмами актуалізує потребу пошуку стратегій особистісного самовизначення.

Метою статті є представлення емпірично виявлених етнопсихологічних умов та стадій проєктування життєвого шляху особистості в групі. На основі аналізу наукових джерел показано, що етнопсихологічні аспекти проєктування життєвого шляху можуть проявлятися в трьох основних напрямках. По-перше, ідеться про структурні та наративні особливості народної творчості, по-друге – про функціонування культурних механізмів міжпоколінної передачі травматичного досвіду, по-третє – про роль «ідеального Я» в проєктуванні образів бажаного майбутнього.

У **результаті** емпіричного дослідження закономірностей проєктування життєвого шляху особистості в групах різного типу з'ясовано закономірності формування поля внутрішньогрупової напруженості і поляризації, у якому розгортаються проєктувальні процеси. Описано стадії проєктування життєвого шляху в групі: 1) ідентифікація з лідером і групою; 2) поляризація між «сильним» і «слабким» полюсами групи; 3) дезінтеграція як збільшення відстані між Я-реальним і Я-ідеальним; 4) інтеграція як зростання цілісності групи та особистості в ній. Визначено, що важливою складовою проєктування життєвого

шляху є стратегії виходу з травматичного досвіду: повторення життєвих труднощів, повернення до минулого; компенсація пережитих «потенційних ям» більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; «відігрування» на інших» (виміщення); «життя з травмою», її трансгенерація, замовчування.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження полягають у можливості їх використання в різних галузях психологічної практики, зокрема для побудови психологічних прогнозів розвитку особистості та різного типу груп, міжгрупових взаємин та динаміки особистісних змін.

Ключові слова: життєвий шлях; життєвий сценарій; колективне несвідоме; архетип; травма; групова динаміка.

Mykola V. Semylit

PhD in Psychology, Associate Professor,

Practical psychologist,

School of Arts № 3,

Cherkasy, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7702-9026

semilet5607@gmail.com

DESIGNING A LIFE PATH OF A PERSON: ETHNIC AND PSYCHOLOGICAL FEATURES

The **relevance** of this research is affiliated with ethnic and psychological features of the Ukrainian society, and they were formed for a long time without statehood and related to it domination of «patrimonial consciousness». The introjected programs limit personal possibilities that help design a life path, and thus this restriction actualizes the need to find strategies for personal self-determination.

The article **focuses** on illustrating ethnic and psychological conditions and stages of a life path design by a personality in a group, revealed in an empirical way. Based on the scientific sources analysis the author demonstrates that ethnic and psychological aspects of a life path design can manifest themselves in three main directions. Firstly, we are talking about structural and narrative features of a folk art, and secondly, about cultural mechanisms that function with the traumatic experience transfer between the generations, and about the role of the «ideal I'm» in projecting images of the desired future.

The empirical research applied to study patterns of a life path design of a personality in different types of groups have resulted in identifying the patterns forming up the space for tension and polarization between the groups where projective processes are unfold within. The article describes the stages of a life path projection in a group. These are: (1) identification with the leader and the group; (2) polarization between «strong» and «weak» poles within the group; (3) disintegration as a distance increase between the I'm-actual and the I'm-ideal; and (4) integration as an increase in group integrity and the personality in it.

The article identifies that strategies helping to get rid of traumatic experience are an important component of a life path design. These strategies are the repetition of

life difficulties, coming back to the past; compensation of experienced «potential holes» with reaching a higher social status, material values; revenging upon others; «Living with a trauma», and its transfer between generations, concealments.

The perspectives of applying research results in practice involve their possible use in various domains of psychological practice, in particular when constructing psychological forecasts of an individual development or different types of groups, relations between the groups and personal changes dynamics.

Key words: life path; life path design; collective unconscious; archetype; trauma group dynamics.

Постановка проблеми Дослідження народної творчості, обрядовості та вірувань українців засвідчило, що для них надзвичайну цінність становлять сім'я, рід, які в умовах тривалого періоду бездержавності були чи не єдиним засобом самозбереження та національної самоідентифікації. Характерна для язичницького світосприймання родова свідомість обмежує особистісний вибір життєвого шляху, який замінюється відданістю колективним цінностям як запорукою виживання. Це актуалізує потребу пошуку стратегій виходу з батьківських програм-інтроектів з метою особистісного самовизначення людини.

У звичаях, обрядах, інсценізованих діях, іграх українського народу представлені практики, що розвивають та інтегрують особистість, проєктують її майбутнє, позаяк українська народна культура, крім естетичної та соціально-регулятивної, виконує ще й психотерапевтичну функцію, сприяючи єднанню людей, зміцненню сили їхнього духу, посиленню потягу до життя. Зроблений нами огляд народних звичаїв, дійств указує на те, що для українців є природними підходи «догляду за душею», *орієнтовані на певні дії* (психодрама), та цілісного розуміння особистості, її актуальних потреб – «фігури» разом з її оточенням, «фоном» (гештальт-підхід), що допомагає долати злиття між живим і неживим, знаходити межу між «Я» і «не-Я».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження подій життєвого шляху і, власне, самого життєвого шляху особистості представлені в різних підходах: *соціально-психологічному* (Абульханова, 2001), *культурно-історичному* (Виготський, 2003), *сценарному* (Берн, 1992; Стюарт, 2002; Горностай, 2019), *особистісно-міфологічному* (Юнг, 2003; Яремчук, 2013), *постнекласичному* (Титаренко, 2007). У цій роботі проєктування життєвого шляху особистості ми розуміємо як процес розгортання внутрішнього плану життя шляхом екстеріоризації міжособистісних взаємин та об'єктивації ідеальних образів бажаного майбутнього суб'єкта прогнозувальної діяльності.

Останнім часом у вітчизняній психологічній науці активно розвиваються дослідження соціально-психологічних практик проєкту-

вання життєвого шляху особистістю, зокрема шляхом конструктивного розв'язання кризових ситуацій, здійснення життєвого вибору, трансформації смислів, процесів самореалізації та постановки життєвих завдань тощо (Климчук, & Мойсієнко, 2007; Титаренко, 2013; 2016). Водночас залишаються недостатньо вивченими етнопсихологічні практики проєктування життєвого шляху. А проте етнопсихологічний підхід до висвітлення проблеми життєтворення потребує принципово іншого методологічного інструментарію, за допомогою якого можна було б дослідити трансгенераційну (міжпоколінну) динаміку моделювання майбутніх подій у соціальній групі.

Метою статті є представлення емпірично виявлених етнопсихологічних умов та стадій проєктування особистістю її життєвого шляху.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося так, що український народ, працюючи на землі, яка завжди була годувальницею родини (навіть народні герої в міфах народжувалися не від зачаття, а із зерна гороху, яке з'їла жінка; і праця в освіті зветься «нивою освіти»), увесь час змушений був боротися за виживання та розвиток. Наш народ, зазнавши примусового впровадження християнства, довгий час жив під гнітом татаро-монголів, поляків, австро-угорців, великоросів, яким українці не могли довіряти, що порушувало процес самоідентифікації. І хоч цей «примус» і «гніт» – це вже історія, а проте справедливою є думка, що «частина нашого психічного перебуває поза часом і поза простором, ... у певній частині психічного часу взагалі немає» (Фрейд, 1992). Цілком упевнено можна стверджувати, що всі ці події лишили в психіці колективного несвідомого нашого народу певний семантичний слід. Коли по духовних і культурних цінностях суспільства, його звичаях завдається удар з боку іншої цивілізації, починається розпад його на частини, дезорієнтація і розщеплення – відокремлення частин від цілого. Це ситуація, коли люди втрачають зміст життя, а їхня соціальна організація руйнується (Юнг, 1996).

Етнопсихологічні аспекти проєктування життєвого шляху можуть проявлятися у трьох основних напрямках. По-перше, йдеться про структурні і наративні особливості народної творчості, по-друге – про функціонування культурних механізмів міжпоколінної передачі травматичного досвіду, по-третє – про роль «ідеального Я» в проєктуванні образів бажаного майбутнього.

Розгляньмо ці напрями детальніше.

1. Проєктування життєвого шляху в народній творчості

На основі аналізу українських народних міфів та казок ми виділили героя – Котигорошка, який завершує свій життєвий шлях переможцем, долаючи зраду братів, вступаючи в конфлікт з батьками.

Нагадаємо, що основна ідея українського міфу-казки про Котигорошка зосереджена навколо наймолодшого, сьомого («магічний порядок народження») сина, якого жінка народила, з'ївши зерня гороху (це означає, що його походження – від Сіяча) (Дунаєвська, 1988). Він визволив спочатку з полону чудовиська-змія свою сестру, яка пішла «не за тією скибою» і зайшла до змієвого двору, а за нею – старших братів. Останні потім зрадили його, прив'язавши до дерева і забравши «завойовані» ним скарби і дівчину, яку він «звільнив від дідка».

Тема зради виразно простежується в становленні українського суспільства з давнього минулого аж дотепер. Отже, зраджений Котигорошко відступив від родинних зобов'язань, родової травми, здійснивши досягнення в інших світах (компенсація). Понад п'ять мільйонів «котигорошків» борються сьогодні за щасливе життя за кордоном (міграція) (Блинова, 2011). Нагадаємо, що зрештою цей казковий герой вириває з корінням дуба (архетип роду), до якого його прив'язали брати, і, залишаючи родинні завойовані цінності, прямує в інший світ, тобто розриває зв'язок з родиною. Архетип дерева – один із найдавніших: його коріння сягало в глибини землі, у царство померлих, стовбур символізував покоління живих, а листя й крона – житло богів і духів.

Особистісне становлення героя відбувається шляхом відступу від родинних зв'язків, тому є сенс говорити про певний травматичний антисценарій. З архетипним образом Котигорошка можна співвіднести наших національних героїв: Івана Піддубного, братів Кличків, Андрія Шевченка, які заробляли «свій хліб» і славу (уже не в ролі Сіячів, а козаків – Котигорошків) за межами України. Їхні вчинки намагаються наслідувати молоді люди, студенти, більш як 82% яких хотіли б виїхати з країни (Блинова, 2011).

Розгляньмо систематизовані народні практики проектування майбутніх подій життєвого шляху особистості, втілені у формах народних свят, весіль, ритуальних дій та застілля (табл.).

Таблиця

**Систематизовані народні практики проектування майбутніх подій
життєвого шляху особистості**

№	Практики	Кроки/ дії	Ефекти
1	Початок та завершення сільськогосподарських робіт: Веснянки, Обжинки	Качання закоханих пар на засіяному житом полі	Проектування родючості та плодючості
2	Створення сім'ї, весілля	Посад нареченої, розплетення коси нареченої	Проектування щасливого материнства

№	Практики	Кроки/ дії	Ефекти
3	Проектування лідерства	Підвішування на мотузці хлібини, кусання її кожним членом подружжя	Визначення лідера за величиною відкушеного від хлібини шматка
4	Розмова з образами втрачених близьких	Розташування членів родини по колу, звертання до живих рідних та померлих	Вивільнення затиснутих почуттів, інтеграція особистості і родини, подолання «конфлюєнції» з образами втрачених рідних
5	Програвання хлопцями ролі господаря-Сіяча	Налагодження контакту з Господарем, прохання про дозвіл на «посівання»; одержання дозволу «сіяти»	Освоєння ролей Господаря, Сіяча; формування настановлення на добрий врожай, отримання доходу
6	Програвання жінками передчасної втрати чоловіка	Виготовлення «опудала покійника», покладання його в домовину	Вивільнення почуттів; формування готовності до виконання ритуальних дій; подолання страху майбутніх втрат
7	Гра в «колодку»	Прив'язування до ніг колодки, намагання ходити з нею (тягати її по підлозі)	Ініціація звільнення від батьківської залежності, формування самостійності в прийнятті рішень
8	Перестрибування героїв народних гулянь через багаття	Пошук пари для стрибка, налагодження контакту з партнером	Подолання страху, «комплексу кастрації» через проєкування почуттів на полум'я
9	Дотик до безликої, «неживої» людини»	Надягання на голову протагоніста гарбуза	Подолання страху як проєкції страху власної смерті шляхом моделювання «покійника»
10	Мирування хворого	Переодягання хворого в чистий одяг, запалювання та гасіння свічок, побажання одужання	Програвання відходу хворого в інший світ; катарсис
11	Підготовка плодів огірків, листя верби через піднесення до вогнища на свята	«Заряджання» листя верби, плодів огірків полум'ям вогнища	Сіяння листя, огірків по городу на кращий майбутній урожай

2. Колективна травма в концепції проєктування життєвого шляху

Колективна травма стає предметом дослідження А. Аарейлайд-Тарт (2004), О. Ліщинської (2013), П. Штомпки (2005) та ін. Соціальні аспекти травми, що спричинює порушення ідентичності, розглядають, зокрема, П. Горностаї (2019), А. Шутценбергер (2005), П. Келлерман (2004), Семиліт (2018).

Колективна травма проявляється через «синдром недовіри», зневірений погляд у майбутнє, ностальгію за минулим, політичну апатію тощо. Травматичні зміни називаються колективними, якщо травми зазнають цілі спільноти: цивілізації, регіони, етнічні та національні групи. Колективна травма – травма, що стосується великих груп людей. Це, наприклад, війни, катастрофи, терористичні акти, інші події, пов'язані із загибеллю, втратою свободи тощо. Зрозуміло, що такі події впливають на вибір життєвого шляху і подальший розвиток особистості. Найчастіше травма асоціюється зі станом «потенційної ями», «відщепленої енергії», «порожнечі в душі», «каменя в грудях».

У концепції проєктування життєвого шляху особистості травма розглядається як подія (втрата), як колективне несвідоме явище, як усталена стратегія подолання перешкод певним етносом. Розуміння травми як розгортання певного поведінкового патерну, віктимного сценарію найповніше відображає розкриття «Я-образу» проєктанта життєвого шляху, джерела того, звідки особистість «черпає», де вона відшукує певні зразки та образи життя.

3. «Ідеальне Я» і проєктування образів бажаного майбутнього

Уявне майбутнє особистості може не співвідноситися з реальністю або радше нагадувати ідеальний варіант, продукт «ідеального Я», але цінність його для особистості в тому, що воно енергетично підживлює реальне людське життя. Тому намагання психолога чи будь-якого учасника групи повернути людину з «ідеалізованим Я» до відчуття реальності будуть негуманними щодо особистості, бо послаблюватимуть її життєву функцію. Нереальне, але суб'єктивно можливе майбутнє людини, що є ідеальним, ми означаємо як життєстверджувальну ілюзію. Уява дає можливість продукувати майбутнє, що не залежить від минулого, тому життєстверджувальна ілюзія може бути не так захистом від реальності, як намаганням подолати негативні програми, які мають витоки в минулому, і побудувати життя за власним планом.

В еволюції фрейдівської думки можна простежити, як із «провалля» в символічній структурі («незв'язна історія») травма

перетворюється у структурувальний принцип («нав'язливе повторення») (Фрейд, 1997). Людина неусвідомлено повертається до травматичного досвіду не задля задоволення, а для того щоб упоратися з ним, подібно до того, як діти під час ігор повторюють травматичні події, щоб оволодіти ними.

Емпіричні дослідження закономірностей проєктування майбутнього особистості в групах різного типу (студентів, психологів та викладачів, людей похилого віку, онкохворих, учасників групи активного довголіття) показують, як у процесі проєктування формується поле внутрішньої напруженості учасників групи та поляризується груповий простір (Семиліт, 2019). Така поляризація стає *пусковим механізмом драматичної динаміки міжособистісних стосунків*.

Кожна особистість і група в цілому проходять певні універсальні стадії свого розвитку: 1) від ототожнення себе з керівником, групою в цілому (**ідентифікація**) до 2) **поляризації** між двома її полюсами: «сильним» і «слабким», а далі до 3) **дезінтеграції** як збільшення відстані між Я-реальним, реальною групою і Я-ідеальним, ідеальною групою. На рівні структури групи це проявляється в розширенні групового простору. Після стадії дезінтеграції починається стадія 4) **інтеграції** як зростання цілісності групи і особистості в ній за рахунок катарсичного звільнення від потаємних переживань. Група як соціальний організм та особистість у ній у процесі психотерапевтичної трансформації отриманого в минулому травматичного досвіду можуть або пройти всі стадії (**ідентифікації, поляризації, дезінтеграції, інтеграції**), або ж зафіксуватися на одній із них, проєктуючи пережите минуле на майбутні події життєвого шляху. Рух назустріч один одному статус-векторів учасників процесу проєктування життєвого шляху в групі (інтеграція) починається з дезінтеграції їхніх ілюзорних уявлень про себе та оточення і відображає доцентрову динаміку особистості, що приводить до виходу із замкненого порочного кола (стереотипу) спілкування.

Також під час роботи груп проєктування життєвого шляху було створено умови для спостереження за соціальними проявами колективної травми, такими як, наприклад, замовчування травматичного досвіду. Таке замовчування і, як наслідок, неможливість вербалізації, належного опрацювання та засвоєння травматичного досвіду створюють передумови для передавання його наступним поколінням. Міжпоколінна передача негативного досвіду є основним механізмом поширення травматичних впливів у соціумі, що проявляється у вимушеному програванні соціальних подій, наприклад воєнних (особливо з невдалим завершенням). Приклад останнього – «козацькі ігри» та посвята школярів-підлітків у козаки як бажання повторити

минулу славу, проєктування майбутнього як повторення минулого (соціальна регресія). Механізм «посттравматичного вивільнення» полягає в посиленні активності у випадку подолання етапу «потенційної ями», переходу «від потенційної ями» до зростання особистісної активності. Психотравма може посилювати чутливість організму, значно прискорювати, збільшувати швидкість реагування на подразник.

Стратегіями виходу з травматичного досвіду можуть бути: *повторення життєвих труднощів, повернення до минулого; компенсація* пережитих «потенційних ям» більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; *«відігрування» на інших* (вимищення); *«життя з травмою»*, її трансгенерація, *замовчування*. Міф про героя, який бореться з чудовиськом і перемагає зло, завжди приходиться на допомогу слабким і несправедливо ображеним, є терапевтичним завдяки ідентифікації з мужнім і сильним персонажем.

Отже, етнопсихологічна концепція проєктування життєвого шляху (рис.) має поєднувати культурні, соціальні та акмеологічні аспекти проєктування.

Висновки. Проєктування майбутнього – це притаманна людині природна схильність діяти під впливом своїх глибинних потреб, інтересів, родових послань. Відтворення їхнього прихованого змісту прогнозує події майбутнього. Група як соціальний організм та особистість у ній у процесі психотерапевтичної трансформації набутого в минулому травматичного досвіду можуть проходити стадії ідентифікації, поляризації, дезінтеграції, інтеграції.

Теоретичний аналіз концепцій життєвого шляху особистості дає підстави тлумачити особистість як систему ієрархічних стосунків декількох поколінь, у процесі яких разом з потенціалом розвитку, зростання передаються нащадкам ще й пережиті колективні та індивідуальні травми. Вони спонукають особистість застосовувати такі стратегії виходу з пережитих подій: *повторення життєвих труднощів, повернення до минулого; компенсація* пережитих «потенційних ям» більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; *«відігрування» на інших* (вимищення); *життя з травмою*, її трансгенерація, *замовчування*.

Архетипною є символіка життєвих зразків колективного (групового) несвідомого, де протиставляються міфологеми мирного трудівника (Сіяча) і Козака. Вони відображають полярно-протилежні шляхи розвитку чоловічої ідентичності, між якими встановлюються амбівалентні відношення. В українській міфології наявні розбіжності між орієнтованою на рід традиційністю і відступом від родинних цінностей, що утруднює проєктування особистістю свого життєвого шляху.

Рис. Етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху

Етнопсихологічна концепція проектування життєвого шляху, яка поєднує культурні, соціальні та акмеологічні аспекти, відкриває нові перспективні напрями дослідження, спрямовані на актуалізацію продуктивного потенціалу особистості, групи і нації.

Список використаних джерел

- Аарейлайд-Тарт, А. (2004). Теория культурной травмы (опыт Эстонии). *Социологические исследования*, 1, 63–72.
- Абульханова, К. А. (2001). *Время личности и время жизни*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Анцыферова, Л. И. (2002). *Психология формирования и развития личности*. Санкт-Петербург: Питер.
- Берн, Е. (1992). *Трансакционный анализ и психотерапия*. Санкт-Петербург: Братство.
- Блинова, О. Є. (2011). *Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі*. Херсон: РПЮ.
- Волкан, В. (2007). *Жизнь после утраты: Психология горевания*. Москва: Когито-Центр.
- Выготский, Л. С. (2003). *Психология развития человека*. Москва: Эксмо.
- Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22 (1), 89–114.
- Долгополов, Н. (1997). Сотворение мира (Футуропрактика: проектирование «новых миров» с детьми и взрослыми. В *Гештальтподход и психодрама в образовании* (с. 11–21). Москва.
- Долгополова, Н. Б. (1999). *Российский гештальт*. Москва – Новосибирск.
- Дунаєвська, Л. Ф. (1988). *Українські народні казки*. Київ: Веселка.
- Келлерман, П. Ф. (2004). Социодрама. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 7–21.
- Климчук, В. О., & Мойсієнко, Я. В. (2007). Життєвий шлях творчої особистості: принципи біографічного дослідження. *Соціальна психологія*, 6, 32–44.
- Ліщинська, О. А. (2013). *Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету*. Івано-Франківськ: Кузів Б. П.
- Митрополит Іларіон. (1992). *Дохристиянські вірування українського народу*. Київ: Обереги.
- Райх, В. (2006). *Характероанализ: Техника и основные положения для обучающихся и практикующих психоаналитиков*. Москва: Когито-Центр.
- Рупперт, Ф. (2010). *Травма, связь и семейные расстановки. Понять и исцелить душевные раны*. Москва.

Семиліт, М. В. (2019). Семантичний простір як метод оцінювання засобів управління. *Психологія управління*. 2019, 245–255.

Семилет, Н. В. (2018). Трансгенерационные перспективы коллективных индивидуальных травм как причина посттравматического стресса. В *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни*. Т. 11 (с. 292–304). Варшава–Київ: ПАН – Гнозис.

Стюарт, Й. (2002). *Основи ТА: Транзакційний аналіз*. Київ: ФАДА, ЛДТ.

Супруненко, В. П. (1993). *Народини. Витоки нації. Символи вірування, звичаї та побут українців*. Запоріжжя: Берегиня – ФАЄЗ.

Титаренко, Т. М. (2007). *Життєві домагання особистості*. Київ: Педагогічна думка.

Фрейд, А. (1997). *Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов*. Санкт-Петербург.

Фрейд, З. (1992). Недовольство культурой. В Фрейд З., *Психоанализ. Религия. Культура* (с. 65–134). Москва: Ренессанс.

Штомпка, П. (2005). *Социология. Анализ современного общества*. Москва: Логос.

Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы*. Москва: Изд-во Института психотерапии.

Юнг, К. (2003). *Символическая жизнь*. Москва: Когито-Центр.

Юнг, К. (1996). *Человек и его символы*. Санкт-Петербург: Б. С. К.

Яремчук, О. В. (2013). *Психологія етнокультурної міфотворчості особистості*. Одеса: Фенікс.

References

Aareilaid-Tart, A. (2004). Teoriya kulturnoy travmy [Theory of cultural trauma] (experience of Estonia). *Sociological research*, 1, 63–72. (in Russian)

Abulkhanova, K. A. (2001). *Vremya lichnosti i vremya zhizni* [Personality time and life time]. St. Petersburg: Aleteya. (in Russian)

Antsyferova, L. I. (2002). *Psikhologiya formirovaniya i razvitiya lichnosti* [Psychology of formation and development of personality]. St. Petersburg: Piter, pp. 207–212. (in Russian)

Bern, E. (1992). *Transaktsionnyy analiz i psikhoterapiya* [Transactional analysis and psychotherapy]. St. Petersburg: Bratstvo. (in Russian)

Blinova, O. Ye. (2011). *Trudova mihratsiia naselennia Ukrainy u sotsialno-psykholohichnomu vymiri* [Labor migration of the population of Ukraine in the socio-psychological dimension]. Kherson: RIPO. (in Ukrainian)

Dolgoplov, N. (1997). *Sotvoreniye mira* (Futuropraktika: proektirovaniye «novykh mirov» s detmi i vzroslymi [Creation of the world (Futuropractice: designing

«new worlds» with children and adults]. In *Gestalt approach and psychodrama in education*. Moscow, pp. 11–21. (in Russian)

Dolgopolova, N. B. (1999). *Rossiyskiy heshtalt* [Russian Gestalt]. Moscow – Novosibirsk. (in Russian)

Dunaievskaya, L. F. (1988). *Ukrainski narodni kazky* [Ukrainian folk tales]. Kyiv: Veselka. (in Ukrainian)

Freud, S. (1992). *Nedovolstvo kulturoy*. [Das Unbehagen in der Kultur]. In Freud S., *Psikhoanaliz. Religiya. Kultura* [Psychoanalysis. Religion. Culture]. Moscow: Renessans, pp. 65–134. (in Russian)

Freud, A. (1997). *Detskaya seksualnost i psikhoanaliz detskikh nevrozov* [Child sexuality and psychoanalysis of children's neuroses]. St. Petersburg. (in Russian)

Gornostai, P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group protective mechanisms as a form of response to collective injuries]. *Problems of Political Psychology*, 22 (1), 89–114. (in Ukrainian)

Jung, C. (1996). *Chelovek i yego simvoly* [Man and his symbols]. St. Petersburg: B. S. K. (in Russian)

Jung, C. (2003). *Simvolicheskaya zhizn* [Symbolic life]. Moscow: Kogito-Tsenter. (in Russian)

Kellerman, P. (2004). Sotsiodrama. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Sociodrama. Psychodrama and modern psychotherapy], 4, 7–21 (in Russian)

Klymchuk, V. O., & Moysiienko, Ya. V. (2007). Zhyttievyi shliakh tvorchoi osobystosti: pryntsyipy biohrafichnogo doslidzhennia. *Sotsialna psykholohiia*, (6), 32–44. (in Ukrainian)

Lishchynska, O. A. (2013). *Informatsiino-psykholohichna bezpeka: kontseptsiiia sotsiokulturnoho imunitetu* [Information and psychological security: the concept of socio-cultural immunity]. Ivano-Frankivsk: Kuziv B. P. (in Ukrainian)

Mytropolyt Ilarion (1992). *Dokhrystiianski viruvannia ukrainskoho narodu* [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv: Oberehy. (in Ukrainian)

Reich, W. (2006). *Kharakteroanaliz: Tekhnika i osnovnyye polozeniia dlya obuchayushchikhsya i praktikuyushchikh psikhoanalitikov* [Character Analysis: Techniques and basics for students and practicing psychoanalysts]. Moscow: Kogito-Tsenter. (in Russian)

Ruppert, F. (2010). *Travma, svyaz i semeynyye rasstanovki* [Trauma, communication and family arrangements. Understand and heal emotional wounds]. Moscow. (in Russian)

Schutzenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneratsionnyye svyazi, semeynyye tayny, sindrom godovshchiny, peredacha travm i prakticheskoye ispolzovaniye genosotsiogrammy* [Ancestor syndrome. Transgenerational ties, family secrets, anniversary syndrome, trauma transmission and practical use of the

genosociogram]. Moscow: Publishing House of the Institute of Psychotherapy. (in Russian)

Semylyt, M. (2018). Transheneratsionnyye perspektivy kollektivnykh individualnykh travm kak prichina posttravmaticheskogo stressa In *Post-travmatychnyi stresovyi rozlad: dorosli, dity ta rodyny v sytuatsii viiny* [Transgenerational prospects of collective individual injuries as a cause of post-traumatic stress. Post-traumatic stress disorder: adults, children and families in a situation of war]. International scientific and practical publication. Vol. 11. Warsaw–Kyiv: PAN - Gnosis, pp. 292–304. (in Russian)

Stewart, J. (2002). *Osnovy TA: Tranzaktsiynyi analiz* [Basics of TA: Transactional analysis: lane]. Kyiv: FADA, LDT. (in Ukrainian)

Suprunenko, V. P. (1993). *Narodyny. Vytoky natsii. Symvoly viruvannia, zvychai ta pobut ukraintsiv* [Peoples. The origins of the nation. Symbols of faith, customs and life of Ukrainians]. Zaporizhzhia. (in Ukrainian)

Sztompka, P. (2005). *Sotsiologiya. Analiz sovremennogo obshchestva* [Sociology. Analysis of modern society]. Moscow: Logos. (in Russian)

Tytarenko, T. M. (2007). *Zhyttievi domahannia osobystosti* [Life claims of personality]. Kyiv: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)

Volkan, V. (2007). *Zhizn posle utraty: Psikhologiya horevaniya* [Life after loss: Psychology of grief]. Moscow: Kogito-Tsenter. (in Russian)

Vygotskiy, L. S. (2003). *Psikhologiya razvitiya cheloveka* [Psychology of human development]. Moscow: Eksmo. (in Russian)

Yaremchuk, O. V. (2013). *Psykhohiia etnokulturnoi mifotvorchosti osobystosti* [Psychology of ethnocultural myth-making of the individual]. Odesa: Feniks. (in Ukrainian)

Проблеми політичної психології

У черговому випуску збірника досліджуються міжетнічні відносини під кутом зору становлення в суспільстві соціального оптимізму, психологічні чинники формування у громадян колективного почуття власності щодо своєї країни. Розкривається проблематика психологічного супроводу населення в кризових ситуаціях, висвітлюються соціально-психологічні аспекти подолання психотравматичного впливу пандемічної, воєнної та інших видів загроз. У політико-психологічному контексті обговорюються актуальні питання соціалізації молоді, розвитку її громадянської компетентності, формування психологічної готовності до фахової діяльності та вироблення уявлень про життєвий успіх. Окрему увагу приділено парасоціальній взаємодії у політичній сфері та розвитку медіаосвітніх практик.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2020. – Вип. 9 (23). – 270 с. – ISSN 2411-1449.

Режим доступу до електронної версії:

<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/11/11>

Problems of Political Psychology

In the current issue of journal interethnic relations are studied from the point of view of social optimism in a society, psychological factors of formation citizens' sense of ownership of one's country. The problems of psychological support to population in crisis situations have been uncovered, some social and psychological ways to overcoming the psychological and traumatic impact of the pandemic, military and other types of threats have been discussed. Current issues of youth socialization, the development of civic competence, psychological readiness for professional activity and ideas about life success have been discussed through the political and psychological context. Particular attention is paid to the parasocial interaction and the development of media educational practices.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology: collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv: Talkom, 2020. – Issue 9 (23). – 270 p. – ISSN 2411-1449.

Electronic edition here:

<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/11/11>

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 22185-12085ПР від 24.06.2016 р.

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.): *Р. М. Ціцікан*

Підписано до друку 28.11.2020 р.

Ум. друк. арк. 15,1.

Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел/факс: +380 44 424-4069, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 17.05.2013 р.